

મેવાડનો પુનરુદ્ધાર

[રાણા પ્રતાપ અને ભામાશાહના સમયની ઐતિહાસિક નવલકથા]

લેખક

જ. મા. કપાશી

સંપાદન

વિનોદ કપાશી

મેવાડનો પુનરુદ્ધાર

લેખક

શ્રી જગજીવનદાસ માવજી કપાશી

પ્રકાશક

વિ. કે. પ્રકાશન : લંડન

(c) મેવાડનો પુનરુદ્ધાર/પ્રકાશક : વિ. કે. પ્રકાશન

62, VAUGHAN ROAD

HARROW

MIDDLESEX - LONDON

U. K.

Phone : 01-864-4674

કિંમત રૂ. ૧૪-૦૦

£ ૨. ૨૫

મુદ્રક : પ્રકાશક

વિ. કે. પ્રકાશન

લંડન

મુદ્રણસ્થાન

સુરપ મુદ્રિકા

ડૉ. યાસિક રોડ

રાજકોટ-૧

ફોન : ૩૧૦૪૪

પ્રકાશન : ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૨

[પ્રકાશકની લેખિત પરવાનગી વગર પુસ્તક યા તેનો કોઈ પણ ભાગ
છાપવો-છપાવવો નહીં.]

બે બોલ

મેવાડના મહારાણા પ્રતાપ, દાનવીર અને દેશલક્ષ્મી મંત્રી લામા-શાહ, નવયુવાન વિજય, તેની પ્રેયસી ચંપા, મોગલ સલ્તનતના શહેનશાહ અકબર, શાહજહાદી આરામબેગમ, પૃથ્વીરાજ તથા આચાર્ય શ્રી હીરવિજયસૂરિ જેવા પાત્રોની આસપાસ ગુંથાયેલી આ એક અનુપમ ઐતિહાસિક નવલકથા છે.

જુલાઈ ૧૫૭૬ના હલ્દીઘાટના ઐતિહાસિક સમરાંગણની વાત સાથે આ કથાનો પ્રારંભ થાય છે અને છેક અંત સુધી શૌર્ય, પ્રેમ અને ઉદારતાના તેમજ સ્વામીભક્તિ અને દેશભક્તિના ગુણગાન ગાય છે. નવલકથાનો રસ પ્રારંભથી અંત સુધી જળવાઈ રહે છે અને વાંચકોના મનોચક્ષુ સમક્ષ તત્કાલિન મેવાડનું એ અનોખું ચિત્ર રજૂ કરે છે.

આ નવલકથા ૧૮૨૫માં પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયેલી. ત્યારબાદ અનેક વર્તુળો તરફથી તેના પુનર્મુદ્રણ માટે માગણીઓ થયા કરતી હતી. આજે ૫૫-૫૬ વર્ષના લાંબા ગાળા પછી થોડા સુધારા સાથે આ નવલકથા બૃહદ ગુજરાતી જનસમાજ સમક્ષ રજૂ કરતાં અત્યંત આનંદ થાય છે. આ નવલકથા જે સમયે લખાઈ તે સમયની ભાષાને યથાવત્ જાળવી રાખવા પૂરો પ્રયાસ કર્યો છે. કારણ કે અમારું માનવું છે કે આ ભાષા પણ અત્યંત સુંદર છે અને એ સમયના ગુજરાતી લેખકોની શૈલીનો સારો એવો ખ્યાલ આપે છે. એટલે માત્ર કથા વસ્તુની દૃષ્ટિએ જ નહીં પરંતુ ભાષા શૈલીની દૃષ્ટિએ પણ આ નવલકથાનું વાંચન રસપ્રદ બની રહેશે એમાં શંકાને સ્થાન નથી.

શ્રી જગજીવનદાસ માવજી કપાશીના અન્ય પાંચ પુસ્તકો પણ ઐતિહાસિક ઘટનાઓના સંદર્ભમાં લખાયેલાં છે અને રસ-ભરપૂર વાંચન

પૂરું પાડે છે. ઈશ્વરેચ્છા એ કહાય એ પુસ્તકોનું મુદ્રણ પણ પુનઃ હાથ પર ધરીશું.

આ પુસ્તકના પ્રકાશન સાથે ઘણા સમયની મારી મહેચ્છા પૂરી થાય છે. મને પ્રકાશન માટે સતત પ્રેરણા આપનાર ઘરનાં સભ્યો સુધા, રક્ષિતા, પૂર્ણિમા તથા નેહાનો સાથ અવિસ્મરણીય રહ્યો છે. પુસ્તકના લેખક મારા પ. પૂ. પિતાશ્રીને જ્યારે અત્યારે ૮૫ વર્ષ થયાં છે. આ સુધારેલી આવૃત્તિનું પ્રથમ પુસ્તક મારા સ્વર્ગસ્થ માતૃશ્રી શ્રીમતી શાંતાબેન જગજીવદાસ કપાશીના ચરણોમાં ધરીને ધન્યતા અનુભવું છું.

વિ. કે. પ્રકાશન દ્વારા અન્ય લેખકોના પુસ્તકો ખહાર પાડવાની યોજના આકાર ધરી રહ્યા છે

અંતમાં પુસ્તકમાંની ક્ષતિઓ તરફ દરગુજર ચાહુ છું.

- વિનોદ કપાશી

62, Vaughan Road
Harrow
Middlesex U. K.
Phone : 01-864-4674

પ્રસ્તાવના

જીવન ઘટનાનો આધાર અનુકરણ ઉપર વિશેષ અવલંબે છે. એ ઉપરથી પ્રાચિન જીવન-ઇતિહાસ સમાજમાં વધારે આદરણીય થતા જાય છે. આ પુણ્યભૂમિ - હિન્દુસ્થાનમાં અનેક મહાન મનુષ્યો થઈ ગયા છે એ ઇતિહાસનાં વાંચનથી સારી રીતે સમજી શકાય તેમ છે. એટલે તેમના ઇતિહાસ મનનીય થઈ શકે ને તેમાં પણ ઇતિહાસની સામાન્ય અને શુષ્ક વાત કરતાં અવનવી ઘટનાઓથી ભરેલી ઐતિહાસિક નવલકથા જનસમાજનાં હૃદય ઉપર જોઈએ તેવી અસર કરી શકે છે. આ એક જ કારણ ઉપરથી ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખવાને પ્રવૃત્ત થયેલો છું.

આ પુસ્તકના વાંચનથી સ્વદેશ પ્રેમ, જીવદયા, શુદ્ધ પ્રેમ અને સમાજ સેવાદિ ગુણોની આવશ્યકતા મનુષ્યવર્ગના હૃદયમાં જોઈતી અસર કરશે તો મારા શ્રમનું સાર્થક થશે.

પ્રસ્તુત નવલકથા મેવાડના વીરશ્રોષ કુલતિલક મહારાણા પ્રતાપસિંહ અને મોગલસમ્રાટ શહેનશાહ અકબરના સમયને અનુલક્ષીને લખાયેલી છે. મેવાડના મહારાણા પ્રતાપસિંહના વીરોચિત સદ્ગુણોથી તથા મેવાડના પુનરુદ્ધાર માટે તેમણે સેવેલાં દુઃખો અને પરિશ્રમેથી સર્વ ક્ષાઈ પરિચિત જ છે. મેવાડનો પુનરુદ્ધાર કરવામાં ભામાશાએ અનેક કષ્ટો સહેવા ઉપરાંત અખૂટ ધનસંપત્તિ આપવાની ઉદારતા કરી હતી.

અકબરે, જીવહિંસાની મના, કેદીઓ અને પશુપક્ષીની સ્વતંત્રતા, પ્રજાને હરકતકર્તા જાળ્યાવેરા વગેરે કરની માફી વગેરે સમાજને ઉપયોગી અનેક દ્રમમાનો કહાડીને પ્રજાની પ્રીતિને સંપાદન કરી હતી.

મારે એક વાત જણાવવી જોઈએ કે પ્રાચિન ઇતિહાસ આપણે શૃંગ્ખલાબદ્ધ મેળવી શકતા નથી. તેમ લિન્ન લિન્ન ઇતિહાસ લખનાર વચ્ચેના નોંધોમાં પણ એક જ પાત્રના અંગે કેટલાક તફાવત આવી જાય છે. તો પણ મેં આ વાર્તા લખતાં લખતાં તેમાં સંભવિત ઘટનાને વધારે વજન આપેલ છે. છતાં વાર્તાની સંકલના અને રસ પોષવામાં કવચિત્ કલ્પનામિશ્ર ઘટનાઓને પણ આદર અપાયો હશે. આ ધોરણ વર્તમાન ઐતિહાસિક વાર્તા લખવામાં નિરૂપાયે સ્વીકારવાનું સામાન્ય હોવાથી ક્ષતવ્ય ગણાશે.

છેલ્લે એક્ય એ દેશ, સમાજ અને ધર્મની ઉન્નતિનું મૂળ છે તેથી આપણે જો એને દૃઢતાથી વળગી રહેશું તો ઉદયની આપણી જે ભાવનાઓ છે, તે સત્વર ફલિભૂત થવાનો પ્રસંગ આવશે.

ચુડા

જગજીવન માવજી કપાસી

તા. ૧૫-૨-૧૯૨૦

આભાર

* વડીલ બંધુઓ શ્રી રમણિકલાઈ, શ્રી નગીનલાઈ તથા શ્રી જશુ-
લાઈ કપાશી-એકઝેક્યુટીવ એન્જનીયર, રાજકોટ તથા શ્રીમતી વિમલાબહેન
ગુણવંતલાલ શાહ.

* “ગરવી ગુજરાત” સાપ્તાહિક (લંડન) ના તંત્રીશ્રી રમણિકલાઈ
સોલંકીનો જેમણે મને હંમેશા સવિશેષ મમતા દર્શાવીને સાથ અને સહકાર
આપેલ છે.

* પુસ્તકના નવા સ્વરૂપને જોઈ તપાસી જવા માટે લાઈશ્રી વિપુલ
કલ્યાણી તથા શ્રી યોગેશ પટેલનો.

* પુસ્તકના ત્વરિત અને સુંદર છાપકામ માટે સુરૂપ મુદ્રિકાનો.

* ને છેલ્લે છપાવવાના સમયે જાત-દેખરેખ લઈ અન્ય કાર્યોમાં
સહાયરૂપ થનાર લાઈશ્રી મૂકેશ કપાશીનો.

શ્રી જ. મા. કપાશીના અન્ય પુસ્તકો :

ગુજરાતનું ગૌરવ અથવા વિમલમંત્રીનો વિજય

પાટણની ચડતી પડતી ભાગ-૧

” ” ” ભાગ-૨

અણહિલપુરનો આશમતો સૂર્ય

મેવાડનો પુનરુદ્ધાર

મેવાડનો પુનરુદ્ધાર

પ્રકરણ ૧ લું.

આત્મસ્નેહ.

उत्सवे व्यसने चैव दुर्मिक्षे शत्रुविग्रहे ।

राजद्वारे स्मशाने च यः तिष्ठति सः बान्धवः ॥

વિક્રમ સંવત્ ૧૬૩૨ ના પવિત્ર આત્મ ભાસનો શુક્લ સપ્તમીનો દિવસ, (જુલાઈ ઈ. સ. ૧૫૭૬) મેવાડના ઈતિહાસમાં સોનરી અક્ષરોથી કોતરાયેલો અને યાદ રાખવા યોગ્ય ગણાય છે. આ દિવસને પવિત્ર ગણી કે અપવિત્ર ગણી અથવા તે તેને શુભ કહે કે અશુભ કહે; પરંતુ તે દિવસે મેવાડના સુપુત્રોએ સ્વદેશ અને સ્વતંત્રતાના રક્ષણ માટે હલ્દીઘાટના ચાળીસ કોસના ચોરસ પ્રદેશમાં પોતાનું ઉમદા લોહી રેડ્યું હતું. મેવાડના વીરકેશરી રાણા પ્રતાપસિંહે, તેના શૂરવીર સરદારોએ અને તેના નિમકહલાલ સૈનિકોએ સમરક્ષેત્રમાં તે દિવસે જે અસીમ સાહસ અને અતૂલ શૌર્ય દર્શાવ્યું હતું, તે ખરેખર અસાધારણ હતું. એક બાજુ અસંખ્ય અને વિશાળ મોગલ સૈન્ય હતું અને તેની સામી બાજુએ માત્ર બાવીશ હજાર રાજપૂતો હતા. હલ્દીઘાટના પ્રદેશમાં એક બાજુ પ્રતાપી પ્રતાપસિંહ અને બીજી બાજુએ રણકુશલ મોગલ સેનાપતિ માનસિંહ હતા. ઉભય રાજપુત હતા, બળવાન હતા અને યુદ્ધિસંપન્ન હતા; પરંતુ સ્વદેશની સ્વતંત્રતા માટે લડનાર પ્રતાપસિંહ ક્યાં અને થોડા-લોભને ખાતર મોગલ શહેનશાહ અકબરનો ગુલામ થનાર માનસિંહ ક્યાં? એક સ્વદેશના રક્ષણ માટે પ્રાણાન્ત કષ્ટો સહન કરી મેવાડનો પુનરુદ્ધાર કર્યો અને બીજાએ પોતાના દેશને પરતંત્ર કરવા માટે જ યુદ્ધ કર્યું.

એક તરફથી હર હર મહાદેવ અને બીજી તરફથી અલ્લાહો અકબરના ભીષણ અને ગગનભેદી અરાજો કાનને ફાડી નાંખતા હતા. શરા અને મરણીયા થયેલા રાજપૂતો બૂખ્યા સિંહની જેમ મુસલમાનો ઉપર તૂટી પડ્યા હતા.

મોગલ સૈનિકો પણ બહાદુરીથી લડી રહ્યા હતા. તરવારો, ભાલાઓ અને તીરો સામસામે ઉઘળી રહ્યા હતાં અને તેથી સૈનિકોના માથાં ધડથી જુદાં થતાં વાર લાગતી નહોતી. હલ્દીઘાટનો પ્રદેશ લોહીથી તરખોળ થઈ ગયો હતો. આ સમયે રાણો પ્રતાપસિંહ રાજ માનસિંહને પોતાના બાહુબળને અનુભવ કરાવવાને તલપાપડ થઈ રહ્યો હતો અને તેથી તે તેને ખોળી કહાડવાને પોતાના સૈન્યના મોખરે આવીને ધુમતો હતો; પરંતુ માનસિંહ મોગલ સૈન્યની છેક પછગાડે હોવાથી પોતાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવાનું પ્રતાપથી બની શક્યું નહિ. કોધાંધ થઈને તથા વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કરીને એક ગાંડા મનુષ્યની જેમ પોતાની તલવારને ચલાવતો તે ધુમવા લાગ્યો. પ્રતાપના અમાનુષી શૌર્યને જોઈ મોગલ સરદારો અને સૈનિકો કેવળ મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયા હતા. જનની જન્મ-ભૂમિના ઉદ્ધારને માટે પોતાના પ્રાણની પણ પરવા રાખ્યા વિના એક સરખા આવેશથી લડનાર પ્રતાપસિંહના અપૂર્વ બળને જોઈ શત્રુઓ આશ્ચર્યમુગ્ધ થાય તો તેમાં શું નવાઈ ?

મેવાડના મહારાણા પ્રતાપસિંહ સૈન્યની મોખરે રહીને લડતાં હોવાથી તેમના શરીર ઉપર અનેક જખમો થયા હતા. પ્રતાપસિંહના અસામાન્ય બાહુબળને જોઈને મોગલ સરદારો તથા સર્વ સૈનિકો તેનો જ પ્રથમ નાશ કરવાનો વિચાર કરી તેની આસપાસ ઘેરો ઘાલીને લડતા હતા અને પ્રતાપસિંહને જીવતાં જ પકડી લેવાના અથવા તો તેમનો નાશ કરવાના પ્રયાસમાં પડ્યા હતા. આ સમયે પ્રતાપી વીર પ્રતાપસિંહની સ્થિતિ બહુ કફેાડી થઈ પડી હતી. અસંખ્ય મોગલ સૈન્ય સામે પોતાનું મુઠ્ઠીભર સૈન્ય પરાજય પામતું જતું હતું અને પોતાને વિજય પ્રાપ્ત થવો બહુ મુશ્કેલ છે, એમ બળ્યતાં છતાં સમરક્ષેત્રમાંથી એક ડગલું પણ પાછા હઠવાનું ઉચિત માન્યું નહિ. તે તો એક સરખા આવેશથી અને ઉત્સાહથી મોગલો સામે લડી રહ્યા હતા. મહારાણુ પ્રતાપસિંહની વિકટ સ્થિતિ જોઈ સમસ્ત રાજપૂતો તેમના રક્ષણને માટે પ્રબળ પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે મોગલ સૈન્ય તેમના વિનાશ કરવાને માટે આતૂર થઈ રહ્યું હતું. થોડો વધારે વખત જો આ પ્રમાણે ચાલ્યા કરે તો રજપૂતોની સર્વ આશા નષ્ટ થવાને અને મેવાડનો સૂર્ય અસ્ત પામવાનો અવસર આવી પહોંચે તેમ હતું. પ્રતાપસિંહની પાસે અને તેની છાયાની પેઠે ઊભા રહીને યુદ્ધ કરનારા સરદારો આ વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયા અને તેથી તેઓ ગમે તે ઉપાયે પોતાના મહારાણાને બચાવવા નિશ્ચય ઉપર તુરત આવી ગયા. એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વિના,

એ ત્રણ સરદારો પ્રતાપસિંહની નજીકમાં આવી પહોંચ્યા. એક સરદારે ધીમેથી કહ્યું : “મહારાણા !”

રણમદને લઈ ઉન્મત થયેલા પ્રતાપસિંહે જાણે કાંઈ સાંભળ્યું જ ન હોય તેમ પૂર્વની પેઠે જ લડવાનું ચાલુ રાખ્યું, એટલે તે સરદાર જરા જોરથી બોલી ઊઠ્યો. “મહારાણા !”

પ્રતાપસિંહે આ વખતે તે સરદાર પ્રતિ જોઈને મંદ સ્મિતથી પૂછ્યું. “કેમ ઝાલાપતિ ! શું બબર છે ?”

તે સરદાર કે જેનું નામ ઝાલારાજ માનસિંહ હતું, તેણે વિનયથી કહ્યું. “મહારાણા મેવાડપતિ ! સાવધ થાઓ. આપણા સૈન્યમાં મોટી ખુવારી થઈ ગઈ છે અને શત્રુસૈન્ય જોર ઉપર આવી ગયું છે; માટે આ વખતે આપણને વિજય મળે તેમ જણાતું નથી. આપ હવે સાહસ કરવાનું મૂકી દો, કેમકે ન કરે નારાયણને કદાચ અવળો બનાવ બની જાય, તો મેવાડના પુનરુદ્ધારની સર્વ આશાનો નાશ થશે. આપ જો આ યુદ્ધમાં બચશો, તો ભવિષ્યમાં યોગ્ય અવસરે શત્રુઓને આપણો હાથ ખતાવી શકશું અને પરમાત્માની કૃપા હશે, તો મેવાડની સ્વતંત્રતા પુનઃ મેળવવા ભાગ્યશાળી થશું.”

પ્રભાતસિંહના મુખ્ય પ્રધાન ભામાશાહે કહ્યું. “મહારાણા ! ઝાલારાજ કહે છે, તે અક્ષરશઃ સત્ય છે. આપ જો સાહસ કરીને પ્રાણનું જોખમ અત્યારે જ વહેારી દેશો, તો ભવિષ્યમાં પ્રિય દેશ મેવાડની શું સ્થિતિ થશે, તેનો આપ જરા વિચાર કરી જુઓ.”

પ્રતાપસિંહે આશ્ચર્ય પામતાં કહ્યું. “ઝાલારાજ ! ભામા શાહ ! તમે બંને કેમ આમ નિરુત્સાહ થઈ ગયા છો ? પ્રાણાંત કશે સહન કરવા છતાં શું આપણને વિજય મળી શકશે નહિ ? ભગવાનની આપણા ઉપર અવકૃપા હશે અને આપણો પરાજય નિશ્ચિત થઈ ગયો હશે, તો પછી આ ક્ષયભંગુર દેહને માટે આટલી બધી ચિંતા શી ? હતો વા પ્રાપ્યસિ સ્વર્ગ જિત્વા વા મોક્ષસે મહિમ્ એ સૂત્રને તમે કેમ ભૂલી જાવ છો ?”

“મેવાડપતિ ! અમે ક્ષત્રિયોના એ ઉમદા સૂત્રને સહેજ પણ ભૂલી ગયા નથી; પરંતુ જયની જરા પણ આશા રહેલી નથી અને વિશેષમાં કુમાર અમરસિંહ પણ ધાયલ થયેલ છે; તેમ છતાં નિરર્થક પ્રાણ ગુમાવવા, એ શું યોગ્ય છે ? અમારો સર્વનો વિચાર એવો છે કે, જો આ યુદ્ધમાંથી આપને

બચાવી શકીએ, તો કાળાંતરે પણ મેવાડને પુનઃ સ્વતંત્ર કરી શકશું. માટે મહારાણુ! કૃપા કરીને અમારી વિનંતિનો સ્વીકાર કરો અને રણભૂમિનો સત્વર ત્યાગ કરો.” આલાપિત માનસિંહે વિનંતિના રૂપમાં કહ્યું.

“મહારાણુ! આપને આપના પ્રાણની કાંઈ કિંમત ન હોય તો ભલે; પરંતુ મેવાડના ઉજ્જવલ ભવિષ્યનો વિચાર કરી તથા અમારા ઉપર હયા લાવી આલારાજની વિનંતિનો સ્વીકાર કરો.” મંત્રી લામાશાહે પણ વિનંતિ કરી.

પ્રતાપસિંહે ધડીભર વિચાર કરીને ઉત્તેજિત સ્વરથી કહ્યું. “મારા પ્રિય સરદારો! તમારી વિનંતિ વ્યાજબી હશે, એમ હું માનું છું અને તેનો જો હું સ્વીકાર નહિ કરું, તો તમને દુઃખ થશે, એ પણ હું જાણું છું; તેમ છતાં હું તમારી વિનંતિનો સ્વીકાર કરી શકતો નથી. તમે મને યુદ્ધક્ષેત્રને ત્યાગી જવાનું સૂચવો છો, પણ તેથી શું બાપારાવળના વંશજોને શિરે કલંક નહિ ચોંટે કે? શું પ્રતાપસિંહ પોતાના સરદારો અને સૈનિકોને યુદ્ધમાં મૃત્યુના મુખમાં છોડી, દેશ પ્રત્યે બેવક્ફ થઈને રણક્ષેત્રમાંથી ચાલ્યો જશે કે?”

મહારાણુને આગ્રહથી સમજાવવાનો આ સમય નથી, એમ વિચારી આલારાજ માનસિંહે પ્રતાપસિંહના સેવક પાસેથી રાજછત્ર લઈ લીધું અને તેને પોતાના એક અનુચરને આપી તેને પોતાના શિરે ધરી રાખવાની આજ્ઞા ફરમાવી. એ રીતે કૃત્રિમ મેવાડપતિ બનીને માનસિંહ પોતાના શરૂા સૈનિકો સાથે યવન સેનામાં ઘુસી ગયો અને વીરતાપૂર્વક યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. મંત્રી લામાશાહે મહારાણુને એક વખત ફરીથી સમરક્ષેત્ર ત્યાગી જવાની આગ્રહથી વિનંતિ કરી. પ્રતાપસિંહ આ સર્વ ઘટના જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે જ્યારે જ્યની એક પણ આશા રહી નથી, ત્યારે નાહક પ્રાણ ગુમાવવા અને મેવાડને સહાને માટે પરતંગતાની બેડીમાં જકડી નાંખવું, એ ઉચિત નથી. ભગવાન એકલિંગજીની કૃપા હશે તો ભવિષ્યમાં મેવાડને સ્વતંત્ર કરવાનો પુનઃ પ્રયત્ન કરીશ. માટે હાલ તો આલારાજની વિનંતિનો સ્વીકાર કરવો, એ જ યોગ્ય છે. સાશુનયને અનિચ્છાએ પણ પ્રતાપસિંહે સમરભૂમિનો ત્યાગ કરવા પોતાના પ્રિય ઘોડા ચેતકને બીજી દિશામાં ફેરવી એડી મારી. ચેતક સ્વામીની ઇચ્છા સમજી જઈને સમરક્ષેત્રનો ત્યાગ કરી દોડવા લાગ્યો.

હલ્દીઘાટના યુદ્ધમાં ચૈદ હજાર રાજપૂત વીરોના પ્રાણનું બલિદાન અપાયું હતું અને મોગલ સૈન્યના સેનાપતિ રાજ માનસિંહના ગળામાં વિજય-માળા આરોપાણી હતી.

પ્રતાપસિંહે આલારાજની વિનંતિને સ્વીકાર કરી સમરક્ષેત્રનો ત્યાગ કરવા પોતાના અશ્વ ચેતકને એડી મારી, એટલે તે નિમકહલાલ અશ્વરાજ કામલમેર તરફ જોરથી દોડવા લાગ્યો. પ્રતાપસિંહના શરીરે જેમ અનેક જખમો થયા હતા, તેમ તેના સ્વામીભક્ત ચેતકને પણ અનેક જખમો થયા હોવાથી તે ખરાબર દોડી શકતો નહોતો; પરંતુ પોતાના સ્વામીની ઇચ્છાને જાણી તેનો ખયાલ કરવાની ખાતર તે પોતાના સમસ્ત બળને એકત્ર કરીને દોડ્યો જતો હતો. પ્રતાપસિંહના નાસી જવાની ખબર કોઈ પણ મોગલ સરદારો કે સૈનિકોને પડી નહોતી; પરંતુ એક મોગલ સરદાર કે જે યુદ્ધ થતું હતું ત્યાંથી જરા દૂર જાણે હતો તેણે રણક્ષેત્રમાંથી કોઈને નાસી જતાં જોઈને પોતાના બે ઘોડેસ્વારોને તેની તપાસ કરવાને તેની પાછળ દોડાવ્યા. પ્રતાપસિંહે થોડે દૂર ગયા પછી અશ્વને ધીમે ધીમે ચલાવવા માંડ્યો; પરંતુ એટલામાં ઘોડાની ખરી-ઓના અવાજ સાંભળતાં તેણે પાછળ જોયું, તો બે મોગલ સ્વારો પોતાના તરફ આવતા હતા. એ જોઈને પ્રતાપે ચેતકને પાછો જોરથી દોડાવવા માંડ્યો. અશ્વરાજ ચેતક પવનવેગે ચાલ્યો જતો હતો, એટલામાં માર્ગમાં એક નદી આડી આવી. પ્રતાપસિંહે અશ્વની લગામ જરા ખેંચી, પરંતુ સ્વામીભક્ત અશ્વ તેના કબજે રહી શક્યો નહિ અને તેણે એક જ કુદકે નદીને પેલે પાર પોતાના સ્વામીને મૂકી દીધા. પાછળ ચાલ્યા આવતા બંને મોગલસ્વારો નદી પાસે આવીને અટકી ગયા. તેમણે પોતાના અશ્વોને નદીને પેલે પાર જવા ઘણી એડીઓ મારી, પરંતુ તેઓ નદી પાર કરવાને અશક્ત હોઈ તેમની મહેનત વૃથા ગઈ. નદીને પાર કર્યા પછી પ્રતાપસિંહ અશ્વને ધીમે ધીમે ચલાવતો આગળ વધતો હતો, ત્યારે માતૃભાષામાં પોતાને કોઈ બોલાવતું હોય, એમ તેને જણાયું. તેણે તુરત જ પાછા ફરીને જોયું તો એક ઘોડેસ્વાર જોરથી પોતાના તરફ ઘોડો દોડાવતો આવતો હતો. પ્રતાપસિંહે વિચાર કર્યો કે પ્રથમ બે મોગલ જેવા જણાતા ઘોડેસ્વારો આવતા હતા તેને બદલે હમણાં આ એક જ ઘોડેસ્વારને જોઈ છું અને વળી તે મને માતૃભાષામાં બોલાવે છે, તેનું શું કારણ હશે ? તે આવનાર ઘોડેસ્વાર કોણ હશે ? શું શત્રુ હશે કે મિત્ર હશે ? ભલે, ગમે તે હોય. મને તેની શી દરકાર છે ? એમ વિચાર કરી તેણે પોતાની કમરે લટકતી તલવાર ઉપર હાથ નાંખ્યો કે તુરત જ પેલો ઘોડેસ્વાર તેની સન્મુખ આવી પહોંચ્યો. પ્રતાપસિંહ એ ઘોડેસ્વારને જોઈ આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયો અને તેના મુખ ઉપર કોઈની હાયા રૂપ જણાવા લાગી. તે આવનાર ઘોડેસ્વાર

પ્રતાપસિંહનો નાનો ભાઈ શક્તિસિંહ હતો. આ બંને ભાઈઓને ખાત્યાવસ્થાથી આહિરિયા નામક મહોત્સવ ઊજવતાં દુશ્મનાવટ બંધાણી હતી. પ્રતાપસિંહે પોતાના ભાઈ શક્તિસિંહને મેવાડનો ત્યાગ કરી જવાની તે સમયે આજ્ઞા કરેલી હોવાથી તે મોગલ શહેનશાહ અકબરને શરણે ગયો હતો. બાદશાહે તેને પોતાના સૈન્યમાં સારો હોદ્દો આપ્યો હતો. બાદશાહ અકબરની કુટીલ રાજનીતિથી અનેક કુલાંગાર રાજપૂતો તેના પક્ષમાં ભળી ગયા હતા અને દેશના શત્રુ બની ખેઠા હતા. શક્તિસિંહ પોતાના બધું ઉપરનું વેર વાળવાની ખાતર આ યુદ્ધમાં ભાગ લેવાને આવ્યો હતો; પરંતુ તેણે જ્યારે પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુને ધાયલ થઈને લડાઈના મેદાનમાંથી નાસી જતો જોયો, ત્યારે તેનું હૃદય બ્રાતૃસ્નેહથી કામળ બની ગયું અને પોતાના જ્યેષ્ઠ બ્રાતાની દેશદાઝ અને તેની સ્વદેશભક્તિ જોઈને તેની આંખોમાંથી અશ્રુઓની ધારા વહેવા લાગી. પોતાના બંધુને આવા દુઃખના સમયમાં અવશ્ય સહાય કરવી જોઈએ એમ વિચારી શક્તિસિંહ તુરત જ ઘોડેસ્વાર થઈ પ્રતાપસિંહ જે દિશા તરફ ગયો હતો, તે તરફ રવાના થયો. થોડે દૂર જતાં મોગલ ઘોડેસ્વારોને પોતાના બંધુ પાછળ ઢોડ્યા જતા જોઈને તે તુરત તેમની પાસે પોતાનો ઘોડો દોડાવી ગયો અને તેમની સાથે યુદ્ધ કરીને બંનેને પરલોક પહોંચાડી દીધા.

શક્તિસિંહ જે કે પોતાનો લઘુ બંધુ હતો, પણ તે મેવાડનો શત્રુ બનીને મોગલોનાં શરણે ગયો હતો અને તેના પક્ષમાં રહીને ખુદ જન્મભૂમિને પરતંગ કરવાને માટે જ આ યુદ્ધમાં આવ્યો હતો. તેથી પ્રતાપસિંહ તેને જોઈને કુદ્ધ થયો. તેણે પોતાની તલવારને ગ્યાનમાંથી અધીં બહાર ખેંચતાં કહ્યું, “કાણુ શક્તિસિંહ ? આવી રીતે મને એકલો નાસી જતો જોઈને શું તું મારા પ્રાણ લેવાને આવ્યો છે કે ? ભલે, ચલાવ તારી તલવારને.”

શક્તિસિંહે ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું.. “મોટા ભાઈ ! હું આપના પ્રાણ લેવાને નથી આવ્યો, પરંતુ મેં કરેલ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાને આવ્યો છું.”

એમ કહીને તે ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતરી ગયો અને પ્રતાપસિંહને વિનયથી નમસ્કાર કરીને સામે જોભો રહ્યો. પ્રતાપસિંહ શક્તિસિંહનું આ વર્તન જોઈને વિચાર કરવા લાગ્યો કે શું આમાં મોગલોનું કાંઈ કપટ તો નહિ હોય ને ? પ્રતાપસિંહે કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ, એટલે શક્તિસિંહે કહ્યું. “મેવાડપતિ ! શું વિચાર કરો છો ? આપના કુળકલંક ભાઈને અને મેવાડનાં શત્રુને તલવારથી આપ પ્રયશ્ચિત્ત આપતાં કેમ અચકાઓ છો ?”

પ્રતાપસિંહે વિચાર નિદ્રામાંથી જાગૃત થઈને કહ્યું: “દેશદ્રોહી શકતસિંહ ! અહીં તું મારા પ્રાણ લેવાને આવ્યો નથી, તો પછી અહીં આવવાની તારી શી મતલબ છે તે હું સમજી શકતો નથી. તારે જે પૂર્વનું વેર વાળવું હોય તો તલવારને મ્યાનમાંથી બહાર કહાડ, શું જોઈ રહ્યો છે ?”

“વડિલ બ્રાતા ! મારી અહીં આવવાની મતલબ મેં કરેલ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાની જ છે. બંધુનો, સ્વજાતિનો, સ્વદેશનો અને સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી મોગલોના શરણે જઈને મેં પાપકર્મ કર્યું છે—જે દ્રોહ કર્યો છે—જે વિશ્વાસ-ધાત કર્યો છે, તેનું આપના હસ્તથી પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાને માટે જ હું આપની સન્મુખ આવીને જીલો છું. માટે આપની પુનિત તલવારને આપના આ લઘુ બંધુ ઉપર ચલાવી તેને સ્વર્ગનો અધિકારી બનાવો, ભાઈ ! શા માટે ઢીલ-કરો છો ?” શકતસિંહે આંખોમાં અશ્રુઓ લાવીને કહ્યું.

શકતસિંહના ઉપયુક્ત વચનો સાંભળી પ્રતાપસિંહ તેના આગમનનું કારણ સમજી ગયો. તેના શોકચસ્ત મ્હોડા ઉપર હર્ષની છાયા છવાઈ ગઈ. તેણે આનંદ પામતાં પામતાં કહ્યું. “ભાઈ શકતસિંહ ! શું મારી ધારણા ખરી છે ? શું તને તેં કરેલા પાપનો પશ્ચાત્તાપ થાય છે ?”

“હા, વડિલ બંધુ ! આપના અને જન્મભૂમિ મેવાડના કરેલ વિશ્વાસ-ધાત અને દ્રોહનો મને હવે સંપૂર્ણ પશ્ચાત્તાપ થાય છે. સ્વદેશના રક્ષણ માટે અને જાતિભાઈઓની સ્વતંત્રતા જાળવવા માટે આપે તથા રાજપૂત વીરોએ સમરક્ષેત્રમાં જે વીરત્વ બતાવી આપ્યું છે, તે જોઈને વેરથી ઉન્મત્ત બનેલું મારું મન શાંત થઈ ગયું છે—મારો મિથ્યા ગર્વ ગળી ગયો છે અને તેથી આપની ક્ષમા યાચવા અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત મેળવવા હું આપની પાછળ દોડી આવ્યો છું. આપને જે મારો વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો મારે કહેવું જોઈએ કે આપની પછવાડે લાગેલા બન્ને મોગલ સ્વારોનો મેં નાશ કરી નાખ્યો છે. અને તે શા માટે ? આપનો પ્રાણ બચાવવા માટે જ. શું હજુ પણ આપને મારો વિશ્વાસ આવતો નથી ?” શકતસિંહે લંબાણ ખુલાસો કરતાં કહ્યું.

પોતાના બંધુના ઉપરના ખરા જીગરના શબ્દો સાંભળી પ્રતાપસિંહને સંતોષ થયો. તેણે હર્ષાતિરેકથી ઉત્તર આપ્યો. “વહાલા ભાઈ ! જે કે આજના યુદ્ધમાં મેવાડીઓનો પરાજય થયો છે અને તેથી મારું મન અતિશય ખિન્ન થઈ ગયું હતું, પરંતુ તારા હૃદયમાં સ્વદેશપ્રેમ જાગૃત થયેલો જોઈ મને અતીવ આનંદ થાય છે અને હવે મને લાગે છે કે આપણે બન્ને ભાઈઓ

હાથમાં હાથ મીલાવી, મેવાડની સ્વતંત્રતા સાચવવા માટે અને તેના પુનરુદ્ધાર માટે અવિશ્રાંત પરિશ્રમ કરી ભગવાન એકલિંગજીની કૃપાથી વિજયને વરવા ભાગ્યશાળી થઈશું.”

તુરત જ શકતસિંહ અને પ્રતાપસિંહ ઘોડાઓ ઉપરથી નીચે ઉતરી ગયા અને અન્યોઅન્યને સપ્રેમ ભેટી પડ્યા. કેટલીક વારે પ્રતાપસિંહે પોતાના લઘુ ભાઈને પોતાના આલિંગનમાંથી છૂટા કર્યો. પ્રતાપસિંહને હજુ દૂર જવાનું હોવાથી તેણે પોતાના ઘોડા તરફ નજર ફેરવી તો તે નિમકહલાલ અથ્થ ભૂમિ ઉપર પડેલો તેના જોવામાં આવ્યો. બન્ને બંધુઓએ તેની પાસે જઈને જોયું, તો યુદ્ધમાં અનેક જખમે થયેલા હોવાથી અને આખો દિવસ મુસાફરી કરવાથી તેના પ્રાણ પરલોક સિધાવી ગયા હતા. આ હૃદય વિદારક ઘટના જોઈને પ્રતાપસિંહના હૃદયમાં અત્યંત તીવ્ર શોક છવાઈ ગયો અને તેનાં નેત્રામાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ વહન થવા લાગ્યો. વડિલ બંધુને રુદ્ધ કરતાં જોઈને શકતસિંહે આશ્વાસન આપતાં કહ્યું. “મેવાડેશ્વર ! આપના જેવા વીર પુરુષને દુઃખથી નિરાશ થવાનું કાંઈ કારણ નથી. આ મારો ઘોડો લ્યો અને અત્રેથી નિર્વિઘ્ન યોગ્ય સ્થળે પહોંચી જાઓ. હું આપને તુરત જ આવીને મળીશ.”

એમ કહીને શકતસિંહે પોતાના ઘોડો પ્રતાપસિંહને આપ્યો. પ્રતાપસિંહે પોતાના ભાઈના ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈને ધીમે ધીમે આગળ વધવાનું શરૂ કર્યું, એટલે શકતસિંહ પણ તેને વિનયથી નમન કરી મોગલ જાવણી તરફ રવાના થયો.

ઘોડો સમય મોગલ જાવણીમાં રહ્યા પછી શકતસિંહ પોતાના ભાઈને જઈ મળ્યો. પ્રતાપસિંહ પોતાના બંધુના આગમનથી અત્યંત ખુશી થયો. તેઓ બન્ને એકસંપથી રહી ભવિષ્યમાં મેવાડનો શી રીતે ઉદ્ધાર કરવો, એ વિષે હમેશાં વિચાર કરતા અને એ રીતે દુઃખમાં દિવસો ગાળતા હતા.

પ્રકરણ ૨ જી.

પ્રેમ-પરિણામ

હિન્દુસ્થાનના સમસ્ત ઐશ્વર્યયુક્ત આગ્રા શહેરનાં ગગનચુમિત આવાસોનાં શિખરો, સંખ્યા સમયના ઝાંખા પ્રકાશમાં શોભી રહ્યાં હતાં. મોગલ શહેનશાહ અકબરે આગ્રાને પોતાની રાજધાનીનું શહેર બનાવેલું હોવાથી હિન્દુસ્થાનના સમસ્ત ઐશ્વર્ય તે શહેરમાં આવીને નિવાસ કર્યો હતો. શહેનશાહ અકબર, જે કે પોતાના જીવનનો ધણો સમય ફતેહપુર સીક્રીમાં ગાળતો હતો; તે પણ આગ્રા એ રાજધાનીનું શહેર હોવાથી તેને કેટલોક સમય ત્યાં પણ રહેવું પડતું હતું. અને તેથી તેણે આગ્રાની શોભા વધારવા ખાસ લક્ષ્ય આપ્યું હતું. શાહ અકબરના સમયમાં મોગલ રાજ્ય પૂર્ણ વિકાસને પામેલું હતું. આગ્રાના દુર્ગમાં ગગનમંડલ સાથે વાતચિત કરી રહેલા અસંખ્ય મહેલો, બંગલાઓ અને આવાસો હતા. તેમાં વિવિધ સ્થળે આવેલાં બજાર, દુકાનો, મિનારા, આરસ-પથ્થરનાં આવાસો, મસ્જિદો, હિન્દુ દેવાલયો અને ખુદ બાદશાહ અને તેના પરિવારને વસવાનાં મહાલયોની એટલી બધી વિપુલતા હતી કે જેનું વર્ણન કરવાને માટે એક સ્વતંત્ર પુસ્તક જ લખવું પડે. આગ્રાના અલેઘ કિલ્લાની પાસે થઈને કાલિન્દી યમુના નદી મહત્ત્વ અને ગૌરવ દર્શાવતી વહેતી હતી. કિલ્લાની ચારે દિશાએ મોટા મોટા દરવાજાઓ આવેલા હતા અને એ પ્રત્યેક દરવાજા ઉપર બાદશાહી નોખતો સવાર સાંજ વાગતી હતી.

થોડા જ સમયમાં સૂર્યનો અસ્ત થઈ ગયો. આગ્રા નગરના જાહેર માર્ગો ઉપરની લોકોની લીડ ધીમે ધીમે ઓછી થતી જતી હતી. આ વખતે એક સુશોભિત મહેલની બારીમાંથી યૌવનાવસ્થાએ પહોંચેલી એક બાળા સ્ત્રી-સૌંદર્યનું નિરીક્ષણ કરી રહી હતી.

સૂર્યનો અસ્ત થઈ ગયેલો હોવાથી અંધકારનું જોર ધીમે ધીમે વધતું જતું હતું; તેથી તે બાળા જ્યાં ઊભી હતી, ત્યાં એક દાસી આવીને દીપક પ્રગટાવી ગઈ. દીપકના પ્રકાશથી આખો આરડો પ્રકાશમાન થઈ ગયો હતો. પરંતુ તેનું તે બાળાને કશું પણ લાન નહોતું. તે તો જેમની તેમ મૌનપણે ઊભી હતી. તેનું સુંદર મુખ ચિંતાયુક્ત વિચારોથી કરમાઈ ગયું હતું અને તેની બન્ને ચક્ષુઓમાંથી કણે કણે અશ્રુઓ સરી પડતાં હતાં. પરંતુ તે સમયે એક યુવકે આવી તેને બોલાવી કે તુરત જ તે સાવધ થઈ ગઈ અને તે આવનાર યુવક સામે જોવા લાગી.

તે આવનાર યુવકની અવસ્થા વીશેક વર્ષની હતી. તેના તેજસ્વી અને મૃદુતાભર્યો ચહેરો ઠીપકના પ્રકાશથી અતિ આકર્ષક લાગતો હતો. તે યુવકના વસ્ત્રો સાદાં હતાં; પરંતુ તેના શરીરનો બાંધો એવો તો મજબૂત અને સુંદર હતો કે તેને જોનારાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ આશ્ચર્ય પામતાં હતાં અને તેના તરફ સ્નેહભાવ દર્શાવવાને લલચાતાં હતાં.

યુવકે મંદસ્વરે કહ્યું. “ચંપા ! તમે કેમ રડો છો ? આગ્રાના એક શ્રીમંત ગૃહસ્થની તમે અતિ વહાલી કન્યા હોવા છતાં તમને શું દુઃખ છે તે હું સમજી શકતો નથી. તમારા દુઃખનું કારણ શું ? તમારા આ બાળસ્નેહીથી પણ ગ્રાસ્ત છે ? તેને શું કહી શકાય તેમ નથી ?”

ચંપા હજુ પણ નિરુત્તર જ રહી. તેનાં નયનોમાંથી અશ્રુઓની અવિરલ ધારાઓ વહેતી હતી.

યુવક, ચંપાને આવી રીતે રડતી જોઈને તેની પાસે ગયો અને તેના કોમળ કરને ગ્રહણ કરી બોલ્યો. “ચંપા ! તમારી ઉદાસિનતાનું—તમારા દુઃખનું કારણ મને ન કહો તો તમને મારા સ્વપ્ન છે.”

ચંપાએ આંખોને સાફ કરતાં કરતાં મૃદુ સ્વરે કહ્યું. “વિજય !”

વિજયે કહ્યું. “કેમ ?”

“શું તમને પિતાશ્રીએ કાંઈ કહ્યું નથી ?” ચંપાએ પૂછ્યું.

“નાહિ, મને તમારા પિતાશ્રીએ કાંઈ કહ્યું નથી. આજ મધ્યાહન પછી તે મને મળ્યા જ નથી.” વિજયે ઉત્તર આપ્યો.

“ત્યારે તમે મધ્યાહન પછી મહેલમાં નહોતા, વિજય ?” ચંપાએ ફરીથી પૂછ્યું.

“ના.” વિજયે ઉત્તર આપ્યો.

“અત્યારે પિતાશ્રી ક્યાં છે, તેની તમને ખબર છે ?” ચંપાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“તે હું જાણતો નથી, ચંપા ! કેમકે હું બહારથી હજુ ચાલ્યો જ આવું છું.” વિજયે જવાબ આપ્યો.

ચંપા ક્ષણવાર વિચારમાં પડી ગઈ. ઘડીભર વિચાર કર્યા પછી તેણે કહ્યું. “ત્યારે હવે મારી ચિંતાનું કારણ તમને મારે મ્હોડેથી જ કહેવું પડશે. વિજય ! પિતાશ્રીએ તમને મળવાની—અરે ! તમારી સાથે વાતચિત કરવાની

પણ મને હવેથી મના કરી છે, તેની તમને ખબર નથી ?”

“ના, તે સંબંધી મને કશી પણ ખબર નથી; પરંતુ તમારા પિતા-શ્રીની એ આજ્ઞા વિષે તમે શું વિચાર કર્યો ?” વિજયે ખિન્નતાથી પૂછ્યું.

“એ જ કે મારે પિતાશ્રીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું.” ચંપાએ ઉત્તર આપ્યો.

“જો એમ છે, તો પછી અત્યારસુધી તમે મારા પ્રત્યે જે પ્રેમ રાખતાં હતાં, તે કૃત્રિમ હતો-મિથ્યા હતો, એમ જ ને ?” વિજયે સહેજ બ્રકુટી ચડાવીને પૂછ્યું. તેણે અભિમાનથી તુરત જ ચંપાના કોમળ કરને છોડી દીધો.

વિજયના એ પ્રશ્નથી ચંપાને દુઃખ થયું. તેની આંખોમાંથી ફરીને આંસુ નીકળવા લાગ્યાં. તેણે નમ્ર સ્વરે કહ્યું. “વિજય ! તમારા પ્રત્યે મારો પ્રેમ કેવો શુદ્ધ અને નિર્મળ છે, તે મારું મન જ જાણે છે. મારા હૃદયમાં રહેલા એ પ્રેમને હું શી રીતે તમને દર્શાવું ? તમારા અંતઃકરણને જ પૂછી જૂઓ કે હું તમને કેટલા બધા પ્રેમથી ચાહું છું.”

“મારા અંતઃકરણને પૂછવાની કશી આવશ્યકતા નથી, ચંપા ! તમે જો તમારા પિતાશ્રીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તો ભલે, મને તેની દરકાર નથી. હું આ ક્ષણે જ તમારા આવાસનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો જઈ છું. એક શ્રીમંત ગૃહસ્થની પુત્રી ઉપર પ્રેમ કરવામાં મેં ગંભીર ભૂલ કરી છે અને તેથી તેનું પરિણામ મારે ભોગવવું જ જોઈએ.” વિજયે અભિમાનથી કહ્યું.

ચંપા પાષણની મૂર્તિ સદૃશ સ્થિર થઈ ગઈ. તેણે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું. “વિજય ! તમે મને અન્યાય કરો છો. પિતાશ્રીની આજ્ઞા પ્રમાણે મારે વર્તવું જોઈએ; પરંતુ એથી તમારે એમ સમજી લેવાનું નથી કે હું તમને ચાહીશ નહિ. તમને અર્પણ કરેલું મારું હૃદય કાળાંતરે પણ કોઈનું થશે નહિ એ ચોક્કસ માનજો. પિતાશ્રીની આજ્ઞાનો તિરસ્કાર કરવાનું મારામાં અત્યારે તો સાહસ નથી; પરંતુ હું તેમને વિનવીશ-કાલાવાલા કરીશ અને આપણું ઉભયનું લગ્ન થાય એવો પ્રવાસ પણ કરીશ; માટે વિજય ! ભલા થઈને તમે થોડો સમય અહીં જ રહો. પરમાત્મા મહાવીરની કૃપાથી સર્વ સારું જ થશે.”

“તમારા પિતાશ્રી કદિ પણ આપણું ઉભયનું એકબીજા સાથે લગ્ન કરે એ

સંભવિત નથી. હું અત્યારે જ આ આવાસનો અને તમારો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો જઈ છું. જે પરમાત્માની કૃપાથી આપણું લગન થવાનું જ હશે, તો પછી કોઈ પણ ઉપાયે આપણો સમાગમ થશે જ. અહીંથી ગયા પછી મારી ઉન્નતિ કરવાનો હું અવિશ્રાંત પરિશ્રમ કરીશ અને જે તેમ કરી શક્યો, તો આજથી લગભગ બાર માસ પછી અત્રે તમને મળવા આવીશ. તે સમયે જે તમારા પિતાશ્રીના વિચારો ફેરવાયા હશે તો ઠીક, નહિ તો પછી કોઈ એક નિર્જન સ્થળે ચાલ્યો જઈશ અને ત્યાં જ આ દુઃખી જીવનને પૂર્ણ કરીશ.”

ચંપા અનિમિષ નયનોએ વિજયના સુંદર મુખ તરફ જોઈ રહી. વિજય ત્યાંથી તુરત જ ચાલ્યો ગયો. ઓરડાની બહાર તે નીકળ્યો એટલે એક નોકરે તેના હાથમાં બંધ કરેલું એક પરખીડિયું આપ્યું. વિજયે તે લઈ લીધું અને તેને પોતાના વસ્ત્રોમાં છુપાવી મહાલયનો ત્યાગ કરી ગયો. તે ક્યાં ગયો એ તો અમે અત્યારે કહી શકતા નથી; પરંતુ આગ્રાના રાજમાર્ગે થઈને તે ક્યાંક અદૃશ્ય થઈ ગયો, એટલું જ માત્ર અમે અત્યારે જાણીએ છીએ.

વિજયના ચાલ્યા જવા પછી ચંપા ગહન વિચારમાં પડી ગઈ. અત્યારના બનાવથી તેનું હૃદય ખિન્ન થઈ ગયું હતું. અને તેનું સમસ્ત શરીર પ્રસ્વેદથી રેખાંબ થઈ ગયું હતું. વિજયનાં આજનાં વર્તનથી તેના હૃદયને સખ્ત આઘાત થયો હતો. તે બારી પાસેથી ધીમે ધીમે ઓરડાના મધ્યભાગ સુધી આવી તો ખરી; પરંતુ તેનું મસ્તક ચકર ચકર ફરવા લાગ્યું, તેની આંખોએ અંધારાં આવી ગયાં અને તે મૂર્છા ખાઈને જમીન ઉપર ઢળી પડી.

*

પ્રકરણ ૩૯

ઇતિહાસ

“Historical: novels gives us brilliant pictures of history wick from their vividness make a far deeper impression tnen the duller pages of historical text books. ”

M. Macmillan

જે સમયે હિન્દુ મુસલમાનની કેટલેક અંશે ઐક્યતા સાધનાર

મહત્વાકાંક્ષી શહેનશાહ અકબર દિલ્હીના રાજસિંહાસને હતો, તે સમયે વીરોચિત સદ્ગુણોથી જીભરાઇ જતી ભૂમિ મેવાડમાં રાણાનો રાજ્ય અમલ હતો. રાણા ઉદયસિંહ ખેતાણીશ વર્ષની ઉમ્મરે મરણ પામ્યો, તે પછી તેના સર્વથી મોટો પુત્ર અને આલોરના સોનીગરા રાજની બહેનનો કુંવર પ્રતાપસિંહ મેવાડની ગાદીએ બેઠો. જે વખતે પ્રતાપસિંહ ગાદીએ આવ્યો, તે વખતે મેવાડની મૂળ રાજધાની ચિત્તોડ અકબરે જીતી લીધી હતી, ધન ધાન્ય સર્વ નાશ પામ્યું હતું, સર્ગા સંબંધીઓમાંથી ઘણા તો મૃત્યુ પામ્યા હતા અને જે થોડા ઘણા બચ્યા હતા, તેમાંના કેટલાક તો મોગલોના પક્ષમાં લગી ગયા હતા. પ્રતાપસિંહનો કનિષ્ઠ બંધુ શકતસિંહ અને સગરજી તથા તેના પુત્ર કે જેણે સુસલમાન ધર્મ અંગીકાર કરી પોતાનું નામ મહોબ્બતખાં રાખ્યું હતું તે ત્રણે અકબરને જઈને મળ્યા હતા અને તેઓએ જ તેને ચિત્તોડ જીતવામાં સહાય કરી હતી. શકતસિંહ હલ્દીઘાટના યુદ્ધ પછી પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુના પક્ષમાં જઈને રહ્યો હતો, પરંતુ સગરજી અને મહોબ્બતખાં તો છેવટે સુધી મોગલોને વફાદાર રહીને મેવાડનો પ્વંસ કરવામાં આગળ પડ્યા હતા. બાદશાહ અલ્લાહદિન તથા બહાદૂરશાહે ચિત્તોડ ઉપર પ્રથમ ચડાઈઓ કરી હતી; પરંતુ તેમણે ચિત્તોડને નાશ કર્યો નહોતો, શહેનશાહ અકબરે તો ચિત્તોડ જીતી લઈ, તેનાં મહાલયો, દેવાલયો અને મંદિરો સર્વનો નાશ કરી, તેને સ્મશાનવત્ બનાવી દીધું હતું. ચિત્તોડ જીતવામાં દેશદ્રોહી સગરજીએ બાદશાહ અકબરને સારી સહાય કરેલી હોવાથી તેણે તેને ચિત્તોડની રાજગાદી આપવાની ઉદારતા દર્શાવી હતી.

ઈ. સ. ૧૫૭૨માં ગોચુન્ડાના કિલ્લામાં ઉદયસિંહજીએ જ્યારે દેહનો ત્યાગ કર્યો અને પ્રતાપસિંહ મેવાડનો મહારાણો થયો, ત્યારે મેવાડની આ સ્થિતિ હતી. પ્રતાપસિંહમાં એક ખરા ક્ષત્રિયના સર્વ ગુણોનો વાસ હતો. તેણે પોતાના પૂર્વજોના વીરત્વયુક્ત ચરિત્રોનું શ્રવણ અને મનન કરેલું હતું. બાપારાવળનાં વંશનું તેનામાં અભિમાન હતું અને તેથી તેણે મેવાડની રાજધાની ચિત્તોડને પુનઃ મેળવવાનો વિચાર કર્યો. ચિત્તોડને પુનઃ જીતી તથા મોગલોના પરાજય કરી, મેવાડની મહત્તા વધારવાનો પ્રતાપસિંહે નિશ્ચય કરેલો હોવાથી તેણે તે સંબંધી ઉપાયો યોજવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. પ્રતાપસિંહના હૃદયમાં એક એવા શુભ વિચારે જન્મ લીધો હતો કે તેથી તેનું ચિત્ત સદૈવ મેવાડની સ્વતંત્રતા સાચવવા અને તેની મહત્તા વધારવાના પ્રયાસોમાં

મથગૂલ રહેતું હતું. વિશેષમાં તેણે એવો પણ સંકલ્પ કર્યો હતો કે ગમે તે ભોગે અને ગમે તે ઉપાયે મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવો અને આપારાવળના સૂર્યવંશની કીર્તિનો સમસ્ત ભાગતવર્ષમાં વિજયધ્વજ ફરકાવવો. પ્રતાપસિંહના ઘણાખરા સંબંધીઓ તેા જો કે મોગલોના પક્ષમાં ભળી ગયા હતા; તેા પણ કેટલાક મુખ્ય સ્વદેશભક્ત સરદારો પ્રતાપસિંહને વળગી રહ્યા હતા. મેવાડનો વંશ પરંપરાના મંત્રી ભામાશાહ, ચંદાવત કૃષ્ણ, સલુખરા સરદાર દેવલચરનો રાજા, ઝાલાપતિ માનસિંહ અને વીર જયમલનો પુત્ર રણવીરસિંહ. એ સર્વ મહારાજા પ્રતાપના ખાસ અંગત અને આત્મીય સરદારો હતા અને તેઓ પોતાના મહારાણા અને પોતાની જન્મભૂમિને માટે પ્રાણ અર્પવાને પણ તૈયાર હતા. પ્રતાપે પોતાની રાજધાની કામલમેરમાં સ્થાપી પોતાના પ્રબળ પ્રતિસ્પર્ધિ બાદશાહ અકબર સાથે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. આ વખતે રાજસ્થાનનાં મોટાંમોટાં રાજ્યો મોગલની તાબેદારી સ્વીકારી તેમના સરદારો ખની બેઠા હતા અને મારવાડ, અંબર આદિ દેશના રાજ્યો તેા પેતાની પુત્રીઓ મોગલ બાદશાહને આપી પણ ચૂક્યા હતા. મારવાડનો રાજા ઉદયસિંહ, પીકાનેરનો રાજા રાયસિંહ અંબરનો રાજા માનસિંહ તથા બુંદિનો રાજા, એ સર્વે રાજસ્થાનના મોટા મોટા રાજાઓ મોગલ શહેનશાહ અકબરની રાજનીતિથી ગૌરવશૂન્ય બનીને તેના પક્ષમાં ભળ્યા હતા. સમસ્ત રાજસ્થાનમાં માત્ર મેવાડનો મહારાણો પ્રતાપ સ્વતંત્રતા ભોગવતો હતો અને તેણે ગમે તે ભોગે પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવી રાખવાને નિશ્ચય કર્યો હતો. વીરશિરોમણી પ્રતાપસિંહે, પોતાની બહેન કે દીકરી મોગલ બાદશાહને આપવાની વાત તેા બાજુએ રહી; પરંતુ તેને નમવાની અને તેની તાબેદારી કરવાની પણ ના પાડી હતી. પ્રતાપે ધીમે ધીમે સૈન્ય એકત્ર કરવાની શરૂઆત કરી. વખત મળ્યે મોગલો સામે બાથ ભીડવાની તૈયારી કરવા માંડી હતી. વળી તેણે એવી સખ્ત પ્રતિજ્ઞા પણ કરી કે જ્યાં સુધી ચિતોડને જીતી લેવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી સઘળા મોજશોખને ત્યાગ કરી બ્રહ્મચર્ય પાળવું, ઘાસની શય્યામાં શયન કરવું, દાઢીના વાળ વધારવા અને પાંદડામાં ભોજન કરવું. અને તેણે પોતાના આત્મીય મનુષ્યોને પણ આ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાની ફરજ પાડી હતી.

પ્રાતઃસ્મરણીય વીરવર પ્રતાપસિંહે જે અતિ કઠોર પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તેથી સમસ્ત મેવાડ શૂન્ય બની ગયું હતું. પાંચ વર્ષ આ પ્રમાણે ચાલ્યું; પરંતુ એથી મોગલોને જીતી શકાય તેમ નહોતું. અનુભવી મંત્રી ભામાશાહ

અને અન્ય સરદારોની સહાયથી પ્રતાપસિંહે પોતાના રાજ્યમાં સુધારો કર્યો, સૈન્યના મુખ્ય મુખ્ય સરદારોને જગીરો આપવા માંડી, રાજધાની કામલમેરને મજબૂત બનાવ્યું તથા ખીજ પહાડી કિલ્લા જે તેના કબ્જામાં હતા, તેને પણ મજબૂત બનાવ્યા. આ સમયે દિલ્હી અને યુરોપ વચ્ચે વ્યાપાર ચાલતો હતો. તેના માર્ગે મેવાડમાં થઇને સુરત અને ખીજ બંદરો મારફત હતા; તે પ્રતાપે લૂંટ ચલાવ્યાથી બંધ પડ્યો; આવી રીતે પ્રતાપસિંહ પોતાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા મુજબ મેવાડનું રાજ્ય ચલાવતા હતા. તે સમયમાં મોગલ સેનાપતિ અંબરનો રાજા માનસિંહ જ્યારે દક્ષિણમાં જીત મેળવીને દિલ્હી પાછો ફરતો હતો, ત્યારે પ્રતાપસિંહે તેને પોતાની મુલાકાત લેવાને માટે બેલાવ્યો. માનસિંહ રાણા પ્રતાપનું આમંત્રણ સ્વીકારી તેની રાજધાની કામલમેરમાં આવ્યો. ઉદયસાગર સરોવરના તટે તેના માટે તંબુ નંખાવી તેને પ્રતાપસિંહે ઉતારો આપ્યો અને તેના માટે જમવાની તૈયારી કરાવી. પ્રતાપસિંહ પોતાના કુમાર અમરસિંહને માનસિંહનું સ્વાગત કરવાનું કહી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. માનસિંહ જમવા બેઠો; પરંતુ રાણાને નહિ જેતાં તેણે અમરસિંહને રાણાની ગરહાજરીનું કારણ પૂછ્યું. અમરસિંહે તેના આડો અવળો ઉત્તર આપ્યો, પરંતુ એથી માનસિંહ તા મનનું સમાધાન થયું નહિ. તે રાણાની ગરહાજરીનું કારણ સમજી ગયો અને જમ્યા વિના પાટલા ઉપરથી જીઠી જીભો થઈ ગયો. થોડા સમય પછી પ્રતાપસિંહ આવી પહોંચ્યો. ખન્ને પ્રતિસ્પર્ધિઓ વચ્ચે ડેટલોક સમય ગરમાગરમ તકરાર ચાલી. છેવટે માનસિંહ ક્રોધે ભરાઈ, પોતાને થયેલ અપમાનનો બદલો લેવાનું કહી એકદમ ચાલ્યો ગયો. પ્રતાપસિંહે તેની સહેજ પણ દરકાર કરી નહિ. માનસિંહે આગ્રા જઈને અકબરને પોતાના અપમાનની વાત કરી, જે સાંભળીને તે ગુસ્સે થયો. તેણે તુરત જ માનસિંહને પ્રચંડ સૈન્ય લઈને પ્રતાપને કબજે કરવાને મોકલ્યો.

શહેનશાહ અકબરનો જન્મ ઈ. સ. ૧૫૪૨ ના માહે ઓકટોબર તા. ૧૫ મીએ હુમાયુની બેગમ હમિદા બાનુના પેટે અમરકોટમાં થયો હતો. ઈ. સ. ૧૫૫૬ના જન્યુઆરી માસમાં હુમાયુનું મૃત્યુ થયું, ત્યારે અકબર પંજાબમાં હતો. અકબર તેના પિતાના મૃત્યુની ખબર અમૃતસરની પાસે કલાનુંર રથાનમાં સાંભળતાં દીલ્હી આવ્યો અને ડેટલાક દિવસ શોક પાળ્યા પછી તે રાજસિંહાસને બેઠો. અકબર રાજગાદી ઉપર આવ્યો, ત્યારે તેની અવસ્થા નાની હતી; તેથી રાજ્યનો ખર્ચો કારભાર પ્રધાનમંત્રી ખાનખાના બહેરામખાં

ચલાવતો હતો. બહેરામખાં કર અને ધાતકી સ્વભાવનો હોવાથી અકબરને તેની સાથે બન્યું નહિ. બહેરામખાંએ રાજમદને વશ થઈ તદ્દિબેગ નામક સરદારના બંને હાથ કાપી નાંખ્યા હતા અને સુરવંશના પદાણુ બાદશાહ આદિલશાહના અત્યંત શૂરવીર વણિક સેનાપતિ હેમુ (વિક્રમાદિત્ય) નું મરતક, પાણીપતના યુદ્ધમાં તે કેદ પકડાયા પછી, અકબરની નામરજી છતાં કાપી નાખ્યું હતું. તેના આવા ધાતકી કાર્યોથી રાજ અને પ્રજા તેના ઉપર અપ્રસન્ન થઈ ગયાં અને તેથી તેણે પંખબમાં જઈને અકબર સામે બળવો જગાડ્યો; પરંતુ અકબરે તેની આગલી રાજ્યસેવાની કદર કરી તેને કાંઈ પણ દંડ નહિ આપતાં મક્કે ચાલ્યા જવાની રજા આપી. બહેરામખાં મક્કે જવાને તૈયાર થયો; પરંતુ માર્ગમાં મુબારકખાં નામક પદાણુ તેનું ખૂન કર્યું. બહેરામખાંના મૃત્યુ પછી અકબર સ્વતંત્ર થયો હતો. માત્ર અઢાર વર્ષની તરુણ અવસ્થામાં અકબરના હાથમાં મોગલ સલ્તનતની લગભગ આવી હતી; પરંતુ સ્વાભાવિક બુદ્ધિબળ અને ઈશવણીમાં તે અસાધારણ હતો અને તેથી જ તે પોતાનું નામ હિન્દુ-મુસલમાનમાં અમર કરી ગયો છે. શહેનશાહ અકબર જેમ બુદ્ધિબળમાં ચડીઆતો હતો, તેમ યુદ્ધકાર્યમાં પણ કુશળ હતો. તે સ્વભાવે મીઠો અને ગૌરવણું હતો. વિશેષમાં તેનામાં હિંમત એટલી બધી હતી કે રાજસ્થાનના મોટાં મોટાં રાજ્યોને બળથી અને કળથી તાબે કરી તેમની પુત્રીઓને પોતાના જનાનામાં લાવવાને અને એ રીતે સમસ્ત હિન્દુ-સ્થાનમાં પોતાનો અધિકાર જમાવવાને શક્તિવાન થયો હતો. અકબરે રાજ્ય-ગાદીનો સ્વતંત્ર અધિકાર પોતાના હાથમાં લીધો કે તુરંત જ તેણે સર્વત્ર સુવ્યવસ્થા કરી દીધી, લશ્કરી અમલદારોને વશ કરી લીધા અને બાદશાહીના જે જે પ્રાંતો ખીજા કબજે કરી બેઠા હતા, તે જીતી લીધા. અકબરે પ્રથમ પોતાના પિતાનું વેર વાળવા મારવાડના રાઠોડ નૃપતિને તાબે કરવા મારવાડ ઉપર હુમલો કરી સુવિખ્યાત મેડતાનો કિલ્લો જીતી લીધો. અકબરની પ્રચંડ સેના અને તેના બાહુબળને જોઈ અંબરરાજ બિહારીમલ્લ અને તેના પુત્ર ભગવાનદાસ તેના તાબે થઈ ગયા. ભગવાનદાસે પોતાની બહેનનો વિવાહ અકબર સાથે કરી રાજપૂત કુળને કલંકિત કર્યું હતું.* અકબરે ધીમે ધીમે

* ભગવાનદાસનો પુત્ર માનસિંહ અકબરનો મુખ્ય સેનાપતિ થઈ પડ્યો હતો. તેણે પોતાની બહેનને શાહજહા સલીમ સાથે ઈ. સ. ૧૫૮૮માં પરણાવી હતી.

સઘળાં રાજપૂત રાજ્યોને પોતાને તાબે કરી લીધાં હતાં. મારવાડના રાજ માલદેવે છેવટે હાર પામી પોતાની કન્યા અકબરને આપી હતી અને તેના પેટે શાહજહા સલીમનો જન્મ થયો હતો. અકબર રાજસ્થાનમાં ઘણાં રાજ્યોને પોતાના કબજે કરવા શક્તિવાન થયો હતો; પરંતુ મેવાડના મહારાણા વીરવર પ્રતાપસિંહને તે વશ કરી શક્યો નહોતો. તેણે ગમે તે ઉપાયે પ્રતાપસિંહને નમાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો અને તેથી તેણે ઈ. સ. ૧૫૬૮માં મેવાડની રાજધાની ચિત્તોડ ઉપર હુમલો કરી તે જીતી લીધી હતી; પરંતુ પ્રતાપસિંહને તે કબજે કરી શક્યો નહોતો. ઈ. સ. ૧૫૭૬માં ફરીને મેવાડ ઉપર ચડાઈ લઈને તેણે સેનાપતિ માનસિંહને મોકલ્યો હતો. આ વખતે હલ્દીઘાટના મેદાનમાં મોગલ અને રાજપૂત સૈનિકો વચ્ચે મહા ભયંકર યુદ્ધ થયું હતું અને તેનું શું પરિણામ આવ્યું તે આપણે વાંચી ગયા છીએ. એટલે તે સંબંધી નવેસરથી વિવેચન કરવાની અગત્ય નથી. ટુંકામાં એટલું કહેવું બસ થશે કે એ યુદ્ધમાં રાજપૂતોનો પરાજય અને મોગલોનો વિજય થયો હતો; પરંતુ તેઓ તેમને નમાવી શક્યા નહોતા.

પ્રકરણ ૪થું

આકસ્મિક ઘટના

ચંપાના મહાલયનો ત્યાગ કરી વિજય આગ્રાના રાજમાર્ગે થઈને ક્યાંક ચાલ્યો ગયો, એ આપણે ખીજ પ્રકરણમાં વાંચી ગયા છીએ. વિજય જ્યારે મહાલયમાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે રાત્રિના આઠ વાગી ગયા હતા. આકાશમાં અગણિત તારાઓ ઊગ્યા હતા. પરંતુ ચંદ્રના રૂપેરી પ્રકાશ આગળ તેઓ ખિલકુલ ઝાંખા જણાતા હતા. આગ્રાના રાજમાર્ગે અને અમીર-ઉમરાવોનાં ઉચ્ચ મકાનો અસંખ્ય ઉજ્જવલ દીપકોથી પ્રકાશી રહ્યાં હતાં. કોઈ કોઈ મકાનોમાંથી સિતાર-સારંગીના સૂર સાથે કિન્નરકંઠી રમણીઓનાં કર્ણપ્રિય ગાયનો સંભળાતાં હતાં. વિશાળ રાજમાર્ગ ઉપર વિવિધ પ્રકારનાં વાહનોમાં બેસીને અમીર ઉમરાવો આવ જ કરી રહ્યા હતા. બળદગાડીઓ, પાલખીઓ, ડોળાઓ સુખપાલો, રથો વગેરેની આવ-જમથી ધમાલ મચી રહી હતી. માર્ગની બંને બાજુએ અનેક પ્રકારની ચીજોની દુકાનો આવેલી હતી. દુકાનદારોએ કૃપવિક્રયની વસ્તુઓને પોતાની દુકાનોમાં એવી તો સરસ રીતે ગાઠવેલી હતી કે ગ્રાહકોનાં દિલ તે લેવાને તુરત લલચાતાં હતાં. રસ્તા ઉપર પાનની દુકાનોનો તો પાર નહોતો અને તેમાં બેસીને રૂપસુંદર યુવતિઓ પાન વેચતી હોવાથી કામીજનોનો ત્યાં અચ્છી રીતે જમાવ થયેલો હતો. ટૂંકમાં કહીએ તો આગ્રા નગરની અત્યારની શોભા અલૌકિક હતી અને પ્રેક્ષકોને ઈંદ્રપુરીનું ભાન કરાવતી હતી.

વિજય, આ સઘળા પ્રકારને ઉદાસીન ભાવે જોતો જોતો આગળ ને આગળ ચાલ્યો જતો હતો. તે ક્યાં જતો હતો, તે તે પોતે પણ જાણતો નહોતો. એટલે આપણે તો ક્યાંથી જાણી શકીએ ! છેવટે તે યમુના નદીના તટ પ્રદેશ ઉપર આવી પહોંચ્યો. સુશીતલ હવાનો ઉપભોગ લેવા આવેલાં આગ્રાના વિલાસી નગરજનો આ વખતે પોતાનાં વાહનોમાં બેસીને પાછાં ફરતાં હતાં. પૂર્ણિમાની રાત્રિ હોવાથી રજનીનાથ સંપૂર્ણ કળાથી ખીલી રહ્યો હતો. યમુનાનું કૃષ્ણવર્ણી જલ ચંદ્રના ધવલ પ્રકાશથી સફેદ દૂધ જેવું જણાતું હતું. ઠંડો અને સુવાસિત પવન ધીમે ધીમે વાતો હતો, તેના ક્ષણવારના સેવનથી વિજયનું ઉશ્કેરાયલું દિલ કાંઈક શાંત થયું. તે ચંદ્ર-જડિત આકાશ અને

મંદમંદ વહેતી પ્રગલ્ભા યમુના તરફ જોઈને નિસાસો નાંખતો બોલ્યો:—“પ્રભુ ! પરમાત્મા ! મેં એવું તે શું પાપ કર્યું હશે, કે જેથી અમ અચાનક પ્રેમમયી ચંપાનો ત્યાગ કરવાની મને ફરજ પડી. આ પ્રશ્ન મારા મનમાં એક સરખી રીતે ઘોળાયા કરે છે; પરંતુ તેના ઉત્તર મન પાસેથી મળતો નથી, એનું શું કારણ ? મેં એવું શું અઘટિત કાર્ય કર્યું છે કે જેથી પિતાતુલ્ય થાનસિંહે ચંપાને મારી સાથે વાત કરવાની પણ મના કરેલી છે ? કેાણ જાણે આમ કરવાનો તેમનો હેતુ શું હશે, તેની ખબર પડતી નથી; પરંતુ ચંપાનો તિરસ્કાર કરવામાં મેં શું સાહસ કર્યું નથી ? તેની તે સમયની દુઃખી અને કાતર મુખમુદ્રા હજી પણ મારી આંખો સામે તર્યા કરે છે અને મને આજ્ઞા-વતાથી વિનવતી હોયતી, એમ જણાય છે. ખરેખર વિજય ! ગરીબ બિચારી ચંપાનો તિરસ્કાર કરવામાં તેં મહાનૂ ભૂલ કરી છે ! તેણે તો મને ત્યાં રહેવાને વિનવતી કરી હતી; પરંતુ હું જ સાહસ કરી તેને ત્યજીને ચાલ્યો આવ્યો છું. ઠીક, ચાલ્યો તો આવ્યો; પરંતુ હવે ત્યાં જઈ શકાય ખરું ? એક વર્ષ પહેલાં તો નહિં જ. બરાબર એક વર્ષ તેને મળીશ અને પછી ? પછી ભવિષ્યમાં જે નિર્માણ થયું હશે, તે સહન કરીશ. હા, ઠીક યાદ આવ્યું. મહાલયનો ત્યાગ કરતી વખતે દાસીએ એક પરખીડિયું મને આપ્યું હતું, તે ફેડીને વાંચવાનું તો હું તદ્દન વીસરી ગયો હતો. અત્યારે વાંચું તો ખરો કે તેમાં શું લખેલું છે ?” એમ કહીને તેણે પરખીડિયું હાથમાં લઈ ફેડયું અને અંદરથી પત્ર કાઢીને ચંદ્રના ઉજ્જવલ પ્રકાશમાં તે વાંચવા લાગ્યો :—

“વિજય ! અત્યારસુધી મેં તને મારા એક પુત્ર તરીકે ગણીને તારું પાલણુ પોષણ કર્યું હતું અને તને કોઈ વાતે દુઃખ ન થાય, એ પ્રમાણે કરવાની મેં કાળજી રાખી હતી; પરંતુ તારા હિતની ખાતર તેમ કરવાનું હવે હું ઉચિત માનતો નથી. ચંપા અને તું હવે ઉમ્મર લાયક થયેલાં હોવાથી તમને બંનેને વધુ વખત એકત્ર રાખવાં, એ ઠીક કહેવાય નહિ; એમ વિચારી મેં ચંપાને તારી સાથે મળવાની અને વાતચીત કરવાની મના કરેલી છે. આવી રીતે તારી સાથે સખ્ત થવાનું એ કારણ છે કે ચંપા અને તું અન્યોઅન્યને ચાહતાં શીખ્યાં છો. અલખત, હું તને એક પુત્ર સમાન ચાહતો હતો; પરંતુ તારા જેવા ધનહીન અને આશ્રયહીન યુવકની સાથે ચંપાનો વિવાહ કરવાને હું તૈયાર નથી અને તેથી જ મારે તને નિરુપાયે ચંપાની દૃષ્ટિથી દૂર કરવો પડ્યો છે; તેમ જતાં ભવિષ્યમાં તું બાહુબળથી

તારી ઉન્નતિ કરીશ તો મારી વહાલી પુત્રી ચંપાનો વિવાહ તારી સાથે અવશ્ય કરવાને ચુકીશ નહિ. ભાગ્યયોગે જો તું તારી ઉન્નતિ કરી શક્યો હોય તો તું મને તુરત મળજે. હું તારી રાહ જોઈશ; પરંતુ હાલ તો મારે તારા હિતની ખાતર તારી સાથે સખ્ત થવું પડ્યું છે, તે ખાતર દિલ-ગીર થઈશ નહિ. શાસનદેવ તને દરેક કાર્યમાં સહાયતા આપે એવી મારી તને આશિષ છે.

લી. થાનસિંહ.”

વિજયે એક વાર નહિ, પણ બે-ત્રણ વાર ઉપર્યુક્ત પત્રને ધ્યાન-પૂર્વક વાંચ્યો અને ત્યાર પછી તેને પોતાના પહેરેલાં વસ્ત્રોમાં સાચવીને જામના તેમ પાછો મૂકી દીધો. તેણે ફરીથી નિઃશ્વાસ નાંખીને મન સાથે વિચાર કર્યો: “ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોતાં થાનસિંહ શેઠનું લખતું ગેરવાજબી નથી. તેમણે મને જે હેતુએ ચંપાની દૃષ્ટિથી દૂર કર્યો છે, તે કાઠી નાંખવા જેવો તો નથી. ચંપા આગ્રા નગરના એક શ્રીમંત અને અકબર બાદશાહના અત્યંત માનનીય શાહુકારની પુત્રી છે. ત્યારે હું એક ધન, જન અને આશ્રયહીન યુવક છું; તેથી વ્યવહારની દૃષ્ટિએ અમારું ઉભયનું લગ્ન થવું અસંભવિત છે. આ સ્થિતિમાં મારે માટે એક જ માર્ગ રહેલો છે કે જો ચંપાની સાથે લગ્ન સંબંધથી મારે જોડાવું હોય, તો મારે તેને લાયક થવાનો પ્રયાસ કરવો. ઠીક છે, જોઈ છે કે લવિષ્યમાં શું શું નિર્માણ થયેલું છે; પરંતુ નિર્માણ આકાશ-પટ ઉપરથી ચંદ્રદેવ પૃથ્વી ઉપર અમૃતધારા વર્ષાવી રહ્યા છે, શ્યામસલીલા યમુના પોતાના વિશાળ પટ ઉપર ચંદ્રના પ્રતિબિંબને ધારણ કરી રહેલી છે. સુશીતલ અને મધુર પવનની શાંત લહેરીઓ શરીરને અપૂર્વ સુખનું લાન કરાવી રહી છે અને સમસ્ત પૃથ્વી રજનીપતિના રૂપેરી અજવાળામાં નિમગ્ન થઈ રહેલી છે; તેમ છતાં જીવને અરામ નથી. તેનું શું કારણ? પ્રકૃતિનાં એ સર્વ સુંદર દૃશ્યો, પ્રાણુપ્રાણી ચંપાના સહગમ વિના દિલને આરામ આપી શકતાં નથી. પ્રિયજનના સમાગમ વિના આ રઢિયાળી રાત્રી પણ અકારી અને અપ્રિય લાગે છે.”

વિજય એ પ્રમાણે પોતાના મન સાથે વિચારી કરીને નગર તરફ આવવાને પાડો કર્યો. બરાબર તે જ વખતે પાછળથી કોઈએ હાક મારી : “વિજયકુમાર !”

વિજય પોતાનું નામ સાંભળીને જાણે રહ્યો અને તેણે પાછળ ફરીને જોયું તો સામાન્ય વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત થયેલી એક મુસલમાન સ્ત્રી તેની

સન્મુખ જીભેલી હતી. વિજયે તે સ્ત્રી તરફ ધ્યાનપૂર્વક જોઈને કહ્યું. “તમે કોણ છો અને શા હેતુથી મને બોલાવો છો?”

તે મુસલમાન સ્ત્રીએ તેના પ્રશ્નનો જવાબ નહિ આવતાં સામે પ્રશ્ન કર્યો : “તમારું નામ વિજયકુમાર કે?”

“હા, પણ તેનું શું કામ છે?” વિજયે પૂછ્યું.

“આપને શાહજાદી સાહેબા બોલાવે છે.” મુસલમાન સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો.

“કોણ શાહજાદી સાહેબા?” વિજયે ફરીને પૂછ્યું.

“શાહજાદી આરામબેગમ સાહેબ.” તે સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો.

“શું શાહજાદી આરામબેગમ સાહેબા મને બોલાવે છે? અને તે શા કારણથી?” વિજયે આશ્ચર્યચકિત થઈને પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, તે જ આપને બોલાવે છે; પરંતુ શા કારણથી, તે હું જાણતી નથી.” તે સ્ત્રીએ કહ્યું.

“ઠીક, ચાલો, હું આવવાને તૈયાર છું” એમ કહી વિજયે તે મુસલમાન સ્ત્રી તરફ જોયું એટલે તેણે તેને પોતાની પાછળ ચાલ્યા આવવાની ઈશારત કરી. આગળ તે મુસલમાન સ્ત્રી અને તેની પાછળ વિજય, એ રીતે તેઓ રાજમાર્ગ વટાવી ચાર પાંચ વાર આડી અવળી ગલીમાં થઈને એક સુંદર મકાન પાસે આવી પહોંચ્યાં. મુખ્ય દરવાજેથી તેઓ અંદર નહિ જતાં પાછળના એક નાના બારણાને ઉઘાડી તેમણે તે મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાર પછી બગીચો વટાવી બે ત્રણ ઓરડામાં થઈને તે સ્ત્રી વિજયને એક સુંદર ઓરડા પાસે લાવી અને તેમાં પ્રવેશ કરવાનું કહીને ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. વિજય ક્ષણવાર ત્યાં જોભો રહ્યો અને પછી તેણે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. અસંખ્ય દીપકોની રોશનીવાળા તે ઓરડામાં પ્રવેશ કરતાં જ વિજય મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયો. વાયકો ! વિજયે ત્યાં શું જોયું, તે તમે જાણવા આતુર છો? તે એક પથ્થરનો સરસ નકશીદાર ઓરડો હતો અને તેની વચમાં સંગેમરમના સુંદર રંગીન થાંભલાઓ ગોઠવેલા હતા. ઓરડામાં ભોંતળીએ રંગબેરંગી આરસના ચોસલા જડી દીધેલાં હતાં. પ્રત્યેક થાંભલાની આસપાસ સુગંધી દીપકો બગીચા રચ્યા હતા. ગેલા, ચમેલી માલતી, ચંપા, શુભાષિ પુષ્પોની મીઠી સુગંધ આખા ઓરડામાં પ્રસરી રહેલી હતી. ઓરડાની

મધ્યમાં લટકાવેલાં સોનાચાંદીનાં પાંજરામાં પોપટ, મેના, કોયલ અને યુલ-યુલ કલરવ કરી રહ્યાં હતાં. ઓરડામાં ચોતરફ વિવિધ પ્રકારના રંગોવાળા મખમલથી જડેલાં અને ઝરીકામથી ભરેલાં અનેક સુંદર આસનો ગોઠવેલાં હતાં, તેમાં એક અતિ મનોહર આસન ઉપર એક નવજુવાન પરમ રૂપનિધાન સુંદરો બેઠેલી હતી. વિજયે તેને ઓળખી, તે શાહજાદી આરામબેગમ હતી. વિજયે શાહજાદીને વિનયથી મસ્તક નમાવી પ્રણામ કર્યા. શાહજાદી જે આસન ઉપર બેઠી હતી, તેની પાછળ બે તાતારી સ્ત્રીઓ તેને પંખાવતી પવન નાંખતી બેઠેલી હતી. વિજયે શાહજાદીના અત્યંત લાવણ્યયુક્ત વદન તરફ નિહાળી નમનતાઈથી કહ્યું. “શાહજાદી સાહેબા ! આ સેવકને આપે જ યાદ કર્યો છે કે શું ?”

શાહજાદીએ ક્ષણવાર વિજયના સામે જોઈ મીઠા અને મધુર સ્વરે કહ્યું, “હા. મેં જ તમને યાદ કર્યાં છે વિજયકુમાર !”

જાણે મીઠા મોહક સરોદથી યુલયુલ જ બોલતું હોય, એવો ખ્યાલ વિજયના મગજમાં ઉત્પન્ન થયો. તે શાહજાદી તરફ કાંઈ પણ બોલ્યા વિના અર્થસૂચક દષ્ટિએ જોઈ રહ્યો.

“વિજય ! સામેના આસન ઉપર બેસો. મુંઝાવાનું કશું પણ કારણ નથી.” શાહજાદીએ મંદ સ્મિતપૂર્વક કહ્યું. સ્મિત કરતાંની સાથે તેની ખૂબ-સુરતીની ઝલક જોઈ વિજય આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયો હતો.

તેણે કહ્યું “નહિ જ હું અહીં જ બેસો છું; પરંતુ આ બાદશાહી જનાનામાં મારા જેવા સાધારણ મનુષ્યનો પ્રવેશ થવો અસંભવ હોવા છતાં મને અહીં બોલાવવાનું આપને શું પ્રયોજન છે, શાહજાદી સાહેબા !”

તેના આ પ્રશ્નથી શાહજાદી હસી પડી. આહા ! તે હાસ્યમાં કેટલી મધુરતા હતી ? કેટલું સોદર્ય હતું ? કેટલું લાવણ્ય હતું ? આસ્માની રંગની રતનજડિત ઓઢણીમાં છુપાયેલું શાહજાદીનું ગૌરવણીય બદન અને તેની મોહકતાનું વર્ણન આ કલમથી થઈ શકે તેમ નથી ! વિજય એ રૂપના રાશિને અનિમિષ નયને જોતો ફરીને બોલ્યો. “શાહજાદી સાહેબા ! ચુસ્તાખી માફ કરો; પરંતુ સેવકને અહીં શા અર્થે બોલાવ્યો છે, તે કેમ કહેતાં નથી ?”

“વિજય ! અત્યારે રાત ઘણી વહી ગઈ છે; માટે અત્યારે તો આરામ કરો, સવારે જે કહેવાનું છે તે કહીશ.” શાહજાદીએ ગંભીરતાથી કહ્યું.

“જેવી આપની ઈચ્છા. મને જવાની રજા છે?” વિજયે કહ્યું.

“નહિ, તમારા આરામને માટે સર્વ વ્યવસ્થા આ મકાનમાં જ થશે; માટે તમારે ક્યાંય જવાની જરૂર નથી.” શાહજાદીએ કહ્યું.

વિજયે આશ્ચર્યચક્રિત સ્વરે પૂછ્યું “બાદશાહી જનાનામાં મારા જેવા પુરુષે રાતવાસો રહી શકાય ખરો?”

“મુંઝાવાનું કશું કારણ નથી. આ મકાનના ગુપ્ત આવાસમાં તે માટેની સર્વ ગોઠવણ થશે.” શાહજાદીએ એમ કહીને પોતાની એક બાંદીને બોલાવી. બાંદી દોડતી આવી પહોંચી અને વિનયથી શિર ઝુકાવી બેઠી રહી.

શાહજાદીએ બાંદીને કહ્યું. “જૂલિયા ! આમના માટે પેલા ગુપ્ત ઓરડા-માં આરામની વ્યવસ્થા કરી મને ખબર આપ.”

બાંદી તુરત જ કુર્નિસ બગીચા ત્યાંથી ચાલી ગઈ અને પળવારમાં પાછી આવીને ફરમાન મુજબ સર્વ વ્યવસ્થા કર્યાની ખબર આપી. તે સાંભળી શાહજાદીએ વિજયને સત્તાવાહક સ્વરે કહ્યું “આ બાંદી સાથે જાઓ અને તે બતાવે એ જગ્યાએ આરામ કરો. સવારમાં હું તમને મળીશ.”

બાંદીએ વિજય સામે જોઈને કહ્યું “જનાબ ! ચાલો !”

વિજય શાહજાદીને નમીને કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના તે બાંદીની પાછળ પાછળ ગયો, કેટલાક ઓરડાઓ, દિવાનખાનાઓ અને પરશાબામાં થઈને બાંદી વિજયને એક ઓરડામાં લઈ ગઈ. આ ઓરડામાં દીપકના અલાવે ગાઢ અંધકાર છવાઈ ગયેલો હતો. બાંદીએ પોતાની પાસેની બત્તીને સતેજ કરી અને પછી દિવાલમાંની એક ખીંટીને દબાવી એટલે તુરત જ દિવાલનો થોડો ભાગ એક બાજુ ખસી ગયો અને એક અત્યંત મનોહર ઓરડો વિજયની દૃષ્ટિએ પડ્યો. બાંદીએ તેના તરફ દૃષ્ટિ કરીને કહ્યું. “જનાબ ! આ ઓરડો આપના આરામને માટે તૈયાર રાખ્યો છે; માટે અંદર પધારો.”

વિજય તે દિવાલને વટાવી અંદર ગયો કે તુરત જ એક ધીમા અવાજ સાથે ખસી ગયેલો દિવાલનો ભાગ પુનઃ પૂર્વવત્ સ્થિતિમાં આવી ગયો.

પ્રકરણ ૫ મું

શાહજહાની ઇચ્છા

“ઈશ્ક કથા શએ હય કીસી કામિલસેં પૂછા ચાહિયે,
કિસ તરહ જતતા હય દિલ, બેદિલસેં પૂછા ચાહિયે;
કયા તડકનેમેં મળ હય, કતલ હો પ્યારેકે હાથ,
ઉસ્કી લહેજતકું કીસી બિસ્મીલસેં પૂછા ચાહિયે.”

વિજયે એ ઓરડામાં પ્રવેશીને જોયું તો તેની ચારે બાજુએ જાંચી પથ્થરની દિવાલો હતી; જવા આવવાને માટે એક પથ્થુ દ્વાર નહોતું. પ્રકાશ અને પવનને માટે દિવાલોમાં મોટા મોટા બે જાળિયાં મૂકેલાં હતાં; પરંતુ તે એટલા તો જાંચા હતાં કે બહારથી કે અંદરથી તે દ્વાર કંઈપણ જોઈ શકાય તેમ નહોતું. થાક તથા ચિંતાને દૂર કરવાના અને મીઠી નિદ્રા અનુભવવાનાં સઘળાં સાધનો, એ ઓરડામાં જોવામાં આવતાં હતાં. ઓરડાની મધ્યમાં એક મોટા દીપક બળી રહ્યો હતો. એક બાજુએ ગાદી તકિયા અને બેસવાનાં સુંદર આસનો હતાં. શય્યાની પાસે એક સ્વચ્છ જળથી ભરેલું પિત્તળનું વાસણ હતું અને તે ઉપર ‘હિન્દુના ઉપયોગમાં આવે તેવું શુદ્ધ જળ’ એમ લખેલી એક કાગળની પટ્ટી ચોડેલી હતી. આ બધો પ્રકાર જોઈને વિજય વિચારસાગરમાં ગોથા ખાવા લાગ્યો. રાતના સમયે ખોલાવી આવા એકાંત ઓરડામાં રાખવાનું શાહજહાને શું પ્રયોજન હશે તથા તેની શી ઇચ્છા હશે, તે તેના સમજવામાં આવ્યું નહીં. તે શાહજહાને ઓળખતો હતો અને શાહજહા તેને ઓળખતી હતી; કેમકે શાહજહા પોતાની અત્યંત પ્રિય સખી ચંપાના આવાસે વખતો વખતે આવતી હતી અને તથા વિજય અને તેના મેળાપ કોઈ કોઈ વાર ત્યાં થતો હતો. વિજયે આ પ્રકારનો ભેદ ઉકેલવાને ઘણો પ્રયાસ કર્યો; પરંતુ જ્યારે તેનાથી કંઈ સમજાયું નહિ ત્યારે તે થાકીને શય્યા ઉપર પડ્યો. રાત ઘણી વડી ગયેલી હોવાથી અને દિવાલમાં ગોઠવેલાં જાળિયામાંથી શીતળ પવનની લહેરીઓ આવતી હતી તથા વિજય થોડી ક્ષણમાં નિદ્રાધીન થઈ ગયો. ખાંદીની સાથે વિજય ચાલ્યો ગયો, ત્યાર પછી શાહજહા આસન ઉપરથી જીડીને ઓરડામાં આમતેમ ફરવા લાગી. તેણે બન્ને તાતારિણીઓને

ઔરડામાંથી ચાલ્યા જવાની આજ્ઞા કરી એટલે તેઓ તુરત જ ત્યાંથી અન્યત્ર ચાલી ગઈ. શાહજીદી આરામખેગમ શહેનશાહ અકબરની અત્યંત પ્રિયકર કન્યા હતી. તેનું વય બહુ બહુ તો પંદર સોળ વર્ષનું હતું. તે અત્યંત ગુણવત્તી, વિવેકી અને મધુરભાષિણી હતી અને તેથી શહેનશાહ અકબર તેને બહુ જ સ્નેહથી ચાહતા હતા. બાદશાહે તેને પોતાના રંગમહેલના એક સુંદર અને વિશાળ મકાનને તેના નિવાસસ્થાન તરીકે આપેલું હતું.

મધરાતનો સમય થવા આવ્યો હતો. આકાશમાં નિશાનાથ સંપૂર્ણ કળાથી ખીલી રહ્યા હતા અને તેના રૂપેરી પ્રકાશમાં આજ્ઞા શહેર સ્નાન કરતું હતું. શાહજીદી આરામખેગમ આ સમયે ઔરડાની બારી દ્વારા યમુનાના શ્યામ જળ ઉપર પડતાં ચંદ્ર-કિરણોને અનિમિષ નયને જોઈ રહી હતી. જળતરંગોને જોઈ તેના હૃદયમાં અનેક પ્રકારના વિચારતરંગો ઉદ્ભવતા હતા. તેણે બધું કે સર્વત્ર નિસ્તબ્ધતાનું સામ્રાજ્ય પથરાઈ ગયું હતું. ઠંડો અને મૃદુ પવન વહેતો હતો; પરંતુ પ્રકૃતિનું આ સુંદર દૃશ્ય તે બહુવાર જોઈ શકી નહીં. બારીને એકદમ બંધ કરીને તે પાછી એક સુંદર અને સુંવાળા આસન ઉપર આવીને બેઠી. સામે દિવાલમાં જડી લીધેલા દર્પણમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડતું હતું, તે તરફ શાહજીદીની નજર ગઈ. તેણે તેમાં પોતાની મનમોહિની મૂર્તિને બરાબર ધ્યાનપૂર્વક નિહાળીને એક નિશ્વાસ નાખ્યો. તેણે આસન ઉપરથી પુનઃ ઊઠીને ઔરડામાં આમતેમ ફરતાં ફરતાં પોતાના મન સાથે કહ્યું. ‘યા ખુદા ! યા પરવરદિગાર ! મારા નાજુક દિલમાં આ શું થાય છે ? મીઠી નિદ્રાએ આજે મારો કેમ ત્યાગ કર્યો છે ? ચંદ્રની શીતળતાથી મને કેમ આરામ થતો નથી ? દિલને આજે એન કેમ પડતું નથી ? ખરેખર વિજયના રૂપ-ગુણે મારા મન ઉપર બહુઈ અસર કરી છે અને તેથી જ મારી આ સ્થિતિ થયેલી છે. જેની મનોહારિણી મૂર્તિને આજે કેટલાએ દિવસો થયાં હૃદયમાં મેં સ્થાન આપ્યું છે તેને મારા સન્મુખ આ મહેલમાં જોઈને મારું સમસ્ત શરીર અને મન ઉતેજિત થઈ ગયા છે. હાય ? શા માટે મારું દિલ વિજય પ્રતિ દોડે છે ? તેના તરફ જીગર શા માટે બળી રહ્યું છે ? હે ખુદા ! આ હું શું કરું છું ? એક હિન્દુને હું મારું શરીર-મારું જીગર અર્પવા શા માટે તૈયાર થઈ છું ?’ શાહજીદીએ આ પ્રમાણે અનેક વિચારો કર્યા; પરંતુ તેના દિલને આરામ થયો નહિ. વિચારમાં ને વિચારમાં પ્રભાતકાળ થવા આવ્યો. કિલ્લાના દરવાજા ઉપરથી પ્રાતઃકાળની નોખતનો શૌર કણ્ઠે ગોચર થતો હતો. આ વખતે શાહ-

નદીની બાંદી બુલિયાએ ઓરડામાં પ્રવેશ કરીને જોયું તો શાહનદી ઓરડામાં હજુ પણ આમતેમ આંટા મારતી હતી. તે નમ્રતાથી કુરનિશ બળવીને શાહનદીની આજ્ઞાની રાહ જોતી બિભી રહી.

શાહનદીએ બાંદીની સામે તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી જોયું અને પછી કહ્યું. “શું પ્રાતઃકાળ થઈ ગયો છે?”

“જી હા, જુઓને પ્રાતઃકાળની નોબત પણ વાગી રહી છે.”

“ઠીક છે, પેલો હિન્દુ યુવક બહાર છે કે નહિ? તે જોઈ મને ખબર આપ.” શાહનદીએ આજ્ઞા કરી.

બાંદી તુરત જ નમીને ચાલી ગઈ અને થોડી જ ક્ષણમાં પાછી આવીને તેણે કહ્યું. “શાહનદી સાહેબા! તે શય્યામાં હજુ આરામ કરે છે.”

“શું હજુ તે આરામ કરે છે?” શાહનદીએ આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછ્યું.

“જી હા, શાહનદી સાહેબા!” બાંદીએ જવાબ આપ્યો.

“ઠીક જ, હમણાં તારું કામ નથી.” શાહનદી એમ કહીને હમામ-ખાનામાં ગઈ અને પરિશ્રમને દૂર કરવાને માટે શીતળ સુગંધી જળથી તેણે સ્નાન કર્યું. સ્નાન કર્યા બાદ સુંદર વસ્ત્રોને પરિધાન કરી તે પોતાના ઓરડામાંથી બહાર નીકળી અને વિજય જે ગુપ્ત આવાસમાં હતો, ત્યાં જવા લાગી. તેણે ત્યાં જઈને દિવાલમાંની એક ખાંટીને દબાવી એટલે દિવાલનો થોડો ભાગ એક બાજુ ખસી ગયો અને ગુપ્ત ઓરડામાં તે ગઈ કે તુરત જ દિવાલનો ભાગ પુનઃ ખીબ ભાગ સાથે જોડાઈ ગયો. શાહનદીએ ઓરડામાં પ્રવેશીને જોયું તો વિજય શય્યા ઉપર હજુ પણ આરામથી બેઠો હતો. ઓરડામાંનો દીપક ખુબાઈ ગયો હતો; પરંતુ જાળિયામાંથી આક્રમણના આછો પ્રકાશ આવતો હતો અને તેથી અધકારનો લય થઈ ગયો હતો. શાહનદી વિજયની શય્યા પાસે જઈ તેનું પ્રભાતકાળના આછા પ્રકાશમાં ઝળહળી રહેલું મુખમંડલ અનિમેષ નયનોએ જોઈ રહી. તેણે ઘણીવાર સુધી વિજયના રૂપને જોયા કર્યું; પરંતુ તેને વૃત્તિ થઈ નહિ. તે પુનઃ પુનઃ તેના પ્રતિ જોતી પોતાના મન સાથે બોલી: “આહા! કેવું સુંદર રૂપ? શું વિજય મનુષ્ય છે કે બિહિસ્તનો ફિરસ્તો? મને લાગે છે કે મનુષ્યમાં આવું રૂપ ન હોય! ચોક્કસ, વિજય એક ફિરસ્તો છે; નહિ તો આવું દેવદુર્લભ રૂપ તેનામાં હોઈ

શકે ખરું ? કેવું નયનમનોહર આ મુખ ? કેવાં વિશાળ આ નેત્રો ? મુખ ઉપર કેવી આ સરળતા ? હાથ; ખુદા ? આ રૂપને હજારો બદકે લાખો વખત જોવામાં આવે તો પણ દિલને તૃપ્તિ થાય એમ નથી.”

હૃદયની તીવ્ર-અતિ તીવ્ર ઉત્તેજનાને રોકી નહિ શકવાથી શાહજીએ પોતાનો કોમળ મૃદુ હાથ વિજયના ઉજ્જવલ કપાળ ઉપર ધીમેથી મૂક્યો. વિજયના નિદ્રિત દેહને સ્પર્શ કરતાં શાહજીની સમસ્ત અંગ ધ્રુજી ઊઠ્યું. તુરત જ પોતાનો હાથ વિજયના કપાળ ઉપરથી લઈ લીધો; પરંતુ થોડી ક્ષણના અતિ કોમળ સ્પર્શથી વિજયની નિદ્રા પલાયન થઈ ગઈ. તે એકદમ જાગી ઊઠ્યો અને શય્યા ઉપરથી ઊઠીને જોયો ત્યાં જ તેની દષ્ટિ શાહજી ઉપર પડી. પોતાની સન્મુખ શાહજીને જોયેલી જોતાં તે આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો અને તેના અનુપમ લાવણ્યને એકી નજરે જોઈ રહ્યો. શાહજી પણ તેના દેવદુર્લભ રૂપને આડી નજરે નિહાળી રહી હતી. છેવટે તેણે કહ્યું. “વિજય !”

“ફરમાન, શાહજી સાહેબા !” વિજયે સલામ કરીને ઉત્તર આપ્યો.

“ફરમાન કાંઈએ નથી; પરંતુ રાત્રીના વખતે ગઈ કાલે તમે ક્યાં જતા હતા ?” શાહજીએ પૂછ્યું.

“એ જાણીને આપ શું કરશો ?” વિજયે સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“શું એ પૂછવાનો મને અધિકાર નથી ? શાહજીએ પુનઃ પૂછ્યું.

“આપ દિલ્લીશ્વર શહેનશાહ અકબરના પુત્રી છો, આપનો અધિકાર મહાન્ છે.” વિજયે કહ્યું.

“એ અધિકારની હું વાત કરતી નથી. હું તો તમારી સાથેની ઝોળ-ખાણને લીધે એ હકીકત જાણવા માગું છું.” શાહજીએ કહ્યું.

વિજયે પોતાના આશ્રયદાતા થાનસિંહ શેઠનો આદેશ શાહજીને કહી સંભળાવ્યો, તે સંભળીને શાહજીએ આશ્ચર્ય પામતાં પૂછ્યું. થાનસિંહ શેઠે તમને તેમના મહાલયનો ત્યાગ કરી અન્યત્ર ચાલ્યા જવાની આજ્ઞા કરી, તે શા માટે, એ તમે જાણો છો ?”

“તેમની કન્યા ચંપા અને હું અન્યોઅન્યને ચાહતાં હતાં, તેથી તેમણે મને એવી આજ્ઞા કરી છે.” વિજયે ઉત્તર આપ્યો.

“પણ તેથી તમને એવી આજ્ઞા કરવાનું પ્રયોજન શું છે? એ હું સમજી શકતી નથી.” શાહજાદીએ ઈન્તેજારીથી કહ્યું.

“પ્રયોજન એ કે હું ગરીબ અને નિઃસહાય છું અને તેથી તે પોતાની પુત્રીનું લગ્ન મારી સાથે કરવા ખુશી નથી.” વિજયે કહ્યું.

“વિજય!” શાહજાદીએ ક્ષણવાર વિચારીને કહ્યું. “તમે ચંપાને ખરા જીગરથી ચાહો છો?”

“અલખત અને તે પણ મને તેવા જ જીગરથી ચાહે છે.” વિજયે ઉત્તર આપ્યો.

“પણ થાનસિંહ શેઠ તો પોતાની પુત્રીની શાદી તમારા જેવા નિર્ધન અને આશ્રયહિન યુવકની સાથે કરવાને તૈયાર નથી, તેનું કેમ?” શાહજાદીએ ભાર દઈને પૂછ્યું.

“હા એ વાત ખરી છે; પરંતુ તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે જો હું મારા લાગ્યના ઉદય કરી શક્યો, તો તે પોતાની પુત્રી ચંપાનું લગ્ન મારી સાથે કરશે.” વિજયે જવાબમાં કહ્યું.

“પણ તમારા લાગ્યના ઉદયની રાહ તે ક્યાં સુધી જશે?” શાહજાદીએ પુનઃ પૂછ્યું.

“એકાદ વર્ષ તો તેઓ રાહ જશે, એમ મારી માન્યતા છે.” વિજયે જવાબ આપ્યો.

“અને તેટલા સમયમાં તમે તમારા લાગ્યોદય ન કરી શક્યા તો?” શાહજાદીએ એક તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિપાત સાથે એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

વિજયે ફેટલોક સમય મૌન ધારણ કર્યું. તેણે શાહજાદીના એ પ્રશ્નનો કશો પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ, તેના મુખ ઉપર ચિંતાની રુપરૂ છાયા જણાવા લાગી.

“કેમ ઉત્તર આપતા નથી, વિજય!” શાહજાદીએ ફરીથી પ્રશ્ન કર્યો.

“શાહજાદી સાહેબા! અવિનય માફ કરજો; પરંતુ આપ આપની ઇચ્છા જણાવતાં નથી અને મને અન્ય પ્રશ્ન પૂછો છો, એનું શું કારણ? ગુલામીની હાલતમાં મારે અહીં ક્યાં સુધી રહેવાનું છે?” વિજયે ગંભીરતાથી સામો પ્રશ્ન કર્યો.

“ભારત સમ્રાટ અકબરશાહની અતિ પ્રિય શાહજહાની મીઠી મહોળ-
ખતભરી છાયામાં રહેવાને શું તમે ગુલામી હાલત ગણો છો?” શાહજહાનીએ
પૂછ્યું.

“જ્યાં સુધી આપ કાંઈ વ્યાજબી કારણ ન જણાવો, ત્યાં સુધી એમ
જ માનવું જોઈએ” વિજયે નિશ્ચયાત્મક લાવે જવાબ આપ્યો.

“મારી ઈચ્છા ખૂબી નથી; પરંતુ તમને સુખી કરવાની છે અને
તેટલા જ માટે મેં તમને અહીં બોલાવી મંગાવ્યા છે.” શાહજહાનીએ શાંતિથી કહ્યું.

“તો પછી આપ આપની ઈચ્છા જણાવવામાં વિલંબ શા માટે કરો
છો?” વિજયે પૂછ્યું.

“વિજય!” શાહજહાનીએ વિજયના સુંદર મુખ પ્રતિ એક વખત
સ્થિરભાવથી જોઈ લીધા પછી કહ્યું. “હું તમને ચાહું છું, હા તમને ખરા
જીગરથી-દિલોળનીથી ચાહું છું અને તે આજથી નહિ; પરંતુ જ્યારથી મેં
તમને થાનલિંહ શેઠના મહાલયમાં પ્રથમવાર જોયા છે, ત્યારથી જ મારું દિલ
તમારા પ્રતિ આકર્ષાયું છે. ઘઈ કાલે રાત્રિએ તમે યમુનાના તટ પ્રદેશ ઉપર
ફરતા હતા, તે વિષે મારી બાંહી જુલિયાએ મને કહેતાં મેં તમને અહીં મારી
ખાદેશ જણાવવાની ખાતર બોલાવ્યા છે.”

શાહજહાની ઉપરના શબ્દો ભાગ્યે જ બોલી રહી હશે એટલામાં તો
તો દિવાલનો ભાગ અચાનક દૂર ખસી ગયો અને “ભારત સમ્રાટની શાહજહાની
કયા દાનેશમંદ અને દિલેર પુરુષને ચાહે છે?” એ પ્રશ્નની સાથે ખુદ શહેનશાહ
અકબરે એ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો.

ખુદ બાદશાહ અકબરને જોઈ શાહજહાની તથા વિજય જમીનપર
બેસી ગયા. શાહજહાની પોતાના બાળાના કદમે પર પડી અને વિજય બાદશાહના
તેજથી અંબઈ જઈ નીચે દૃષ્ટિ રાખી જમીન ખોતરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૬૬

છુટકારો

પોતાના અત્યંત ગુપ્ત અને એકાંત ખંડમાં બાદશાહ અકબર સુંદર અને સુસજ્જિત સિંહાસન ઉપર બેઠેલો હતો. સામે તેની શાહજહાની અને વિજય થરથર દ્રવ્યતાં ઊભેલાં હતાં.

શાહજહાની આરામબેગમ જે પોતાની આંખોમાંથી અત્યાર સુધી ચોધાર આંસુ વહાવી રહી હતી, તેણે બાદશાહને નમીને ઉત્તર આપ્યો. “ખારા બાબા ! આ વિજય ખરેખર બેગુનહા છે. હું જ એકલી ગુનહેગાર છું; માટે એના ઉપર રહેમ લાવી એને માફો બક્ષો અને મને જે સજ્જ કરવી હોય તે કરો.”

બાદશાહે દટતાથી કહ્યું. “એમ ! તે એક અબ્બાસી યુવકને તારા મહેલમાં બોલાવવાનું સાહસ કર્યું છે ? અને તે શું કારણથી ?”

શાહજહાનીએ બાદશાહના કદમો ઉપર પડીને નમ્રતાથી કહ્યું. “કારણ એ જ છે કે હું એમને ચાહું છું - મારા ખરા જગરથી ચાહું છું.”

“એક અર્થહિન અને આશ્રયહિન હિન્દુ યુવકને શું તું ચાહે છે ?” બાદશાહે આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછ્યું.

“હા, બાબા !” શાહજહાનીએ જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે આ બિનામાં તું જ ખરેખર ગુનહેગાર છે. કીક છે; પરંતુ વિજયને તદ્દન માફી આપવામાં આવશે નહિ.” એમ કહી બાદશાહે તુરત બૂમ મારી “કાસમ !”

થોડીવારમાં એક હબ્તપુખ્ત હાથસી હાથમાં નગ્ન તરવાર લઈને બાદશાહ સન્મુખ આવી તસ્લીમ કરીને ઊભો રહ્યો.

તેના તરફ જોઈને કહ્યું. “કાસમ ! આ હિન્દુ યુવકને અને આ બાંદીને કેદખાનામાં લઈ જા.”

“જહાંપનાહતો જેવો હુકમ.” એમ કહી કાસમ તે બંનેને આગળ કરી ખંડમાંથી બહાર નીકળી ગયો.

તેમને જતાં જોઈને શાહજહાનીએ રડતાં રડતાં કહ્યું. “વહાલા બાબા ! રહેમ કરો, રહેમ કરો, વિજય તદ્દન બેગુનહા છે. તેને શા માટે કેદ કરો છો ?”

કાસમ અને ખીજા ચાર હથિયારબંધ પહેરેગીરો મળી વિજય તથા જુલિયાને કેદખાનામાં લઈ ગયા અને બંનેને જૂદી જૂદી કોટડીમાં પૂરી તથા કેદખાનાના ઉપરીને બાદશાહનો હુકમ કહી સંભળાવી તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

વિજયને જે કોટડીમાં કેદ કરવામાં આવ્યો હતો, તે એક ભયંકર

અંધકારમય કોટડી હતી. ત્યાં રોશની કે હવાનો સહેજ પશુ સંચાર થઈ શકે તેમ નહોતું. કોટડીને ચારે તરફ કાળા પથ્થરની ઊંચી દિવાલો હતી અને તેથી તેની ભયંકરતામાં ઓર વૃદ્ધિ થતી હતી. વિજયે આ ભયાનક કેદખાનાને જોઈ તથા તેની પોતાના ભવિષ્યનો વિચાર કરીને એક હાથ મારી અને ત્યાં પાથરેલી એક ફાટીતૂટી ચટ્ટાઈ ઉપર તે માથે હાથ ટેકવીને બેઠો. ગઈ કાલે સાંજે થાનસિંહ શેઠના આવાસેથી નિકળ્યા બાદ તેણે અત્યાર સુધી કાંઈ પણ ખાધું નહોતું અને ખાવાની ઇચ્છા પણ નહોતી; પરંતુ ભૂખથી તેના શરીરમાં જરા પણ તાકાત નહોતી. ચિંતા અને દુઃખથી તેને ચિત્તભ્રમ જેવું થઈ ગયું હતું અને તેથી તે વારંવાર દોડીને કોટડીના બારણા પાસે જતો; પરંતુ તેને મજબૂતાઈથી બંધ કરેલાં જોઈને તે નિરાશ થઈને પાછો ફરતો હતો.

રાત્રિના અંધકારમાં કેદખાનું ભયાનક લાગતું હતું અને તેથી તેણે પોતાની બન્ને આંખો બંધ કરી દીધી તથા તે લાંબો થઈને ચટ્ટાઈ ઉપર પડ્યો. કેટલોક સમય તે એવી જ અવસ્થામાં ચટ્ટાઈ ઉપર પડી રહ્યો; પરંતુ તેને નિદ્રા આવી નહિ. એટલે તે ઊઠીને ઊભો થયો અને એકચિત્તે પરમાત્માનું પવિત્ર નામસ્મરણ કરવા લાગ્યો. ભક્ત મનુષ્યો કહે છે કે એક ચિત્તે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરનાર મનુષ્યની તે મનઃકામના અવશ્ય પરિપૂર્ણ કરે છે; તેવી રીતે વિજયની પ્રાર્થના તેણે સાંભળી કે નહિ, તે અમે કહી શકતા નથી; પરંતુ તે જ ક્ષણે એ ભયંકર અંધારામાં એકદમ પ્રકાશ દેખાયો. વિજયે પોતાની આંખો ખોલીને જોયું તો હાથમાં ફાનસ લઈને એક મનુષ્ય માથાથી પગ સુધી ઢંકાઈને કોટડીનું દ્વાર ઉઘાડીને અંદર ચાલ્યો આવતો હતો. વિજય આ દૃશ્ય જોઈને અચંબાથી આવનાર મનુષ્ય તરફ એક દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યો. આવનાર મનુષ્યે વિજય સામે જોઈને કહ્યું, “તમને આ ભયંકર કેદખાનામાંથી છુટકારો જોઈતો હોય, તો ચાલો મારી સાથે.”

“પરંતુ તમે મને છુટકારો આપનાર કેણુ છો, તે જણ્યા સિવાય તમારી સાથે હું શી રીતે આવી શકું ? અહીંથી છુટકારો આપીને તમે મારો જીવ લેવા તો ઈચ્છતા નથીને ?” વિજયે શંકાયુક્ત પ્રશ્ન કર્યો.

“એટલો ખુલાસો કરવાનો હાલ સમય નથી. જો આવવું હોય તો મારી પછવાડે ચાલ્યા આવો.” એમ કહી તે આવનાર મનુષ્ય પાછો વળ્યો એટલે વિજયે કાંઈ પણ ખોલ્યા ચાલ્યા વિના તેનું અનુકરણ કર્યું.

ક્ષણવારમાં તેઓ કેદખાનામાંથી બહાર નીકળી ગયા અને રાજમાર્ગે થઈને ક્યાંઈક અદૃશ્ય થઈ ગયા.

પ્રકરણ ૭મું

પ્રેમ કે કર્તવ્ય

મહારાણા પ્રતાપસિંહ અને મંત્રીશ્વર ભામાશા, રાજમહેલના બાગમાં રાજ્યપ્રકરણ વિષે વાર્તાલાપ કરતા બેઠા હતા. મધ્યાહ્નનો સમય હોવાથી સૂર્ય જો કે પૂર દમામથી પ્રકાશતો હતો; તો પણ તેઓ જ્યાં બેઠા હતા, ત્યાં ઘસેલી ધટાને લઈ તેનાં કીરણોનો પ્રવેશ થઈ શકતો નહોતો અને તેથી મહારાણા તથા મંત્રીશ્વર આરામથી બેઠા બેઠા અનેક પ્રકારના વિચારો કરતા હતા.

પ્રતાપસિંહે શાંત ચિત્તે કહ્યું: “મંત્રીશ્વર! અત્યાર સુધી વર્ષાઋતુને લઈ શત્રુઓ આપણા ઉપર નવો હુમલો લાવી શક્યા નથી; પરંતુ હવે તે ઋતુ પૂરી થઈ છે અને તેથી તેઓ આપણને અહીં પણ સુખે બેસવા દે, એમ મને લાગતું નથી.”

“મહારાણાની ધારણા સત્ય છે;” ભામાશાહે કહ્યું. “કારણ કે અકબર જત્રાના બહાને અજમેરમાં આવ્યો છે અને તેણે શાહબાજખાંને મોગલ સેનાપતિ બનાવીને આ કિલ્લાને ઘેરો નાંખવાને માટે હુકમ આપ્યો છે.”

“ખરું છે રણવીરસિંહ ખબર લાવ્યો છે કે મોગલ સેનાપતિ શાહબાજખાં બડો ચાલક અને શરવીર અમલદાર છે અને તેની સાથે બીજા ચાર મોટા અમલદારો પણ આવનારા છે.” પ્રતાપસિંહે કહ્યું.

“રણવીરસિંહે મને એ સર્વ ખબર આપ્યા છે અને વિશેષમાં તે એમ પણ કહેતો હતો કે આખું પ્રદેશનો અધિપતિ દેવરાજ શત્રુપક્ષમાં ભળી ગયો છે અને આ હુમલામાં તે પણ સાથે આવનારો છે.” ભામાશાહે વિશેષ ખબર આપ્યા.

“મોગલોનું ભાગ્ય અત્યાર ચડિયાતું છે. એક પછી એક એમ ઘણા હિન્દુ રાજાઓ તેને મળી ગયા છે અને તેથી તેમની દરેક સ્થળે જીત થતી જાય છે.” આમ વાર્તાલાપ કરતાં તેઓ બાગમાં થઈને જતાં હતાં ત્યાં જ ડોઈનો અવાજ સંભળાયો. તેઓ ઉભય બાગમાં ત્રણ ચાર મોટાં મોટાં ઘસેલી ધટાની પેલી બાજુએ થતાં વાર્તાલાપને સંભળવા લાગ્યા.

“અત્યારે અરસપરસ મળવા હળવાનો અને પ્રેમના સંભાષણ કરવાનો સમય નથી, એ શું તમે નથી જાણતા કર્મસિંહ ?” એક તરુણીનો અવાજ સંભળાયો.

આ અવાજ સાંભળીને ભામાશાહ પ્રતાપસિંહને કાંઈ કહેવા જતો હતો; પરંતુ તેણે આંગળીની ઈશારતથી ચૂપ રહેવાનું અને સર્વ વાત સાંભળવાનું સમજાવ્યું અને તેથી તે ચૂપ રહી સાંભળવા લાગ્યો.

“હું તે જાણું છું, કુસુમ ! પણ અહીં આવવાનો અને આ રીતે તમને મળવાનો મારો હેતુ સમજ્યા વિના તમે મારો તિરસ્કાર કરો છો. એ ઠીક કહેવાય કે ?” કર્મસિંહે પૂછ્યું.

“હા, એ ઠીક તો નથી; પરંતુ જે સમયે કર્તવ્યમાં જ રાત-દિવસ મશગૂલ રહેવું જોઈએ, તે સમયે આવી રીતે નિરૂપયોગી વાતો કરવામાં આનંદ માનવાને તૈયાર થવું, એ વ્યાજબી નથી. મહારાણીની આજ્ઞાને તો તમે બૂલી ગયા નથી ને ?” કુસુમે કહ્યું.

“મહારાણીની આજ્ઞા, એ મારે મન ખુદ પરમાત્માની આજ્ઞા છે અને તેથી હું તેને બૂલી જઉં, એ તદ્દન અસંભવનીય છે. મારો અહીં આવવાનો અને તમને મળવાનો આશય જૂદો જ છે. તમે જાણતા હશે કે મોગલ સેનાપતિ શાહ્યાજીખાં પ્રબળ સૈન્ય સાથે આ કિલ્લાને ઘેરવાને ચાલ્યો આવે છે અને જે સમય જાય છે, તેમાં મોગલો સાથે મહાન યુદ્ધ થશે. કોણ જાણે છે કે આ યુદ્ધનું શું પરિણામ આવશે ? કિલ્લાના રક્ષણને ભાર કુમાર અમરસિંહ અને મારા ઉપર મૂકાયેલો હોવાથી આવતી કાલથી મારે કુમારની સાથે રાતદિવસ કિલ્લા ઉપર જ રહેવાનું છે અને તેથી એક વખત તમારા ચંદ્ર સમાન ઉજ્જવળ વદનકમળનું દર્શન કરી લેવા અને તેમાંથી ઝરતા અમૃતનું પાન કરવાને માટે જ તમારી પાસે આવ્યો છું. આ સ્થિતિમાં તમે મારો તિરસ્કાર કરો છો, કુસુમ ?” કર્મસિંહે પોતાના આવવાનો હેતુ કહી ખતાવતાં આજીવતાથી કુસુમને પૂછ્યું.

કુસુમે કાંઈક દિલગીરી ભરેલા અવાજે કહ્યું. “કર્મસિંહ ! જેને મેં મારા હૃદયમંદિરમાં સદાને માટે સ્થાન આપેલું છે, તેના હું તિરસ્કાર કરું, એ કેવળ અસંભવનીય છે; પરંતુ જે સમયે સ્વદેશ, સ્વધર્મ અને સ્વઈર્જ્યતનો સંઘર્ષો આધાર આપણાં એકાંનૈક કર્તવ્યો ઉપર રહેલો હોય, તે સમયે એ અત્યંત અગત્યનાં કર્તવ્યોને ધડીલર પણ વિચારી દેવાં અને વિકારને વશ

થઈ પ્રેમીઓની સાથે પ્રેમસંભાષણોમાં જોડાવું, એ તમારા જેવા એક ખરા સ્વદેશ સેવકને કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી.”

“તો પછી તમે, આપણા ઉભયની વચ્ચે જે શુદ્ધ પ્રેમ બંધાયો છે, તે કરતાં પણ સ્વદેશ અને સ્વધર્મ પ્રતિના પ્રેમને વિશેષ આદરને પાત્ર ગણો છો. ખરુંને ?” કર્મસિંહે આશ્ચર્યચક્રિત સ્વરે પૂછ્યું.

“અલગત,” કુસુમે ઝટ ઉત્તર આપ્યો અને તેની કમળ સમાન ચતુર્-ઓમાંથી તેજની ધારા છુટવા લાગી. “એમાં જરાપણ શક નથી. તમારા પ્રત્યેનો પ્રેમ જો કે શુદ્ધ અને નિર્મળ છે; પરંતુ તે માત્ર વ્યક્તિગત છે, જ્યારે સ્વદેશ અને સ્વધર્મ પ્રત્યેનો પ્રેમ સમષ્ટિનો છે અને તેથી તે વિશેષ આદરને પાત્ર છે,”

“કુસુમ તમારા આજના વર્તન ઉપરથી જણાય છે કે તમે મને પહેલાંની જેમ ચાહતા નથી.” કર્મસિંહે ગંભીરતાથી કહ્યું.

“તમારી માન્યતા ભૂલભરેલી છે, કર્મસિંહ !” કુસુમે દ્રઢતાથી કહ્યું. “હું તમને પહેલાં જેવા પ્રેમથી ચાહતી હતી, હાલ પણ તેવા જ ખડકે તેથી પણ વધારે પ્રેમથી ચાહું છું; પરંતુ હાલના અયોગ્ય વખતે મારો એ પ્રેમ ખતાવી તમને મોહમુગ્ધ કરવાની અને એ રીતે સ્વકર્તવ્યથી તમને ચ્યુત કરવાની મારી ઈચ્છા નથી અને તેથી જ મેં તમને અત્યારે ખરાખર માન આપ્યું નથી.”

“ઠીક, કુસુમ ! ત્યારે હવે હું રજા લઉં છું. પરમાત્માની કૃપાથી ફરીથી યોગ્ય અવસરે તમને મળીશ.” કર્મસિંહે એટલું કહી કુસુમના રૂપનિધાન વદનકમળનું અવલોકન કર્યું અને તે જવાને ઉત્સુક થયો.

‘જાણ રહો કર્મસિંહ !’ તેને નિસ્તેજ વદને ચાલ્યો જતો જોઈને કુસુમે શાંતિથી કહ્યું. “આજના મારા વર્તનથી તમને ખોટું લાગ્યું જણાય છે; પરંતુ તમે જો શાંત ચિત્તે વિચાર કરશો, તો તમને સ્પષ્ટ જણાશે કે મેં જે કંઈ કર્યું છે તે અયુક્ત નથી. તમે જાણો છો, કર્મસિંહ ! કે આપણા પ્રિય દેશ મેવાડના, આપણા પ્રાણપ્રિય ધર્મના અને આપણી અત્યંત વહાલી ઈજ્જત - આખરના રક્ષણનો બધો આધાર ભવિષ્યમાં થનાર યુદ્ધ ઉપર અવલંબીને રહેલો છે. પરમાત્મા મહાવીર અને ભગવાન એકલિંગજીની કૃપાથી આપણો વિજય થશે, એમ મારી માન્યતા છે; પરંતુ મેવાડના દુર્ભાગ્યે જો આપણો પરાજય થયો, તો મહારાણ્યાની અને આપણી શું સ્થિતિ થશે ?

તથા આપણું દેશ, ધર્મ અને આપણની કેવી અધોગતિ થશે? તેની કલ્પના પણ અત્યારથી થઈ શકતી નથી અને તેથી આવા કટોકટીના સમયે પ્રેમજન્ય વાર્તાલાપ કરી હૃદયને વિકારી બનાવીને ખરા કર્તવ્યથી ચલિત થવું એ ઉચિત નથી. આ હેતુથી તમારો જેવો જોઈએ તેવો સત્કાર મેં કર્યો નહોતો; પરંતુ એથી તમારા તરફનો મારો જે અખંડ પ્રેમ છે, તેમાં જરા પણ ન્યુનતા થઈ છે એમ માનવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. કર્મસિંહ! સ્પષ્ટ-કરણની ખાતર મારે એટલો ખુલાસો કરવો પડ્યો છે અને હું આશા રાખું છું કે એથી તમારા મનનું સમાધાન થઈ ગયું હશે. હવે જાઓ; પરમાત્મા મહાવીર અને ભગવાન એકલિંગજી તમને સુયશ અપાવે એવી મારી અંતઃ-કરણની ઈચ્છા છે.”

કર્મસિંહ, કુસુમનું આ સંભાષણ સાંભળીને મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયો અને તેથી તે પોતાની થયેલી ભૂલનો પશ્ચાત્તાપ જાહેર કરવાને આતુર થઈ રહ્યો હતો; પરંતુ કુસુમ એટલું બોલીને તથા કર્મસિંહ પ્રતિ એક સ્નેહભરેલી દષ્ટિ ફેંકીને તુરત જ ત્યાંથી ચાલી ગઈ. કર્મસિંહ વીજળાના વેગે ચાલી જતી એ માનિનીને તે દેખાય ત્યાં સુધી જોઈ રહ્યો. તેને કુસુમને બોલાવી પોતાની ભૂલની ક્ષમા માગવાનું ધણું મન થયું; પરંતુ તેના મુખમાંથી એક શબ્દ પણ બહાર નીકળી શક્યો નહિ. થોડી વાર વિચારગ્રસ્ત અવસ્થામાં બિભા રહ્યા બાદ તે ઉત્સાહિત વદને અને દ્રઢ પગલે પાછો ફર્યો અને ત્વરાથી સ્વસ્થાનકે જવા નીકળ્યો; પરંતુ વૃક્ષોની ઘટામાંથી બહાર નીકળતા જ તે સ્તબ્ધ થઈ ગયો. અને જાણે તેના પગ કાઈએ ખોડી દીધા હોય, તેમ તે ત્યાં જ બિભો રહી ગયો.

“અત્યારે આમ ક્યાં ગયો હતો, કર્મસિંહ?” મહારાણાએ તેની સામે તીક્ષ્ણ દષ્ટિએ જોઈને કરડા સ્વરે પૂછ્યું.

કર્મસિંહની મગફૂર નહોતી કે તે મહારાણાને એ પ્રશ્નનો ખરો ઉત્તર આપી શકે. તે નીચું મુખ રાખીને જેમનો તેમ બિભો રહ્યો.

“કેમ ઉત્તર આપતો નથી?” મહારાણાએ પુનઃ ભાર દઈને પૂછ્યું.

“કૃપાળુ મહારાણા!” કર્મસિંહ નિરૂપાયે બોલ્યો. તેના પગ ધ્રુજતા હતા અને તેનું મુખ નિસ્તેજ બની ગયું હતું. “મારી ગંભીર ભૂલ થઈ છે; મને ક્ષમા કરો.”

તમારી ભૂલની તમને ક્ષમા આપવી કે નહિ, તેના નિર્ણય પાછળથી થશે; પરંતુ તારા મહારાણાની આજ્ઞાનો અમલ તું આવી રીતે જ કરે છે ને?”

પ્રતાપસિંહે કાંઈક શાંતિથી કહ્યું.

કર્મસિંહે દ્રઢતાને ધારણ કરીને નિર્ભયતાથી જવાબ આપ્યો. “કૃપાનાથ ! આપની આજ્ઞાનો અમલ કરવામાં અવશ્ય મારી બૂલ તો થયેલી છે પરંતુ તે ક્ષમા ન આપી શકાય એવી ગંભીર નથી.”

“ઠીક, અત્યારે તો તું તારા કર્તવ્ય ઉપર ચાલ્યો જ; તારી બૂલનો નિર્ણય પાછળથી કરવામાં આવશે.” એમ કહી પ્રતાપસિંહ ભામાશાહને ઘઈ આગળ ચાલ્યો એટલે કર્મસિંહ તેમને નમન કરીને ત્યાંથી કિલ્લા ઉપર ચાલ્યો ગયો.

કર્મસિંહના ચાલ્યા ગયા પછી મહારાણાએ કહ્યું. “ભામાશાહ ! કુસુમના વિચારો જાણીને હું બહુ ખુશી થયો છું અને આવી સ્વદેશપ્રેમી અને સદ્ગુણી પુત્રીના પિતા હોવા માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છું.”

“મહારાણા ! આપની શુભ લાગણીને આપનો હું ઉપકાર માનું છું; પરંતુ મારી પુત્રી કુસુમ સદ્ગુણી અને સ્વદેશપ્રેમી હોય, તો તેનું સઘળું માન મહારાણી શ્રીમતી પદ્માવતી દેવીને જ ધટે છે; કેમકે તેમણે તેને પોતાની જ પુત્રીની જેમ હંમેશાં પોતાની પાસે રાખીને રૂળવી છે અને તે આપ પણ ક્યાં નથી જણતા?” ભામાશાહે કૃતજ્ઞતા દર્શાવતાં કહ્યું.

“ખરું છે,” મહારાણાએ કહ્યું. “દેવી પદ્માવતી તેના ઉપર પોતાના પેટની પુત્રી જેટલું વહાલ રાખે છે; પરંતુ મંત્રીશ્વર ! કર્મસિંહ અને કુસુમ અરસપરસ એકબીજાને ચાહે છે, એવું તેમના અત્યારના વાર્તાલાપથી મને જણાયું છે, તે શું સત્ય છે ?”

“હા, તે સત્ય છે. કર્મસિંહ અમારી જ્ઞાતિનો એક લાયક, યુદ્ધિવાન, ઉચ્ચ કુળનો અને પરાક્રમી યુવક છે. અને આપણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા સંપૂર્ણ થયા બાદ તેમનું ઉલ્લયનું લગ્ન કરી નાખવાનો મેં નિશ્ચય પણ કરેલો છે.” ભામાશાહે કહ્યું.

“કર્મસિંહના કૌશલ્યને હલ્દીઘાટના યુદ્ધમાં જોવાનો પ્રસંગ મને મળ્યો હતો અને તેથી તમે જે નિશ્ચય કરેલો છે, તે ઉત્તમ છે પણ હવે આપણે કિલ્લા ઉપરની ગોઠવણ એક વખત જોઈ લઈએ તો કેમ?” પ્રતાપસિંહે ભામાશાહના નિશ્ચયને સંમતિ આપતાં પૂછ્યું.

“મારો વિચાર પણ એવો જ છે,” એમ કહી ભામાશાહ તથા પ્રતાપસિંહ કિલ્લા ઉપર ગયા.

પ્રકરણ ૮મું

નૌરોજના હેતુ

“આંખોમે’ હય તસખીર સુરતકી દિલરૂબાકી,
દિલમે’ અદા ખુખી હય, ઉસ નાંજની અદાકી.”

‘આજ સુધી ઘણી નવજવાન સુંદરીઓને નિહાળી છે; પરંતુ આ સમયના નૌરોજના બજારમાં જે જીનતની હુરીને આ ચશ્મોએ જોઈ છે, તેની તુલનામાં તેઓમાંથી એક પણ સુંદરી ઉતરી શકે તેમ નથી. સમસ્ત હિન્દુસ્થાનમાં તેના જેવી ખીજ કોઈ પણ સુંદરી નથી, એમ મેં અત્યારસુધી તેના અપૂર્વ રૂપનું જે વર્ણન સાંભળ્યું હતું, તે તેને નજરે જોવાથી અક્ષરશઃ સત્ય જણાયું છે. જ્યારથી એ યૌવનવતી મદમતી પરીના રૂપલાવણ્યનું મેં પાન કર્યું છે, હાય! ત્યારથી મને એવો તો ખેહફ નીશો ચડ્યો છે અને જગરમાં એવો તો કારી જખમ થયો છે કે યા પરવરદેગાર શી વાત કહું? સમજ નથી પડતી કે ખુદાતાલાએ હિન્દુ અને તેમાં પણ રજપૂત જાતિની ઓરતોને આવું બેનમૂન રૂપ કેમ આપ્યું હશે? અગ્નિરાજ બિહારીમદલની કન્યા, જોધપુર નરેશ માલદેવની કન્યા જેઠાખાઈ અને બહેરામખાંની વિધવા સલીમા ઈત્યાદિ અત્યંત રૂપશાલી તરુણીઓ મારી પ્રિયતમા બેગમો છે, પરંતુ લીલાદેવીના મનોહારી સૌંદર્યની આગળ તેમનું અલૌકિક સૌંદર્ય પણ કાંઈ બિસાતમાં નથી. લીલાદેવી એ ખરેખર સૌંદર્યની પૂતળી અને લાવણ્યનો ભંડાર જ છે. અહા! એ પરીના હસીન રૂપના મારે શા વખાણ કરવા? તે દિવસે નૌરોજના બજારમાં જોયેલી હિન્દુ અને મુસલમાનનાં ઉચ્ચ કુટુંબોની એકેએક સ્ત્રી સ્વરૂપવાન હતી; તેમ છતાં પણ બધા હીરાઓમાંથી જેમ કાઢીનૂર હીરો જૂદો જ પડી જાય છે, તેમ એ દૈદિધ્યમાન નાજુક પરી લીલાદેવી બધી સ્ત્રીઓમાંથી જૂદી પડી જતી હતી. તેના નાજુક બન્ને હાથો કમળદંડને શરમાવે તેવા હતા, તેની દંતપંક્તિ દાડમની કળીઓ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ હતી, તેનું મુખ લાવણ્યના ભંડાર સદૃશ હતું, તેની આંખો આગળ ખંજન પક્ષીની આંખો તુચ્છ હતી; તેના કટીભાગ અત્યંત પાતળો હતો, તેના નિતંબપ્રદેશ ઘણો ભરેલો અને સ્થૂળ હતો અને તેનો મીઠો મધુર સ્વર કાપલ અને ખુલખુલના સ્વરને પણ બૂલાવી દે તેવો હતો. ડુંકામાં કહું તો તેના શરીરના

બધા અવયવો અત્યંત મનોહર અને આકર્ષક હતા. આવી ત્રિલોક સુંદર મોહિની અને લલિત લલનાને જોઈને કયો પુરુષ પોતાનું લાન ન ભૂલી જાય ? ખરેખર પૃથિવીરાજ ! તું મહાન ભાગ્યશાલી છે કે તને આવી અનુપમ પ્રિયતમા મળેલ છે ! ક્ષીલાદેવી ! જન્મતની હૂરી ! તું પૃથિવીરાજ જેવા સામાન્ય ખંડિયા રાજની રાણી થઈ, તે કરતાં સમસ્ત ભારતવર્ષના મોગલ સમ્રાટની અતિ પ્રિય સામ્રાજી થઈ હોતતો કેલું સારું થાત ? ઠીક છે... ..”

ભારતસમ્રાટ અકબર ઉપર પ્રભાણે વિચારો કરતો, રાજ્યમહાલયના પોતાના અત્યંત સુસજ્જિત ઓરડામાં વિરામાસન ઉપર બેઠો હતો, આ ઓરડો ઘણો જ મનોરંજક હતો. તેના ભોંયતળીએ વિવિધ રંગના આરસપહાણુ જડી દીધેલા હતા. સ્થળે સ્થળે ગુલાબ, મોગરો, કેતકી, જાઈ, જુઈ અને બોરસલી ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં ફૂલનાં છોડનાં કુંડાઓ ગોઠવી દીધાં હતાં. ઓરડાની દિવાલો ઉપર જૂદા જૂદા રંગોથી સુંદર રમણીઓનાં ચિત્રો ચિત્રેલાં હતાં. અને ઓરડાની વચ્ચે ગોઠવેલા સંગેમરમરના સ્થંભોના મથાળે સોનેરી પાંજરામાં પૂરાયેલા પક્ષીઓ મધુર કલરવ કરી રહ્યાં હતાં. ટુંકમાં કહીએ તો તેમાં બિછાવેલા ગાલીચા, જીંચી સાટીનના તકીઆ, વિવિધ આસનો, તખ્તા અને ચિત્રો વિગેરેથી એ ઓરડો ઘણો દબદબાલરેલો લાગતો હતો. શહેનશાહ અકબરે આ વખતે ઘણી જ જીંચી જાતના અને અત્યંત મૂલ્યવાન વસ્ત્ર પરિધાન કરેલાં હતાં અને તેથી તે એક દેવ સમાન શોભતો હતો; પરંતુ તેની મુખ-મુદ્રા ચિન્તાગ્રસ્ત હતી. સુવર્ણજડિત વિરામાસન પર તે આડો પડ્યો પડ્યો વિચારસાગરમાં ડૂબી ગયો હતો. ક્ષણવાર પછી બાદશાહ આસન પરથી ઊઠીને જીભો થયો અને ઓરડામાં આમતેમ ફરતાં ફરતાં તેણે હાંક મારી “કાસમ !”

અકબરનો માનીતો અને વિશ્વાસુ હબસી ગુલામ કાસમ તુરત જ હાજર થયો અને જમીન સાથે મસ્તક લગાવીને સલામભરી સામે અદબથી જીભો રહ્યો.

બાદશાહે સત્તાવાહક સ્વરે કહ્યું. “અમીનાને તુરત મારી હજુર મોકલ.”

કાસમ નમીને તુરત જ ચાલ્યો ગયો. અને થોડીવારમાં જ બાંદી અમીના આવીને હાજર થઈ અને બાદશાહને કુર્નિસ બળવીને, સામે મસ્તક નમાવી જીભો રહી.

બાદશાહે તેને કહ્યું. “અમીના !”

અમીનાએ નમ્રતાથી કહ્યું. “કરમાન સરકાર.”

“અહીં નજીક આવ.” બાદશાહે તેને પોતાની પાસે બોલાવી. ગુપ્તવાત કહી. અમીના તે સાંભળીને ફરીથી કુર્નિસ બળવીને ચાલી ગઈ.

અમીનાના ગયા પછી અકબર પુનઃ વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં વિરામાસન ઉપર આડો પડ્યો. એટલામાં કાસમે હાજર થઈ નમીને કહ્યું. “જહાંપનાહ ! બુદ્ધેશખંડના રાજા ઉપર ચડાઈ લઈ જનાર સેનાપતિ આવી પહોંચ્યા છે અને તે આપ હજુર આવવાની આજ્ઞા માગે છે.”

બાદશાહે વિચારનિદ્રામાંથી જાગૃત થઈને કહ્યું, “સેનાપતિને કહે કે હમણાં આશયેશ લો અને કરમાન થાય ત્યારે હાજર થજો.”

“બુદ્ધાવંદનો જેવો હૂકમ.” એમ કહી કાસમ ચાલ્યો ગયો.

અકબર અમીનાની આતુરતાથી રાહ જોતો હતો; તેથી તે વારંવાર ઓરડાના દ્વાર તરફ નજર ફેરવતો હતો. બે ત્રણ કલાક થયા પછી અમીના આવી નહિ એટલે અકબરે પુનઃ કાસમને બોલાવ્યો; પરંતુ એટલામાં અમીના આવી પહોંચી અને બાદશાહને નમીને અદબથી સામે બેસી રહી. કાસમ બાદશાહના ઈશારાથી બહાર ચાલ્યો ગયો ત્યારબાદ અકબરે અમીનાને પૂછ્યું. “શું કરી આવી, અમીના ?”

“જહાંપનાહ ! આપના કરમાન મુજબ બધી જાઈવણ થઈ ગઈ છે.” અમીનાએ ઉત્તર આપ્યો.

“શું લીલાદેવીને ભોળવીને તું લઈ આવી ?” અકબરે આશ્ચર્યચક્રિત અવાજે પૂછ્યું.

“હા સરકાર, અને તેને આપે કહેલા ઓરડામાં બેસારીને હું આપને બબ્બર આપવાને જ આવી છું.” અમીનાએ ઉત્તર આપ્યો.

“અમીના ! તું ઘણી ચતુર છે; તેનો બદલો તને મળશે. ચાલ, મને ત્યાં લઈ જા.” અકબરે પ્રસન્નતાથી કહ્યું.

“પધારો, જહાંપનાહ !” અમીના એમ કહીને આગળ ચાલી બાદશાહ તેની પછવાડે પછવાડે ગયો. થોડી ક્ષણમાં અમીના એક ઓરડા પાસે આવીને અટકી અને બાદશાહને બહાર બેસા રહેવાની અરજ કરી પોતે અંદર ગઈ.

તેને અંદર આવતી જોઈને એક અનુપમ લાલચસંપન્ન તરુણીએ

તેને આતુર નયને પૂછ્યું. “ખાંદી ! જોધપા કેમ હજુ આવ્યાં નહિ ?”

“રાણી સાહેબા ! તે વસ્ત્રો પહેરી રહ્યા છે અને જે સમય જાય છે તેમાં તુરત જ આવી પહોંચશે.” અમીનાએ નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો.

“હા, પણ તું જા અને ઉતાવળ કરાવ; કેમકે સાંજ પહેલાં મારે મારા મકાને પાછા ફરવું જ જોઈએ.” તે તરુણીએ આતુરતા દર્શાવતાં કહ્યું.

“હીક ત્યારે, હું જઈ છું અને બેગમ સાહેબાને ઉતાવળ કરાવું છું.” એમ કહી અમીના ઓરડામાંથી બહાર આવી અને બાદશાહને અંદર જવાની ઈશારત કરી અન્યત્ર ચાલી ગઈ.

અકબરે ઓરડામાં પ્રવેશી તેનાં દ્વાર બંધ કર્યાં. દ્વારના ખડખડાટથી અંદર આસન ઉપર બેઠેલી તરુણીએ દ્વાર તરફ પોતાની નજર ફેરવી તો જોધ-બાને બદલે કોઈ એક તરુણ પુરુષને જોઈ તે આસન ઉપરથી ઝડપથી જીભી થઈ ગઈ અને પહેરેલા વસ્ત્રોને ઘુંધટ તાણીને અવળા મુખે જીભી રહી.

બાદશાહ અકબર આ નવીન તરુણીનાં સર્વાંગને જોઈ ચકિત થઈ ગયો. તે મોહવશ થઈને તેની પાસે ગયો અને મધુર સ્વરે બોલ્યો. “લીલાદેવી ! સુંદરી શા માટે શરમાયો છો ? શા માટે તમારા ચંદ્ર સમાન મુખને ઘુંધટમાં છુપાવો છો.”

લીલાદેવી તેના આ શબ્દો સાંભળી લયાતુર સ્વરે બોલી, “તમે કોણ છો ? અને શા માટે અહીં આવ્યા છો ? જોધપા ક્યાં છે ?”

“સુંદરી ! શું તમે મને ઓળખતા નથી ? હું જોધબાનો પતિ; મેં જ તમને અત્રે બોલાવ્યા છે. નહિ કે જોધબાએ.” અકબરે સહેજ હસીને કહ્યું.

“શું તમે શહેનશાહ અકબર ? ખોટી વાત ! તે તો મહાન ધર્માત્મા પુરુષ છે, તે કદી પણ પરસ્ત્રીને આવી રીતે દગાથી બોલાવે નહિ !” લીલાદેવીએ દ્રઢતાથી કહ્યું.

“લીલાદેવી ! સમસ્ત હિન્દુસ્થાન મને ધર્માત્મા કહે છે, તે વાત ખોટી નથી. ખીજી બંધી બાબતોમાં મારું વર્તન તેવું જ છે; પરંતુ રૂપવતી તરુણીના નેત્રકટાક્ષ આગળ હું ગુલામ છું; તેમના બેનમૂન રૂપનો હું પૂજારી છું અને તેમના હસીને લાવણ્યનો હું દાસ છું.” અકબરે કહ્યું.

“ત્યારે તમે ધર્માત્મા નહિ, પણ પાપાત્મા છો; પુરુષ નહિ પણ પિશાચ છો.” લીલાદેવીએ ક્રોધથી કહ્યું.

“તમારા કટુ શબ્દો પણ મને અત્યારે અમૃત સમાન મધુર લાગે છે; કેમકે જ્યારથી મેં તમને નોરોજના બળ્લરમાં જોયાં છે, ત્યારથી હું તમારા રૂપ ઉપર આશક થયો છું, સુંદરી !” અકબરે હસીને કહ્યું.

“જહાંપનાહ !” લીલાદેવીએ ગંભીરતાથી કહ્યું. ‘તમારા જેવા મોટા પુરુષને આવું અઘટિત વર્તન કરવું એ ઉચિત નથી. હું કોણ છું? પરત્વી અને વળી તમારા મિત્રની પત્ની; તેના પ્રત્યે તમે કુદૃષ્ટિ કરો છો, એ કેવી વાત?”

“પ્યારી દિલબર !” અકબરે લીલાદેવીને કામળ કર પકડતાં કહ્યું, “ઉચિત શું અને અનુચિત શું, એ હું જાણતો નથી. હું તો તમને ખરા જીવનથી ચાહું છું અને તેથી પ્રિયા ! તમને વિનંતિ કરીને કહું છું કે મારી ઈચ્છા પરિપૂર્ણ કરો.”

પરપુરુષના રૂપશ્ચંદ્રી સતી લીલાદેવીએ રોમાંચ અનુભવ્યો. તેનું સમસ્ત શરીર ક્રોધથી કંપી ઊઠ્યું. તેણે તિરસ્કારથી એકદમ બાદશાહના હાથને તર-છોડી નાખતાં કહ્યું, “એક સતી સ્ત્રીના સતીત્વનું ખંડન કરવા જતાં કેવું વિપરીત પરિણામ આવે છે, એની તમને ખબર જણાતી નથી, શહેનશાહ ! નહિ તો તમે આવું સાહસ કરી શકત નહિ. તમે સમગ્ર હિન્દુસ્થાનના બાદશાહ છો. હું એક સામાન્ય રાજની રાણી છું; પરંતુ તમે જે અવિચારી પગલું ભરશો તો યાદ રાખજો કે તમારું અપમાન થશે.”

“દિલરૂપા !” જીનનતની પરી ! તમારા જેવી રૂપનિધાન તરુણીથી અપમાનિત થવું, એ પણ ભાગ્યની વાત છે. માટે આડી અવળી વાતને જવા દઈ મારી ઈચ્છાને આધિન થાઓ. હું તમને સમસ્ત ભારતની સામ્રાજી બનાવીશ.” અકબરે હસીને કહ્યું.

“બાદશાહ !” લીલાદેવીએ ક્રોધથી કહ્યું. “અત્યાર સુધી હું પ્રજાપાલક જાણી તમારું માન સાચવતી હતી; પરંતુ હવે તમારો એ અધિકાર રહ્યો નથી. ધિક્કાર છે તમને, ધિક્કાર છે તમારી મોટાઈને અને ધિક્કાર છે તમારી રાજગાદીને ! હજી પણ તમને કહું છું કે તમે જેમ આવ્યા છો, તેમ પાછા ચાલ્યા જાઓ. તમારા અત્યારના આ દુષ્ટ વ્યવહારની વાત હું ગુપ્ત રાખીશ અને તેથી મારી અને તમારી ઉભયની આબરૂ સચવાશે.”

અકબરે ખડખડાટ હસીને કહ્યું. “પ્રાણેશ્વરી ! રૂપ આગળ આખરનો સવાલ તુરંજ છે. આખર કરતાં રૂપસુંદરીને હું વધુ પસંદ કરું છું; માટે એ વાત જવા દો પ્રિયા ! અને મારા બળતા હૃદયને તથા શરીરને તમારા સુખ-કર સમાગમથી શાંત થવા દો.”

“બાદશાહના અતિ નિઘ વચનો સાંભળી લીલાદેવી એકદમ તિરસ્કારથી બોલી ઊઠી. “નરાધમ ! ચંડાળ ! જલ સંભાળીને વાત કરો. હું રાજ રાય-સિંહની પત્ની જેવી ભોળા નથી કે તમારા વચનોથી લોભાઈ જઈ તમારી માગણીનો સ્વિકાર કરું ? આતો પૃથિવિરાજ સિંહની સિંહણ છે. તેને રૂપશ્ કરવાથી યાદ રાખજો કે તમારા પ્રાણ અચિત્ત જેખમમાં આવી પડશે. બાદ-શાહ ! માટે મને અહીંથી સુખરૂપ જવા દો.”

“સુંદરી !” અકબરે દીનતાથી કહ્યું. “જવાની વાત શા માટે કરો છો ? ક્યાં સુધી શરમમાં રહેશો ? હવે હદ થઈ છે ! આવાં સ્ત્રીચરિત્ર તો મેં ઘણાં સ્ત્રીનાં જોયાં નથી. માટે ઘુંઘટને હવે દૂર કરીને આ રૂપના વૃષાતુરને તમારા અનુપમ અને બેનમૂન રૂપનું પાન કરવા દો. હિન્દુસ્થાનનો બાદશાહ ઊઠીને તમારી પાસે પ્રેમની લિક્ષા માગે છે. શું તમે તેને નિરાશ કરશો ?”

“શયતાન !” લીલાદેવીએ ઉત્તેજક સ્વરે કહ્યું. “મહાન ઐશ્વર્યશાલી બાદશાહ થઈને તું એક સતિ નારીના સતિત્વનું ખંડન કરવા તૈયાર થયો છે; પરંતુ હું પરમાત્માના સોગન ખાઈને કહું છું કે પ્રાણાંતે પણ તારી ઈચ્છા પૂર્ણ થવાની નથી; મને જવા દે; હું તને પ્રાર્થના કરું છું કે મને સુખરૂપ જવા દે, નહિ તો પરિણામ સારું નહિં આવે !”

“સુંદરી ! શા માટે હઠ કરે છે ? તને ખબર છે કે હું કેટલું છું ? આખા હિન્દુસ્થાનનો બાદશાહ તારી અગળ હજારવાર માથું નમાવવા તૈયાર છે. જેનું નામ સાંભળતા શત્રુઓ ભયાતુર થઈ જાય છે, તે તારા પ્યારનો ગુલામ બનવા આતુર છે અને જેના બાહુબળથી રાજસ્થાન જેવો અટકી દેશ પાયમાલ થયો છે, તે તને પોતાની સામ્રાજી બનાવવા માગે છે; તેનું શું તું અપમાન કરે છે ? શા માટે ભાવિ સુખને તિલાંજલી આપે છે ? જેમ એક ભોગી ભ્રમર પ્રેમની ખાતર પોતાના પ્રિય કમળની અંદર મરવાને માટે તૈયાર થાય છે તેમ હું તારા રૂપની આગળ મારા પ્રાણની પણ દરકાર કર્યા વિના મરવાને તૈયાર છું. માટે મારી વિનંતિનો સ્વીકાર કર. હું તને

મારા ખરા જીવરથી ચાહું છું અને તેથી જો તું મારી ઇચ્છાને આધિન થઈશ તો તને પરમ સુખી બનાવીશ.” અકબર એમ કહીને લીલાદેવીની અત્યંત નજીક ગયો અને તેનો કામળ કર પકડીને તેને આલિંગન આપવા તૈયાર થયો.

લીલાદેવી તેની દુષ્ટ ઇચ્છા કળી ગઈ અને ભયથી તેનું અંગ ટુજવા લાગ્યું; પરંતુ પરમાત્માના પવિત્ર નામનું સ્મરણ કરીને તે બે-ત્રણ પગલાં પાછળ હટી અને પોતાના વસ્ત્રોમાં છુપાવી રાખેલી કટારી કાઢીને બોલી. “નરપિશાચ ! અહીંથી ચાલ્યો જા, નહીં તો તારું કે મારું એકનું જીવન અત્યારે સમાપ્ત થશે.”

અકબર લીલાદેવીના આ સાહસથી, જરા ભય પામ્યો અને ક્ષણવાર ચિત્રવત્ સ્થિતિમાં ઊભો રહ્યો. લીલાદેવીએ આ વખતે પોતાના મુખ ઉપરથી ધ્રુવંટ કાઢી નાખ્યો હતો. તેનું મુખ લાલચોળ થઈ ગયું હતું અને તેની આંખોમાંથી અગ્નિ વરસતો હતો; તેમ છતાં તે એટલી સુંદર અને મોહક લાગતી હતી કે અકબર પુનઃ મોહવશ થઈ તેની પાસે ગયો અને તેને હાથેથી પકડી પોતાના તરફ ખેંચી. સતી લીલાદેવીના અંગમાં આ વખતે સતિત્વના પ્રભાવે દૈવે બળ પ્રેર્યું અને તેથી તે એક જગરો ઉછાળો મારી તેના હાથ-માંથી છુટી ગઈ. લીલાદેવીએ તેના હાથમાંથી છુટતા જ પોતાના ઉદરમાં કટારી નોરથી ખોસી દીધી. સતિનો અમર આત્મા તેના દેહમાંથી પ્રયાણ કરી ગયો અને શય ત્યાં પડ્યું રહ્યું. અકબર આ અણચિંતવ્યા બનાવથી કેવળ મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયો અને હવે શું કરવું એના વિચારમાં પડી ગયો. તે ઓરડામાંથી એકદમ બહાર આવ્યો અને કાસમને બોલાવી તેના કાનમાં કાંઈક ગુપ્ત વાત કહીને પોતાના ખાનગી ખંડમાં ચાલ્યો ગયો.

આ સમયે રાત્રિનો અંધકાર વ્યાપી ગયો હતો અને તેથી રાજ્યમહાલય અસંખ્ય દીપમાળાથી શોભી રહ્યો હતો, કાસમ, લીલાદેવીનું શય પડ્યું હતું તે ઓરડામાં ગયો અને તેને એક મ્યાનામાં મૂકી ભોઈએને સમજાવીને ચાનો રવાના કરી દીધો.

પ્રકરણ ૯મું.

કાવ્યકોવિદ પૃથિવિરાજ

ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ ખીકાનેરનું રાજ્ય. તેના મૂળ પુરુષ ખીકાએ તેના મંત્રી વત્સરાજની સહાય અને કાર્યકુશળતાથી સ્થાપ્યું હતું. મહારાજ જોધા-રાવનો પુત્ર ખીકા અને વીર જૈસલજીનો કુત્ર વત્સરાજ-એ ઉભયે જંગલના શંકલાઓ ઉપર માત્ર ત્રણસો માણસો લઈને હૂમલો કર્યો હતો અને તેમને હરાવીને તેમના પ્રદેશને કબજે કરી લીધો હતો. ત્યારબાદ વિજયી ખીકાએ ભટ્ટીઓના તાબાનો ભાગેર પ્રદેશ સર કરી સંવત ૧૫૪૫ (ઈ. સ. ૧૪૯૮) ના વૈશાખ માસની અજવાળી પાંચમે તેણે ખીકાનેર વસાવ્યું. વત્સરાજ પશુ પોતાના કુટુંબ સહિત આ નવી સ્થપાયેલી રાજધાનીમાં આવીને રહેવા લાગ્યો અને તેણે મંત્રીપદેથી ખીકાનેરને આબાદ બનાવ્યું. તેણે વત્સરાજ નામક એક ગ્રામ પશુ વસાવ્યું હતું. વત્સરાજ ધણે જ ધર્માત્મા પુરુષ હતો. તેણે જૈન ધર્મની પ્રભાવના માટે બહુ જ ઉદ્યોગ કર્યો હતો. અને તેણે તીર્થાધિરાજ શત્રુઙ્ગ્ય તીર્થની યાત્રા પશુ કરી હતી. મહારાજ ખીકાથી લઈ ઉત્તરોત્તર રાજ રાજસિંહના અમલ સુધી વત્સરાજના વંશજોએ રાજ્યના મંત્રી અને સલાહકાર તરીકે સેવા બજાવી હતી. વત્સરાજના વંશમાં ધણા અનુભવી અને વિદ્વાન પુરુષો ઉત્પન્ન થયા હતા અને તેમણે દરેકે રાજ્યકાર્ય જ નહિ; કિંતુ યુદ્ધકાર્યમાં પશુ ભાગ લઈ પોતાની બહાદુરી બતાવી આપી હતી. વત્સરાજના વંશજો પૈકી વરસિંહ અને નરસિંહ ઉભય ભાઈઓએ લોદીની સાથેનાં યુદ્ધમાં અતીવ પરાક્રમ કરેલું હતું. મોગલ શહેનશાહ અકબરના સમયમાં ખીકાનેરની ગાદીએ રાવ કલ્યાણસિંહને મોટા કુંવર રાયસિંહ હતો અને તેના મંત્રી કરમચંદ વત્સરાજનો વંશજ હતો. મંત્રી કરમચંદ ધણે જ વિદ્વાન અને બુદ્ધિસંપન્ન હતો તથા વ્યવહારિક જ્ઞાનમાં પશુ ધણે કુશળ હતો. રાજ રાયસિંહે અન્ય રાજપૂત રાજ્યોની પેઠે શહેનશાહ અકબરની તાબેદારી સ્વીકારી હતી અને તેના પુત્ર સલીમને પોતાની કન્યા પશુ આપી હતી. બાદશાહે તેના બદલામાં રાયસિંહને ચાર હજારી સેનાપતિની પદવી આપી હતી. રાજ રાયસિંહનો નાનો ભાઈ પૃથિવિ-રાજ બહુ વિદ્વાન અને કાવ્યકોવિદ હતો તથા રાયસિંહ કરતાં ધણે જ બાહોશ અને વીર પુરુષ હતો; તેથી શહેનશાહ અકબરે તેને પોતાનો મિત્ર બનાવીને

પોતાના દરબારમાં નજરકેદ જેવી સ્થિતિમાં રાખ્યો હતો. પૃથિવિરાજ બાદ-શાહની કપટકળાને સારી રીતે જાણતો હતો અને પોતાના ભાઈએ તેની તાબેદારી સ્વીકારી, તે માટે તે નારાજ હતો; પરંતુ બાદશાહે તેને નજરકેદ રાખેલો હોવાથી તે કશું કરી શકે તેમ નહોતો. પૃથિવિરાજ જેમ એક વીર પુરુષ હતો તેમ તે કવિ પણ હતો. તેણે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંને ભાષામાં ઉત્તમ કવિતાઓ કરેલી છે. વિશેષમાં તે મારવાડી ભાષાની કવિતા કરવામાં ઘણો જ નિપુણ હતો. તેણે ‘પૃથિવિરાજ વેલ’ તથા ‘શકિમણી લતા’ વગેરે ઈશ્વર ભક્તિ પરાયણ ગ્રંથો પણ લખેલા છે. આ કાવ્યકાવિદ પૃથિવિરાજને લીલાદેવી (લાલાં - લાલબા) નામે સતી સ્ત્રી હતી. કર્નલ ટોડ કહે છે કે તે સિશોદિયાની પુત્રી હતી; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એમ હોવું સંભવ નથી. * લીલાદેવી અને ચંપાવતી (ચાંપા) એ ઉભય મહીડા રાજપૂત હરરાજની પુત્રીઓ હતી. તેમાંથી પ્રથમ લીલાદેવીને પૃથિવિરાજ પરણ્યો હતો અને તેના અકાળ મૃત્યુ પછી ચંપાવતી સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું. પૃથિવિરાજ અને લીલાદેવીને અપૂર્વ પ્રેમ હતો અને તેથી પૃથિવિરાજને બાદશાહના ફરમાને મુજબ મોગલ-રાજ્યધાનીમાં રહેવાનું થતાં લીલાદેવી પણ ખીકાનેર તેની સાથે આવીને રહી હતી. લીલાદેવી નવજુવાન અને અપૂર્વ રૂપ - લાવણ્યસંપન્ન તરુણી હોવાથી તેના રૂપની ખ્યાતિ સર્વત્ર પ્રસરી ગઈ હતી. વિશેષમાં તે એક પતિપરાયણ અને સતી સ્ત્રી હતી અને પોતાના પતિ પૃથિવિરાજને ઈશ્વરતુલ્ય માનનારી હતી; તેથી તે અન્ય

* કર્નલ ટોડ રાજસ્થાનમાં લીલાદેવીને (જોધબા) શક્તિસિંહની પુત્રી તરીકે ઓળખાવી છે; પરંતુ પ્રતાપપ્રતિજ્ઞા નાટકના કર્તા કવિ નથુરામ સુંદરજી શુક્લ એ જ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં આ સંબંધમાં મેવાડી કવિના મુખથી સાંભળેલી વાત ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કહે છે, આમાંથી કઈ વાત ખરી માનવી, એ અમે ઇતિહાસવેત્તાઓને સોંપીએ છીએ; પરંતુ અમને રા. નથુરામે સાંભળેલી વાત ઠીક જણાતાં તેને અનુલક્ષીને પ્રસંગનું આલેખનું કર્યું છે, કર્નલ ટોડને ગ્રંથ જો કે સર્વમાન્ય ગણાય છે; તો પણ તેણે કેટલીક ભૂલો કરેલી છે. એમ સર્વત્ર સ્વીકારાય છે અને તેથી પૃથિવિરાજની સ્ત્રી ખરી રીતે કોણ હતી એ સંબંધમાં તેણે ભૂલ કરી હશે. એમ અમે અહીં અધિન મત છે. રા. નથુરામે જણાવેલી વાત ઉપરથી અમે આ ઘટના વર્ણવેલી છે અને તેથી અમે તેમના આભારી છીએ.

- લેખક.

પુરુષનું મુખ પણ લાગ્યે જ જોતી હતી. પૃથિવીરાજ નજરકેદીની સ્થિતિમાં હોવા છતાં પણ લીલાદેવી જેવી સદ્ગુણી અને સાધવી સ્ત્રીના પ્રેમ અને સહ-વાસથી પોતાને સુખી માનતો હતો. અકબરે જો કે તેને નજરકેદમાં રાખેલો હતો; તો પણ તે તેનું માન સારી રીતે સાચવતો અને તેને કાંઈ પણ પ્રકારની શંકા કરવાનું પ્રયોજન આપતો નહોતો.

એક જ માતૃપિતાના બન્ને સહોદર બંધુઓમાં જેમ કાંઈ કાંઈ સમયે આસમાન જમીનનો તફાવત હોય છે, તેમ પૃથિવીરાજ અને તેના વડિલ બંધુ રાયસિંહમાં પણ તેટલો જ તફાવત હતો. રાયસિંહ ખીકાનેરનો સ્વતંત્ર રાજા હતો; તો પણ તેણે શહેનશાહ અકબરથી ડરી જઈને ગુલામગીરી સ્વીકારવા ઉપરાંત પોતાની પુત્રી પણ શાહજહાં સહીમને આપી હતી. રાયસિંહમાં પૃથિવીરાજ જેવા ઉત્તમ ગુણોના સર્વથા અભાવ હતો. તે ધણો જ દુરાગ્રહી અને ક્રોધી હતો તથા તેને પોતાની પ્રશંસા બહુ જ પ્રિય હતી. વિશેષમાં તે એવો ઉડાઉ હતો કે તેણે રાજ્યનો સંધળો ખજાનો ખુશામતખોર લાટ - ચારણોને આપી દેવામાં ઉડાવી દીધો હતો.

મંત્રી કરમચંદ તેને બહુ સમજાવતો; પરંતુ તે તેનું કથન બીલકુલ લક્ષ્ય પર લેતો નહિ. કરમચંદે ખીકાનેરનું ભવિષ્ય ભયંકર બાણીને રાયસિંહને ઠેકાણે લાવવા ધણો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ તેનું પરિણામ બહુ જ ખરાબ આવ્યું. રાયસિંહે પોતાના સ્વામિભક્ત મંત્રીનું સખ્ત રીતે અપમાન કર્યું અને તેના ઉપર રાજ્યદ્રોહનું તહોમત મૂક્યું, તેથી વ્યવહારકુશળ કરમચંદ, એકદમ ખીકાનેરનો ત્યાગ કરી પોતાના કુટુંબ સહિત દિલ્લી ચાલ્યો આવ્યો અને પૃથિવીરાજને મળી તેને સંધળી વાતથી વાકેફ કર્યો. પૃથિવીરાજ પોતાના બંધુ રાયસિંહનો સ્વભાવ જાણતો હતો; તેથી તેને સમજાવીને પોતાની પાસે રાખી લીધો. બાદ-શાહ અકબરે કરમચંદની કુશળતાની પરીક્ષા કરી તેને પોતાના દરબારમાં સારા સન્માનપૂર્વક નિયત કર્યો હતો.*

* બાણી ઉમરાવસિંહ ટાંક, ખી. એ. એલ. એલ. ખી. “Some Distinguished Jains” નામક પોતાના પુસ્તકમાં આ સંબંધમાં લખે છે કે કરમચંદ શહેનશાહ અકબરને શરણે ગયો બાણી તેના ઉપર વેર લેવાની સખ્ત પ્રતિજ્ઞા રાયસિંહે કરી હતી; પરંતુ તેનાથી એ પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ શકી નહોતી. તેના અને કરમચંદના મૃત્યુ પછી તેના પુત્ર સૂરસિંહે કરમચંદના પુત્રો

બાદશાહ અકબરના રાજ્ય અમલમાં તેની ઈચ્છાનુસાર નૌરોજના દિવસે મહિલામેળો ભરવામાં આવતો હતો. આ સંબંધમાં લખતાં અબુલફઝ આઈન-ઈ-અકબરીમાં કહે છે કે, દરેક મહિનાના ઉત્સવના દિવસથી નવમા દિવસને બાદશાહ અકબરે ખુશરોજ (નૌરોજ-આનંદનો દિવસ)નામ આપેલું હતું. તે દિવસે ઉચ્ચ કુળની કુલિન કામિનીઓ રાજ્યમહાલયના જનનાખાનાના ચોકમાં શહેનશાહની આજ્ઞાથી એકત્ર થતી હતી. આ બજારમાં ઉપયોગી અને બહુમૂલ્ય વસ્તુઓની લેવડ-દેવડ, ખુદ શહેનશાહની ખેગમે, શાહનદીઓ અને રખાયતો તથા રાજા, અમીર અને ઉમરાવની સ્ત્રીઓ, પુત્રીઓ અને વધુઓ કરતી હતી. બાદશાહ પોતે છુપા વેશે આ બજારમાં ભાગ લેતો હતો અને તેથી સત્તનતની એકંદર હાલત અને પોતાના જુદા જુદા કામદારોની સારી મીઠી ચાલચલગત તે જાણી લેતો હતો. અબુલફઝનું આ કથન સર્વાંશે સત્ય હોય એમ માની શકાતું નથી; કેમકે ભટ્ટકાવ્ય ગ્રંથ તથા અન્ય ઇતિહાસોમાં નૌરોજમાં થતા અત્યાચારોનું વર્ણન સારી રીતે કરવામાં આવેલું છે અને તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે શહેનશાહ અકબરે રૂપસુંદરી લલનાઓનાં અપૂર્વ રૂપને જોવાને અને તેમનાં સતીત્વને ઋષ્ટ દરવાને આ યુક્તિ શોધી કાઢી હતી. અકબરને ફેટલાહ ઇતિહાસકારો ધર્માત્મા પુરુષ તરીકે ઓળખાવે છે, એ વાત જો કે તદ્દન અસત્ય તો નથી; પરંતુ તેની પૂર્વાવસ્થા રૂપનિરીક્ષણ અને વિષયવાસનાની તૃષ્ણાથી મલીન થયેલી હતી, એ વાત તો સત્ય જ છે. શહેનશાહ અકબરમાં અન્ય મુસલમાન બાદશાહો કરતાં ફેટલાહ સાગ ગુણોનો અવશ્ય વાસ હતો અને તે ઉપરાંત તેનું હૃદય પણ દયાળુ હતું અને તેથી તેને ધર્માત્માને બદલે સુયોગ્ય બાદશાહનું ઉપનામ આપવું, એ વધુ ઠીક છે. અસ્તુ.

ઉપર સખ્ત વેર લીધું હતું. કરમચંદના પુત્રોને ભોળવીને તે ખીકાને લઈ ગયો અને તેમને બહુ સન્માનથી રાખ્યા; પરંતુ અક દિવસે પોતાના સૈનિકો મોકલીને તેના મકાનને ઘેરી લેવારાંચું. કરમચંદના પુત્રો રાજ્યના સૈનિકો સાથે બહાદુરીથી લડ્યા; પરંતુ તેઓ સર્વ મરણને શરણ થયા, માત્ર તેમના કુટુંબની એક સગર્ભા સ્ત્રી આ હત્યાકાંડમાંથી કિશનગઢ નાસી ગઈ અને ત્યાં તેને પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. આ રીતે વીર વત્સરાજના વંશની રક્ષા થઈ હતી. આ પ્રસંગ અકબરના મૃત્યુ બાદ બન્યો હતો એટલે તેને પ્રસ્તુત નવલકથા સાથે કાંઈ સંબંધ નથી.

કાસમના ફરમાન અનુસાર ભોઈઓ, લીલાદેવીના શયયુક્ત મ્યાનાને તેના મકાનમાં ગુપ્તરૂપ મૂકી આવ્યા, ત્યાં સુધી કોઈને ખરી હકીકતની ખબર પડી નહિ. હરરાજની નાની પુત્રી ચંપાદેવી પોતાની મોટીબહેન લીલાદેવી સાથે જ રહેતી હતી બેગમ જોધપાના આમંત્રણથી લીલાદેવી રાજ્યમહાલયમાં ગઈ હતી, એ તે જાણતી હતી અને તેથી તે સંધ્યાસમય સુધી પોતાની બહેનના આગમનની રાહ જોતી એકાદ પુસ્તક વાંચતી એક ઓરડામાં બેઠી હતી. તે પુસ્તક વાંચી વાંચીને કંટાળી ગઈ તો પણ લીલાદેવીના આગમનની ખબર મળી નહિ એટલે તે પુસ્તકને પડતું મૂકી તેના શયનખંડ તરફ જવાને તૈયાર થઈ. પરંતુ એટલામાં એક દાસીએ આવીને મ્યાનો આવવાના ખબર આપ્યા અને તેથી તે ઉતાવળા ઉતાવળા મ્યાનો પાસે ગઈ. ભોઈઓ મ્યાનો મૂકીને ચાલ્યા ગયા એટલે તેણે લીલાદેવીને સંબોધીને કહ્યું. “બહેન ! બહાર આવો; ભોઈઓ ચાલ્યા ગયા છે. અહીં ફક્ત હું અને દાસી બે જ છીએ.”

મ્યાનામાંથી કોઈએ કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ; તેમ તેમાંથી કોઈ બહાર પણ નીકળ્યું નહિ.

ચંપાદેવીએ પુનઃ કહ્યું : “બહેન ! કેમ કાંઈ જવાબ આપતાં નથી ? બહાર આવો; અહીં કાંઈ પુરુષ નથી.”

એ પ્રમાણે કહ્યા છતાં પણ ઉત્તર મળ્યો નહિ એટલે તેણે મ્યાનો ઉપરના કપડાને કાઢી નાંખ્યું અને જોયું તો લીલાદેવી મૃતવત્ સ્થિતિમાં પડેલી હતી. ચંપાદેવી તથા દાસી આ શો પ્રકાર છે, તે પ્રથમ સમજી શક્યા નહિ; પરંતુ જ્યારે તેમણે બરાબર ધ્યાનપૂર્વક જોયું ત્યારે ખરી હકીકત સમજવામાં આવી ગઈ. લીલાદેવીના શયન આવી સ્થિતિમાં જોઈ ચંપાદેવીની મતિ મુંઝાઈ ગઈ અને હવે શું કરવું તથા શું ન કરવું, એના ગહન વિચારમાં તે પડી ગઈ; પરંતુ એટલામાં પૃથિવીરાજ કરમચંદની સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે આવતાં જ પૂછ્યું. “ચંપા ! મ્યાનો હજુ કેમ અહીં પડ્યો છે ?”

ચંપાદેવીએ તેનો કાંઈ પણ ઉત્તર નહિ આપતાં મ્યાનો ઉપરનું કપડું ફરીથી કાઢી નાંખ્યું અને પૃથિવીરાજને ઈશારતથી જોવાને સૂચવ્યું.

તેણે જોયું; બરાબર જોયું અને તેથી તેની આંખે અંધારા આવવા લાગ્યાં. તેણે આશ્ચર્યચકિત સ્વરે પૂછ્યું. “આ શું ! લીલાદેવીનું શયન ?”

કરમચંદ પણુ આ પ્રકાર જોઈને આશ્ચર્ય પામી ગયો અને તેણે પણુ તેવો જ પ્રશ્ન કર્યો.

ચંપાએ ધીમેથી કહ્યું. હા, મારી બહેનનું એ શબ્દ છે. કાઈ ચાંડાલે તેનું ખૂન કર્યું છે. અગર તો તેણે પોતે જ આત્મહત્યા કરી છે.”

“પરંતુ શબ્દ મ્યાનામાં કયાંથી આવ્યું?” પૃથ્વીરાજે આતુરતાથી પૂછ્યું.

“જોધખાના આમંત્રણથી લીલાદેવી મધ્યાહન પછી રાજમહાલયમાં ગઈ હતી, ત્યાં જ આ બનાવ બન્યો જણાય છે; કેમકે ભોઈઓ મ્યાનો અહીં ગુપ્તરૂપ મૂકીને ચાલ્યા ગયા છે.” ચંપાદેવીએ જવાબ આપ્યો.

“હા. સમજવામાં આવ્યું. અકબરનું જ આ કૃત્ય જણાય છે. પ્યારી ! લાલાં ! આ તારી દશા ? આ રીતે તારું મૃત્યુ ? હાય, દેવી ! આ શું ?” પૃથિવીરાજે એમ કહીને નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

“શું અકબરે રાણીજીનું ખૂન કર્યું ?” કરમચંદે પૂછ્યું.

“ના, એમ તો નહિ; પરંતુ એ નરાધમના અત્યાચારથી જ સતીએ પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપેલું છે. મને લાગે છે કે એ દુષ્ટે જ લીલાદેવીને જોધખાના નામથી બોલાવીને તેના સતીત્વને નષ્ટ કરવાને પ્રયાસ કર્યો હશે અને તેથી જ તેણે આત્મહત્યા કરી જણાય છે.” પૃથિવીરાજે પોતાની માન્યતા કહી બતાવી.

“પણુ એમ બનવું શક્ય છે ?” કરમચંદે શંકા કરી.

“હા, કેવળ શક્ય છે; કેમકે અકબરે ઘણા સમયથી લીલાદેવીના અપૂર્વ રૂપ-લાવણ્યની પ્રશંસા સાંભળેલી હતી અને તેથી તેણે આ વખતના નૌરોજના મહિલામેળામાં તેને મોકલવાનું મને ખાસ આગ્રહથી કહ્યું હતું. લીલાદેવીને એ શયતાને મહિલા મેળામાં જરૂર જોઈ હશે અને તેથી જ એ રૂપના તરસ્યા પિશાચે તેને ભોળવીને જોધખાના નામથી તેડાવી તેના ઉપર અત્યાચાર ગુન્જવા માંડતાં તેણે આત્મહત્યા કરી જણાય છે. હાય, પ્રાણાધિક લીલાદેવી ! તારા શત્રુનું ભયંકર વેર જ્યારે હું લઈશ ત્યારે જ તને શાંતિ વળશે, ખરું ને ?” એમ કહીને પૃથિવીરાજ ગાંડાની જેમ લાલાં લાલાં જપ્તો આમ તેમ ફરવા લાગ્યો.

કરમચંદે તેનો હાથ પકડીને નરમાશથી કહ્યું. “આપ વીર પુરુષ થઈને ધીરજને કેમ ગુમાવી બેઠા છો ? રાણીજી તો પોતાનું નામ અમર કરીને અને અક્ષય કીર્તિ સંપાદન કરીને સ્વર્ગમાં ગયાં છે, તે હવે આપને શું પાછા મળનાર છે ? શાંત થાઓ, ચિત્તને ટેકાણે રાખો અને શબ્દની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાની તૈયારી કરો.”

પ્રકરણ ૧૦મું

મેવાડની માનિની

“Truly if Hindustan is ever saved, it will be by the virtues of its women; for more nobly-endowed female humanity is not to be found in the most highly civilized of the earth than amongst the zanas of India.”
— W. Knighten.

કામલમેરના કિલ્લા ઉપરથી મોગલ સૈન્યનું નિરીક્ષણ કરતાં કરતાં પ્રતાપસિંહે કહ્યું. “કમ સહુબરરાજ ! શી ખબર છે ?” સહુબરરાજ ગોવિંદસિંહે ઉત્તર આપ્યો. “મહારાજા ! મોગલ સેનાપતિ શાહબાજખાં સાથે સગર-સિંહનો કુલાંગાર પુત્ર મહોબ્બતખાં પણ આવ્યાની ખબર મળી છે તથા આબુનો અધિપતિ દેવરાજ શત્રુ પક્ષમાં લગી ગયો છે. મને લાગે છે કે આ વખતે પણ આપણો પરાજય જ થશે.”

“મેવાડનો પરાજય, મેવાડનું પતન અને મેવાડનો નાશ, એ જ શબ્દ જન્મભરથી હું સાંભળી રહ્યો છું. કોઈ કહેતું નથી કે મેવાડનો વિજય થશે !” પ્રતાપસિંહે દિલગીરી ભરેલા સ્વરે કહ્યું. “જો ભાવિમાં પરાજય જ નિર્માણ થયેલો છે, તો પછી કિલ્લામાં ભરાઈ રહીને બચાવ કરવાથી શું ફળ મળે તેમ છે ? મને લાગે છે, ગોવિંદસિંહ ! કે કિલ્લાના દરવાજા ખુલ્લા કરીને સકળ સૈન્ય સાથે શત્રુઓ ઉપર એક સાથે તૂટી પડવું, એ જ એક માગ આપણા માટે અવશ્ય રહેલો છે.”

“મહારાજા !” ભામાશાહે જરા આગળ આવીને કહ્યું. “આપ આવા ઉદ્ગારો શા માટે કાઢો છો, એ અમે સર્વ સમજીએ છીએ. મેવાડની આ પડતી દશા જોઈને આપને હૃદયમાં જેવો આઘાત થાય છે તેવો આઘાત અમને પણ થાય છે; પરંતુ એ આઘાતનું સ્મરણ કરી કાર્યમાં ઉતાવળ કરવાની કશી પણ અગત્ય નથી. આપણો ઉદ્દેશ શુભ છે એટલે તેનું ફળ પણ શુભ જ મળશે. માટે સંકટ સમયમાં ધીરજ ઉપરાંત ઉપસ્થિત થતાં વિદ્ધોને કમાનુસાર દૂર કરવામાં જ ડહાપણ સમાયેલું છે; નહિ કે ઉતાવળા થઈ નિરર્થક પ્રાણનું બલિદાન દેવામાં.”

ગોવિંદસિંહે કહ્યું. “મહારાણા ! મંત્રીશ્વરનું કથન અક્ષરશઃ સત્ય છે. આપણે માથે ગમે તેટલાં સંકટો આવી પડે; તો પણ તેને સહેવામાં અને તેનો યોગ્ય અવસરે પ્રતિકાર કરવામાં જ આપણે આપણા સામર્થ્યના ઉપયોગ કરવો, એ જ હિતાવહ છે; કાલમાં ઉતાવળા થવાથી અર્થ સરે તેમ નથી.”

“લામાશાહ અને ગોવિંદસિંહ ! તમારું ઉભયનું કહેવું હું સ્વીકારું છું અને તે પ્રમાણેના વર્તનને જ હું ડહાપણ ગણું છું; પરંતુ સહનશીલતાની કાંઈ હદ હોવી જોઈએ કે નહિ ? આપણે ચિત્તોડ, ઉદયપુર અને ત્રિયલૂમિ મેવાડનો ધણોખરો પ્રદેશ ગુમાવી બેઠા છીએ અને માત્ર કામલમેરનો એક જ કિલ્લો આપણા હસ્તગત રહેલો છે, તેમ છતાં મિથ્યા બચાવ કરવાના પ્રયાસો કરવા, એ શું મૂર્ખતા નથી ? હલ્દીઘાટના યુદ્ધમાં શત્રુઓને જેવો હાથ આપણે બતાવ્યો હતો, તેવો જ હાથ ફરીથી એક વખત બતાવવાનો આ અવસર આવેલો છે; માટે હવે તો યાદોમ કરીને શત્રુદળ ઉપર સિંહની જેમ તૂટી પડીને લાગ્યને અજમાવી જોવું એ જ આપણા માટે ઉચિત છે.” પ્રતાપસિંહે મૂંછાના આંકડા વાળતાં કહ્યું.

“હું પણ મહારાણાના મતને ઉચિત ગણું છું.” રણવીરસિંહે આવતાં વેંત મહારાણાને નમીને કહ્યું. “કારણ કે આપણો સર્વનાશ થવામાં હવે એક ક્ષણનો પણ વિલંબ નથી.”

“કમ શું કાંઈ નવિન ખબર મળી છે ?” લામાશાહે આતુરતાથી પૂછ્યું.

“હા, હું જે નવિન ખબર લાવ્યો છું, તે એટલા બધા ભયંકર છે કે જેને સાંભળતાં આપ સર્વને સપ્તેદાશ્ચર્ય થશે. આણુપતિની સલાહથી શત્રુઓએ પીવાના પાણીના કૂવામાં કાંઈ પાસે વિષ નંખાવ્યું છે અને તેથી જે લોકો કૂવાનું પાણી પીએ છે, તે તુરત જ મૃત્યુવશ થઈ જાય છે. કહેા, હવે પાણી વિના આપણે કિલ્લામાં ભરાઈ રહીને શું ફળ મેળવશું ?” રણવીરસિંહે ભરાં ચડાવીને ઉત્તર આપ્યો.

“ત્યારે તો આપણે કિલ્લાનો સત્વર ત્યાગ કરવો પડશે.” લામાશાહે કહ્યું.

“એ સિવાય બીજો ઉપાય પણ રહેલો નથી.” સહુખરરાજે કહ્યું.

મોગલ સેનાપતિ શાહબાજખાં અને મહોબ્બતખાંને પ્રતાપસિંહે

પોતાના પરિવાર સાથે કિલ્લાને ત્યાગ કરીને ગુપચૂપ ચાલ્યા ગયાની ખબર મળતાં તેઓ સકળ સૈન્ય સાથે કિલ્લા ઉપર એકદમ ધસી આવ્યા. કિલ્લાના રક્ષણને માટે નીમવામાં આવેલા સરદારે પોતાના સૈનિકો સાથે કિલ્લાને મજબૂતાઈથી ખચાવ કર્યો; પરંતુ અસંખ્ય અને અગણિત શત્રુસૈન્ય આગળ એ ખચાવ શું હિસાબમાં હતો? ક્ષણવારમાં જ કામલમેરના કિલ્લાને શત્રુઓએ તોડી પાડ્યો. તેઓ કિલ્લાની અંદર એકદમ ધસી ગયા અને મનુષ્યોની ઘાસની જેમ કાપણી કરવા લાગ્યા. કિલ્લાનું રક્ષણ કરનાર સરદાર અને તેના સર્વ સૈનિકો મૃત્યુ પામ્યા અને તેથી સંવત ૧૬૩૫ના વૈશાખ વદિ ૧૨ના રોજ કામલમેરના કિલ્લો મોગલોને હસ્તગત થયો. પ્રતાપસિંહ વગેરેને પકડવા માટે શાહબાજીમાં તથા મહોબ્બતખાં કિલ્લાના પ્રત્યેક સ્થળે ફરી વળ્યા; પરંતુ તેમનો પતો નહિ લાગવાથી શાહબાજીમાં મહોબ્બતખાંને કિલ્લામાં રહેવાનું કહીને છાવણીમાં વિશ્રામ લેવાને ચાલ્યો ગયો. મહોબ્બતખાં કિલ્લામાં એકલો રહ્યો એટલે તેને પ્રતાપસિંહના રહેવાના મકાનમાં જવાની ઇચ્છા થઈ અને તેથી ઢેટલાક સૈનિકોને લઈ તે તરફ ગયો. મહોબ્બતખાંએ જઈને પ્રતાપસિંહને રહેવાના મકાનને જોયું તો તે એક સામાન્ય મનુષ્યને રહેવા લાયકનું હતું અને તેમાં ભોગ કે વિલાસની એક પણ વસ્તુ નહોતી. મહોબ્બતખાં ત્યાંથી પાછો ફરતો હતો એટલામાં તેણે કોઈ સ્ત્રીનો ચિત્કાર સાંભળ્યો અને તેથી તેણે પોતાના સૈનિકોને આસપાસ તપાસ કરવાની સૂચના આપી અને પોતે મકાનની બહાર બિભો રહ્યો. થોડા સમયમાં જ સૈનિકો એક પંદરેક વર્ષની રાજપૂત બાળાને મહોબ્બતખાં પાસે લઈ આવ્યાં. આ બાળા અપૂર્વ રૂપવતી હતી. તેના માથાના વાળ વિખરાઈ ગયેલા હોવાથી પવનથી આમતેમ ઉડતા હતા અને તેનું મુખ તથા તેની આંખો કોઈથી લાલચોળ થઈ ગયેલી હતી.

મહોબ્બતખાંએ રાજપૂત બાળા પ્રત્યે અનિમેષ નયનોએ જોતાં પૂછ્યું. “તમે કોણ છો અને મકાનમાં શા માટે એકલા પડી રહેલાં છો?”

“એ પ્રશ્ન પૂછવાનું તમને શું પ્રયોજન છે?” તે બાળાએ સવાલ કર્યો.

“પ્રયોજન વિના કોઈ પ્રશ્ન પૂછતું હશે?” મહોબ્બતખાંએ કહ્યું.

“પ્રયોજન હોય તો ભલે અને ન હોય તો ભલે; પરંતુ એ પ્રશ્ન પૂછવાનો તમને શો અધિકાર છે?” બાળાએ ગર્વથી પૂછ્યું.

“આ કિલ્લો ભારતસમ્રાટ શહેનશાહ અકબરને શરણે થયો છે, એ શું તમે નથી જાણતા?” મહોબ્બતખાંએ પૂછ્યું.

“એ હું સારી રીતે જાણું છું.” બાળાએ ઉત્તર આપ્યો.

“તો પછી મને, ‘તમને પ્રશ્ન પૂછવાનો શો અધિકાર છે?’ એમ શા માટે પૂછો છો?” મહોબ્બતખાંએ કહ્યું.

“પણ તમે પ્રશ્ન પૂછનાર કોણ છો, એ જાણ્યા સિવાય હું તેનો ઉત્તર આપવાને ખુશી નથી.” તે બાળાએ સ્પષ્ટતાથી કહ્યું.

“હું ભારતસમ્રાટનો સેનાપતિ મહોબ્બતખાં.” મહોબ્બતખાંએ પોતાનો પરિચય કરાવ્યો.

“શું તમે સાગરસિંહના પુત્ર મહોબ્બતખાં?” બાળાએ આશ્ચર્યચક્રિત સ્વરે સામે સવાલ કર્યો

“હા.” મહોબ્બતખાંએ અભિમાનથી પોતાનું મસ્તક ઉન્નત કરતાં કહ્યું.

“તો પછી તમે મને ઓળખી શકતા નથી?” બાળાએ પુનઃ સવાલ કર્યો.

મહોબ્બતખાંએ બાળા પ્રત્યે ધ્યાનપૂર્વક જોઈને ઉત્તર આપ્યો. “તમને પ્રથમ જોયા હોય એમ જણાય છે; પરંતુ હાલ તમને ઓળખી શકતો નથી.”

“જે મનુષ્યે પોતાની જાતિનો, પોતાના સમાજનો, પોતાના દેશનો અને પોતાના ધર્મનો સર્વથા ત્યાગ કરીને અન્ય ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે, તે નિષ્કુર મનુષ્ય પોતાની આત્મીય વ્યક્તિને ઓળખી ન શકે, એ સ્વાભાવિક જ છે મહોબ્બતખાં! તમે જ્યારે મને ઓળખી શકતા નથી, ત્યારે મારે તમને મારો પરિચય કરાવવો પડશે. સહુ બંધાઈને કન્યા યમુનાને તમે કદિ જોઈ છે? તેને તમે ઓળખો છો?” રાજપૂત બાળાએ અભિમાનથી કહ્યું.

“હા, શું તે જ તમે યમુના! “મહોબ્બતખાંએ અજબ થઈને કહ્યું. “તમને એક વખત પ્રથમ જોયા હતા; પરંતુ તે વખતમાં અને અત્યારના વખતમાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે, તે સમયે તમે એક ખીલતી કળી સમાન નિર્દોષ બાલિકા હતા અને અત્યારે યૌવન વયને પામેલા મુઝા બાળા છો; તમને નહિ ઓળખવાનું કારણ માગ સમયનો ફેરફાર જ છે.”

યમુના મહોબ્બતખાં સામે તેજસ્વી નયનોએ જોતી ઊભી હતી; તેણે આંખોમાં રતાશ લાવીને પૂછ્યું, “હવે તમે શું કરવા ધારો છો?”

“શું કરવા ધારો છો, એ પ્રશ્ન શા માટે પૂછો છો? તમારા પિતાએ

તમારો વિવાહ સંબંધ મારી સાથે કર્યો છે, એ તો તમે જૂલી ગયા નથીને?” મહોબ્બતખાંએ સામો સવાલ કર્યો.

“નહિ, એ વાત તો જીવન પર્યંત જૂલી શકું તેમ નથી.” યમુનાએ ઉત્તર આપ્યો.

“તો પછી તમે મારી સાથે ચાલો; હું તમને મારા ખરા જીવરથી ચાહું છું.” મહોબ્બતખાંએ સ્નેહસૂચક સ્વરે કહ્યું.

“જો તમે મને ખરા જીવરથી ચાહો છો, તો પછી અત્યાર સુધી મને કેમ વિસરી ગયા હતા? અત્યાર સુધી મારી સંભાળ કેમ લીધી નહોતી?” યમુનાએ પૂછ્યું.

“રાજકાર્યમાં પડીને એ વાત હું જૂલી ગયો હતો. મને માફ કરો.” મહોબ્બતખાંએ નમ્રતાથી કહ્યું.

“મહોબ્બતખાં! તમારી થયેલ ભૂલ માફ કરવાને મને હરકત નથી; પરંતુ તમે ખીજ કેટલીક જૂલો એવી ભયંકર કરી છે કે જેને માટે ક્ષમા આપી શકાય તેમ નથી.” યમુનાએ કહ્યું.

“ત્યારે શું તમે મને ચાહતા નથી?” મહોબ્બતખાંએ પૂછ્યું.

“ચાહું છું અને ધિક્કાર પશુ છું.” યમુનાએ જવાબ આપ્યો.

“ચાહવું અને ધિક્કારવું, એ બંને એક સાથે થઈ શકે ખરું?” મહોબ્બતખાંએ પુનઃ પૂછ્યું.

“હા” યમુનાએ કહ્યું.

“શી રીતે?” મહોબ્બતખાંએ આશ્ચર્યચકિત સ્વરે પૂછ્યું.

“મારા પતિ તરીકે તમને ખરા જીવરથી ચાહું છું તેમજ દેશના દ્રોહી તરીકે તમને ધિક્કાર પશુ છું.” યમુનાએ સ્પષ્ટતાથી જવાબ આપ્યો.

મહોબ્બતખાંએ આ વખતે પોતાના સૈનિકો તરફ જોયું એટલે તેઓ પોતાના સેનાપતિની ભૈન આજ્ઞા સમજીને ત્યાંથી દૂર ચાલ્યા ગયા.

સૈનિકો ગયા પછી મહોબ્બતે કહ્યું “પ્યારી યમુના! બ્યારે તું મને તારા પતિ તરીકે ચાહે છે, ત્યારે હું દેશદ્રોહી છું, એ વાતને જૂલી જઈને તારો સંપૂર્ણ પ્રેમ મને આપ અને મારા સંપૂર્ણ પ્રેમનો તું પશુ સ્વીકાર કર.”

“મહોબ્બતખાં! એમ બનવું અશક્ય છે.” યમુનાએ ધીમેથી કહ્યું.

“શા માટે અશક્ય છે યમુના ? જ્યારે હું તને સંપૂર્ણ પ્રેમથી ચાહવાને તૈયાર છું, ત્યારે તું મને ચાહવાને તૈયાર નથી ?” મહોબ્બતખાંએ પૂછ્યું.

“તમને મારા પતિ ગણીને તમારી મૂર્તિને મારા હૃદયમાં સ્થાન આપીશ અને તેની પૂજા પણ કરીશ; પરંતુ તમારા પ્રેમનો સ્વીકાર કરી શકીશ નહિ. મહોબ્બતખાં ! તમે તમારા દેશ અને ધર્મનો ત્યાગ કરીને અન્ય ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે એટલું જ નહિ પણ તેના નાશ પણ તમારા હાથે જ કરી રહ્યા છો અને તેથી તમારા જેવા દેશ અને ધર્મના દ્રોહી પુરુષને હું મારો પ્રેમ આપી શકીશ નહિ. તેમ તેના પ્રેમને સ્વીકારી શકીશ પણ નહિ.” અભિમાનથી મસ્તકને ઉન્નત કરીને યમુનાએ ઉત્તર આપ્યો.

“પ્રેમના વિષયમાં દેશ અને ધર્મને વચ્ચે લાવવા એ યોગ્ય નથી.” મહોબ્બતે કહ્યું.

“મહોબ્બતખાં ! પ્રેમના વિષયમાં દેશ અને ધર્મને વચ્ચે લાવવાનું તમને યોગ્ય નથી લાગતું એનું કારણ એ છે કે તમે વિધર્મી, નિષ્ઠુર અને સ્વાર્થી થઈ ગયા છો. મારે મન દેશ અને ધર્મ પહેલાં છે અને તેથી તેના ત્યાગ કરીને હું તમને જીવન અર્પણ કરી શકીશ નહિ.” યમુનાએ સગવડ કહ્યું.

મહોબ્બતખાંએ અર્થસૂચક સ્વરે કહ્યું. “સહુખરરાજે તારો વિવાહ સંબંધ મારી સાથે કરેલો છે, એ તું જાણે છે અને તેથી એક આર્થ હિન્દુ રમણી તરીકે તારે મારા પ્રેમનો સ્વીકાર કરવો, એ જ તારું કર્તવ્ય છે, યમુના !”

“મારું કર્તવ્ય શું છે, એ હું સારી રીતે જાણું છું. એટલે તમારે મને સમજવવાની જરૂરીઆત નથી. મહોબ્બતખાં ! જાતિ, દેશ, ધર્મ અને સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને જે પુરુષ વિધર્મી થઈ ગયેલ છે, તેના પ્રેમના સ્વીકારને શું તમે આર્થ રમણીનું કર્તવ્ય ઠરાવવાં માગો છો ? યમુનાએ બાર દઈને પૂછ્યું.

“ઠીક, કર્તવ્યની વાત જવા દે; પરંતુ યમુના ! હું તને ખરા જીવનથી ચાહું છું. અને તને દરેક ઉપાયે સુખી બનાવવાને તૈયાર છું. તેમ છતાં શું તું મારો તિરસ્કાર કરીશ ?” મહોબ્બતે નરમાશથી સવાલ કર્યો.

“તિરસ્કાર !” યમુનાએ આંખો ફાડીને કહ્યું “હા તિરસ્કાર જ કરીશ; કેમકે તમે કેવળ મારા જ નહિ; કિંતુ સમસ્ત હિન્દુ જાતિના તિરસ્કારને પાત્ર છો. પ્યારા મહોબ્બતખાં ! આ શબ્દો બોલતાં મારું હૃદય ફાટી જાય છે અને

સમસ્ત શરીરમાં સખ્ત વેદના થાય છે; પરંતુ શું કરું એ શબ્દો બોલ્યા સિવાય ચાલતું નથી. તમને મારા હૃદયમાં સ્થાન આપવાને તૈયાર છું; તમને મારા માથાના મુકુટ ખનાવવાને તૈયાર છું; તમને ખરા પ્રેમથી ચાહવાને તૈયાર છું; તમને મારું જીવન અર્પણ કરવાને તૈયાર છું અને તમને ભેટવાને પણ તૈયાર છું - બધી રીતે હું તૈયાર છું; પરંતુ હાય, મારાથી તેમ થઈ શકતું નથી. હે પરમાત્મા! હું કેટલી બધી નિષ્કુર હૃદયની છું કે મારે સ્વમુખે મારા સ્વામીનો - મારા જીવનદેવતાનો તિરસ્કાર કરવો પડે છે? મહોખ્ખતખાં! હૃદયનો સર્વ ભાર આજ તમારી સન્મુખ ખાલી કરી નાંખ્યો છે. હવે જાઓ, ચાલ્યા જાઓ, આ ક્ષણે જ પલાયન થઈ જાઓ. આસમાન જમીન એક થાય, મેરૂ ચલિત થાય, સૂર્યની ઉજ્જ્વલતાનો નાશ થાય, ચંદ્રની સૌમ્યતા ચાલી જાય અને સમુદ્રની મર્યાદાનો લોપ થાય, તો પણ હું તમારા પ્રેમનો સ્વીકાર કરી શકીશ નહિ; કારણ કે તમે નિષ્કુર છો, જાતિ દેશ અને ધર્મના દ્રોહી છો, અમારા શત્રુના દાસ છો, અરે એટલું જ નહિ પણ તમે મનુષ્ય નહિ પણ પશુ છો, દેવ નહિ પણ દાનવ છો અને તેથી જ હું અને તમે કદિ પણ એક થઈ શકશું નહિ. તેમજ એ પણ ખરું છે કે આ શરીર કે જે તમને વાગ્દાનથી અર્પણ થયેલું છે, તે આ જીવનમાં કદાપિ અન્યનું પણ થશે નહિ.”

મહોખ્ખતખાંએ ધીરજથી યમુનાનું ઉપયુક્ત કથન સાંભળી લીધું અને ત્યાર પછી આશાના ત્યાગ કરીને કહ્યું. “યમુના! તારા છેવટના શબ્દોથી મને સંતોષ થયો છે, પરંતુ તું અહીં એકલી કેમ રહેલી છે? પ્રતાપસિંહના પરિવાર સાથે તું કેમ ચાલી ગઈ નથી?”

યમુનાએ શાંતિથી જવાબ આપ્યો, “મહોખ્ખતખાં! તમે મોગલ સેનાના સેનાપતિ થઈને આવ્યા છો, એ જાણીને તમને એક વખત મળવા અને મળીને હૃદયનો ભાર ઓછો કરવાને માટે જ હું પાછળ એકલી રહી હતી. હવે હું જાઉં છું અને તમે પણ જાઓ; પરંતુ એ પહેલાં પરમાત્મા પાસે એટલી પ્રાર્થના કરું છું કે તમે કરેલી ભૂલનો પશ્ચાતાપ કરવાનો સમય તમને તે વિશ્વનિયંતા કૃપા કરીને જરૂર આપે.”

એટલું કહીને યમુના મહોખ્ખતખાં તરફ કટાક્ષરૂપિત કરીને ત્યાંથી ત્વરાથી ચાલી ગઈ. તેના ગયા પછી મહોખ્ખતખાં ધીમા પગલે અને ઉદાસ મુખે જાવણી તરફ પાછો ફર્યો.

પ્રકરણ ૧૧મું

ભેદ ખુલ્લો થયો

બાદશાહ અકબરની આજ્ઞાથી કેદી થયેલો વિજય એક અન્નણ્યા મનુષ્યની કૃપાથી કેદખાનામાંથી નિર્વિઘ્ને છૂટી ગયો હતો. એ આપણે વાંચી ગયા છીએ. વિજયને કેદી અવસ્થામાંથી મુક્ત કરનાર એ મનુષ્ય કોણુ હતું અને તેને મુક્ત કરવાનો તેનો શું હેતુ હતો, એ ભેદ વાચક મહાશયોથી જાણાસાને તૃપ્ત કરવાની ખાતર હવે ઉકેલવાની અગત્ય છે.

વિજયને કેદ કરવાનો હુકમ જ્યારે બાદશાહે આપ્યો હતો, ત્યારે શાહજહાંએ તેમ નહિ કરવાને અને રહેમ રાખવાને માટે તેના બાબાને અરજ ગુજરી હતી, પરંતુ બાદશાહે પોતાના હુકમથી વચ્ચે નહિ પડવાની તેને સૂચના કરીને પોતાના હુકમને અમલમાં આણ્યો હતો, એટલે કે વિજયને બંદીવાન બનાવ્યો હતો. એ ઘટનાને વાચક બંધુઓ સારી રીતે જાણે છે. બાદશાહ પોતાના અનુચર કાસમને વિજયને બંદીવાન બનાવવાનો હુકમ આપીને ચાલ્યા ગયા બાદ શાહજહાં પણ પોતાના આવાસે ચાલી આવી હતી. શાહજહાં પોતાને આવાસે આવ્યા પછી નિર્દોષ વિજયને કેદખાનામાંથી શી રીતે મુક્ત કરવો, એના વિચારમાં ગુંથાઈ ગઈ. કેટલોક સમય તેણે વિચાર-ગ્રસ્ત સ્થિતિમાં પસાર કર્યો અને છેવટે તે વિજયને મુક્ત કરવાના એક નિશ્ચય ઉપર આવી. તેણે તુરત જ પોતાના શિક્ષક ફૈજ ઉપર એક કાગળ લખી નાખ્યો અને તેમાં વિજય તદ્દન બેગુનહા છે; તેથી તેને ગમે તે ઉપાયે કેદખાનામાંથી મુક્ત કરાવશો, એવા રૂપમાં બનેલા બનાવનું વિગતવાર વર્ણન કરીને ફૈજને વિનંતિ કરેલી હતી. ફૈજ તથા તેનો નાનો ભાઈ અબુલફઝલ બંનેનું અકબરની દરબારમાં કેટલું માન હતું તથા તેઓની વિદ્વતા કેટલી અગાધ હતી, એ ઇતિહાસવેત્તાઓથી અન્નણ્યું નથી; આ બંને બંધુઓ શેખ મુબારકના પુત્રો હતા. શેખ મુબારક વિદ્વાન હતા; પરંતુ સ્વચ્છંદ વિચારોથી તેને ઈસલામ ધર્મ ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા નહોતી. આ કારણથી ઈસલામ ધર્મના ઉલ્લાખો તેની વિરુદ્ધ પડ્યા હતા અને તેથી તે પોતાના વતન નાગોરનો ત્યાગ કરીને આગ્રા પાસેના ચારબાગમાં વસ્યો હતો; ચારબાગમાં આવ્યા બાદ ઈ.સ. ૧૫૪૭માં અબુલફઝલ (ફૈજ) નો અને ઈ.સ. ૧૫૫૧માં અબુલફઝલનો જન્મ થયો હતો. શેખ મુબારકે પોતાના બંને

પુત્રોને બહુ જ સારી રીતે ભણાવીને વિદ્વાન્ બનાવ્યા હતા; પરંતુ તેઓ તેમના પિતાની જેમ ઈસલામ ધર્મ ઉપર ક્રેટલોક અંશે અશ્રદ્ધાળુ બની ગયા હતા. અને તેથી કદર મુસલમાનોએ તે ત્રણેને યોગ્ય દંડ દેવાને માટે અકબર બાદશાહને બહુ સમજાવ્યો હતો; પરંતુ અકબર વિચારશીલ અને વિવેકી હતો. એટલે તેમની સલાહથી ભોળવાઈ ન જતાં તે ઉભય બંધુઓની અપૂર્વ વિદ્વાતાની યોગ્ય કદર કરીને તેમને પોતાના દરબારમાં તેણે રાખી લીધા હતા. ફ્રેંચ વિદ્વાન્ અને પ્રતિભાશાલી કવિ હતો તથા સુદૃઢ તત્ત્વચુકત કવિતા બનાવતો હતો. તેના નાનો ભાઈ અબુલફઝલ ધણો જ ઈમાનદાર હતો. તેના હૃદયમાં વીરતા અને વિચારોમાં સ્વચ્છંદતા હતી. તણે આઈન-ઈ-અકબરી અને અકબરનામાદિ ઐતિહાસિક ગ્રંથો પશુ લખેલા છે, કે જેની સહાયથી અકબરના સમયના ઇતિહાસનું સારું જ્ઞાન મળી શકે છે. અકબર આ ઉભય બંધુઓ ઉપર ઘણી જ પ્રીતિ રાખતો હતો; પરંતુ તેના દરબારના અન્ય મુસલમાનો અને તેમાંથી ખાસ કરીને શાહજહાં સલીમ તથા અબ્દુલકાદર એ બન્ને જશુ તે બન્ને ભાઈઓને ધિક્કારતા હતા અને તેમના ઉપર ખાનગી વેર પશુ રાખતા હતા.

સમ્રાટ અકબરના રાજઅમલમાં પોતાના અંતઃપુર નિવાસિની સ્ત્રીઓને યોગ્ય કેળવણી મળી શકે એવો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. શહેનશાહ અકબરે પોતાના રાજમહેલમાં જ સ્ત્રી-કેળવણી માટે ક્રેટલોક ભાગ અલગ કાઢી આપેલો હતો આ ભાગમાં શાહજહાં આરામખેગમ અન્ય શાહજહાંઓ તથા ખેત્રમો સાથે અભ્યાસ કરતી હતી. તે ઘણી જ હુશિયારી અને બુદ્ધિમતી હતી તથા તેને તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાનો શોખ હોવાથી પોતાના બાપાને કહીને તત્ત્વજ્ઞ ફ્રેંચને પોતાનો શિક્ષક નિયત કરાવ્યો હતો. ફ્રેંચ નિયમિત સમયે શાહજહાં આરામખેગમને અભ્યાસ કરાવવા આવતો હતો. તે શાહજહાંની અભ્યાસ પ્રતિ પ્રીતિ જોઈને તેને પોતાની પુત્રી સમાન ગ્રાહતો હતો અને ઘણા જ સ્નેહથી તેને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય સમજાવતો હતો. ફ્રેંચએ વિશેષમાં કાશીમાં એક સંન્યાસીના આવાસે ગ્રુમ વેષે હિન્દુધર્મના તથા જૈનધર્મના પશુ સારી રીતે અભ્યાસ કરેલો હતો અને તેથી તે ધર્મોના સિદ્ધાંતો શાહજહાંને જ્યારે સમજાવતો ત્યારે તે બહુ જ ધ્યાનથી સાંભળતી હતી. જૈનશાસ્ત્રના શ્રવણથી શાહજહાં જૈન ધર્મ અને જૈનીઓની પદ્ધતિ બની હતી અને તેથી જ તે વિજયને એક જૈન યુવક જણાવવા છતાં પશુ તેના ઉપર આશંક થઈ હતી.

શાહઝાદી ફૈઝને પોતાના ગુરુ સમાન માનતી હતી અને તે પોતાની ઈચ્છાને પરિપૂર્ણ કરશે, એવી તેને શ્રદ્ધા હતી. એટલે તેણે વિજયને કેદખાનામાંથી છોડાવવાને માટે વિનંતિ ભરેલો પત્ર તેના ઉપર લખ્યો હતો. ફૈઝીએ પોતાની શિષ્યની ઈચ્છાને માન આપીને વિજયને કેદખાનામાંથી મુક્ત કરવાનું કાર્ય જોડે મુશ્કેલ હતું—અને તેમ કરવાથી બાદશાહની અપ્રીતિને પણ કદાચ વહોરી લેવી પડશે તેમ ધારેલ;—તે પણ તેણે ગુમ રીતે તેને કેદખાનામાંથી મુક્ત કરીને પોતાના મકાને રાખ્યો હતો. ફૈઝીએ વિજયને મુક્ત કર્યા પછી વિચારી રાખ્યું હતું કે યોગ્ય અવસરે બાદશાહને પોતાના આ સાહસની વાત કરીને ક્ષમા માંગી લઈશ અને વિજય ઉપર રહેમ કરાવીશ; પરંતુ મેવાડના રાણા પ્રતાપસિંહ સાથેના યુદ્ધ કાર્યમાં બાદશાહને રોકાઈ રહેવું પડતું હોવાથી ફૈઝ હજી સુધી પોતાના વિચાર પ્રમાણે વર્તી શક્યો નહોતો.

વિજય કેદખાનામાંથી છુટો થયા બાદ ગુમ રીતે ફૈઝના મકાનમાં જ રહેતો હતો. ઉદાર દિલના ફૈઝીએ તેને હિન્દુને યોગ્ય એવી સર્વ પ્રકારની સગવડ કરી આપેલી હતી તેથી તે ત્યાં સુખપૂર્વક રહીને ફૈઝની તથા શાહઝાદીની મનમાં ને મનમાં ઘણી પ્રશંસા કરતો હતો. એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં જ્યારે વિજય ફૈઝના મકાનના પુસ્તકાલયવાળા ઓરડામાં બેઠો બેઠો એકાદ સંસ્કૃત પુસ્તકનું અવલોકન કરી રહ્યો હતો, ત્યારે એક પુરખાવાળા સ્ત્રીએ એ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. વિજય પુસ્તકાલોકનના કાર્યમાં એટલો બધો મશગૂલ થઈ ગયો હતો કે તેને એ સ્ત્રીના આગમનની કશી પણ ખબર પડી નહિ. પેલી સ્ત્રીએ તેને પોતાના કાર્યમાં તટ્ક્ષીન થયેલો જોઈને તેનું ધ્યાન પોતાની તરફ ખેંચવાની ખાતર ધીમેથી ઉધરસ ખાધી. તે સ્ત્રીએ વિજયનું ધ્યાન પોતાની તરફ ખેંચવાને અજમાવેલો ઉપાય આબાદ નિવડયો. કારણ કે વિજયે તુરત જ પુસ્તકને બંધ કરીને તેની સામે જોયું અને તેના પુરખા વગેરેની ઢગ ઉપરથી તેને કોઈ અમીરની સ્ત્રી ધારીને તે તેને માન આપવાને આસન ઉપરથી તુરત જ ઊભો થઈ ગયો. વિજયને સાવધ થયેલો જોઈને તે સ્ત્રી ઓરડાના મધ્ય ભાગમાં આવી અને પોતાના મોઢા ઉપરથી પુરખાને દૂર કરીને તેની સામે અર્થસૂચક દ્રષ્ટિએ જોતી ઊભી રહી. વિજય એ સ્ત્રીના લાવણ્યને અને તેના સૈંદર્યને નિહાળીને આશ્ચર્યમાં લીન થઈ ગયો. વિજયે જોયું કે તે સ્ત્રી પચ્ચાશક વર્ષની પરમ યૌવનવતી મુસલમાન તરુણી હતી. દાડમની કળીઓને લગ્નવે તેવા તેના તીણાં દાંત હતા, પોપટની ચાંચને

શરમાવે તેવી તેની સીધી લાંબી નાસિકા હતી, મૃગલોચન જેવાં તેનાં નેત્ર આણી આળાં અને વિશાળ હતાં, શિવ ધનુષ્ય જેવી તેની કાળી ભમરો હતી, શરદ્દૃષ્ટિમાના નિર્ભળ ચંદ્ર જેવું તેનું જાળ વદન હતું, પરવાળાં જેવાં તેનાં અંધર હતા અને સુવર્ણ કળશ જેવાં તેનાં સ્તન હતાં. આવી રૂપનિધાન તરુણીને જોઈને વિજય કેવળ મોહમુગ્ધ થઈ ગયો અને નિર્જીવ પૂતળાની જેમ અવાક અને સ્થિર બિભો રહ્યો. ક્ષણવાર પછી મૌનતાનો ભંગ કરીને તે તરુણીએ વિણાના જેવા મધુર સાદે કહ્યું. “વિજય ! તમે કેમ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયા છો ? શું તમે મને ઓળખતા નથી ?”

“બાનુ !” વિજયે નમ્રતાથી કહ્યું. “મને માફ કરો; હું તમને ઓળખી શકતો નથી; કારણ કે મેં તમને કોઈ સમયે જોયેલા નથી.”

“શું તમે સમ્રાટ અકબરશાહના માનીતા ઉમરાવ અબુલફૈઝની અત્યંત રૂપશાલિની બીબી રજયાનું નામ કદિ સાંભળ્યું નથી ?” તે તરુણીએ પોતાના મુખને સહેજ મરડીને મંદ મંદ હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

“રજયાબાનુનું નામ તો મેં ઘણીએ વાર સાંભળ્યું છે; પરંતુ તેમને નજરે નિહાળવાનો અવસર આજસુધી મને મળ્યો નથી. શું ત્યારે તમે પોતે જ ઉદાર દિલના ઉમરાવ ફૈઝના બીબી છો ?” વિજયે આતુરતાથી સામે સવાલ કર્યો.

“હા, હું તેમની જ બીબી છું અને મારું નામ રજયા છે.” રજયાએ ફરીથી સહાસ્ય મુખે ઉત્તર આપ્યો.

રૂપસુંદરી રજયાના હાસ્યભરિત મુખચંદ્રની અપૂર્વ શોભા જોઈને વિજય મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયો. તેણે એ લાવણ્યના ભંડાર સમાન તરુણીના રૂપને ક્ષણવાર એક ધ્યાને અવલોકીને કહ્યું. “બાનુ ! તમે તમારા અલૌકિક સૌંદર્યનું દર્શન કરાવીને મને તમારો અત્યંત આભારી બનાવ્યો છે; પરંતુ અહીં સુધી આવવાની જહેમત તમારે શા માટે ઉઠાવવી પડી છે, તે કૃપા કરીને કહેશો ?”

રજયાએ પોતાનાં ચંચળ નેત્રોને સ્થિરતાથી વિજયના મુખ ઉપર સ્થાપીને કહ્યું. “વિજય ! મારા શૌહરે તમને ભયંકર કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરીને જે દિવસથી અહીં રાખ્યા છે, તે દિવસથી અમે તમને એક ધરના માણસ તરીકે જ ગણીએ છીએ અને તેથી તમને એક ગુપ્ત વાત કહેવાને માટે મેં આ અવસરનો લાભ લીધો છે. તમે જાણો છો કે શહેનશાહ

અકબર ખુલ્લો લલા અને ન્યાયી છે; પરંતુ મારા શૈહર જેવા કેટલાક ઈસલામ ધર્મ ઉપર અશ્રદ્ધા ધરાવનારા વિદ્વાનોએ તેમના ઈસલામ ધર્મમાં શંકાશીલ બનાવીને એક નવો જ પંથ તેમની સહાયથી કાઢ્યો છે અને તેથી ઘણા કટ્ટર મુસલમાનો તેમનાથી વિરુદ્ધ પડી ગયા છે અને તેવા સર્વની ઉપર વેર પણ ધરાવે છે. ખુદ શાહજહા સલીમ પણ તેના બાબાની વિરુદ્ધમાં છે અને તેથી જો શાહજહાની કૃપાને મેળવશે, તો તે તમને બાદશાહની તમારા ઉપર જે અકૃપા છે, તેમાંથી બચાવી લેશે અને તમે જો એના વિશ્વાસુ બનીને રહેશો, તો તે તમને સુખી પણ બનાવી દેશે. શાહજહા એવા તો દિલાવર પુરુષ છે કે જો તમે તેના પક્ષમાં રહીને તેનો હુકમ બજાવશો, તો બ્યારે તે તખ્ત-નશિન થશે, ત્યારે તે તમને ઉચ્ચપદના અધિકારી બનાવતાં જરા પણ ઢીલ કરશે નહિ.”

રજયાને લાંબું ભાષણ ધીરજથી સાંભળીને વિજયે કહ્યું. “મારા જેવા સામાન્ય મનુષ્ય પ્રત્યેની તમારી લાગણી જોઈને અને તમે મને આપેલી સારી સલાહનો વિચાર કરીને હું તમારો ઘણોજ ઉપકાર માનું છું; બાનું ! પરંતુ શાહજહા સલીમ જો શહેનશાહ અકબરની વિરુદ્ધમાં હોય, તો પછી તેમની કૃપા મેળવવા અને તેમના વિશ્વાસુ બનવા, તેમના પક્ષમાં ભળીને શું મારે રાજદ્રોહી બનવું ?”

રજયાએ વિજય સામે નેત્રના કટાક્ષબાજુ મારતાં કહ્યું. “એમાં રાજદ્રોહી બનવાપણું કયાં છે ? શું તમે તમારું હિત પણ વિચારી શકતા નથી ?”

શહેનશાહ અકબર જેવા ન્યાયી, ઉદાર, લલા અને દયાળુ રાજકર્તાના વિરુદ્ધ પક્ષમાં ભળીને હું મારું હિત સાધવાને તૈયાર નથી બાનું !” વિજયે ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યો.

વિજય ! તમારું વય હજુ કાચું છે. અને તેથી તમારામાં સારાસાર વિચારવાની શક્તિ નથી. તમે વિચાર કરો કે તમે પોતે અકબર-શાહના મોટા ગુન્હામાં છો. બ્યારે તે જાણશે કે તમે કેદખાનામાંથી કોઈની સહાયથી ગુપ્ત રીતે નાસી છૂટ્યા છો, ત્યારે તે તમને કેવી સજા કરશે, તેના તમે કદિ ખ્યાલ કર્યો છે ખરો ? મારું કહ્યું માનો તો લ્યો આ કાગળ અને તેને શાહજહા સલીમને ગુપ્ત રીતે તમે પોતે પહોંચતો કરો. મારી લલામણથી તે તમને દરેક પ્રકારના ભયમાંથી મુક્ત કરશે.” એમ કહી રજયાએ ઘડીમાં

મુખને સંકાચતાં, ઘડીમાં સ્થિત હાસ્યથી પ્રકુલિત કરતાં અને ઘડીમાં નેત્રકટાક્ષ કરતાં એક કાગળ પોતાના વસ્ત્રમાંથી કાઢી વિજય પાસે જઈને તેની આગળ ધર્યો.

સૌંદર્યના સાગર સમાન નવજુવાન તરુણ સુંદરીને સહાસ્ય મુખે પોતાની સન્મુખ જાહેરી અને વિવિધ પ્રકારના હાવભાવ કરતી જોઈને વિજય ક્ષણવાર ભાન ભૂલા ગયો તેણે યંત્રવત્ રજયાના હાથમાંથી કાગળ લેવાને પોતાનો હાથ લાંબો કર્યો અને રજયાએ પ્રેમપૂર્વક કાગળ તેના હાથમાં આપતાં તેના હાથ જરા દબાવ્યો. વીજળીની અસર થતાં જેમ મનુષ્ય ચમકી જાય છે, તેમ વિજય રજયાના કામળ કરનો મૃદુ સ્પર્શ થતાં ચમક્યો તેના આગળની જમીન ચક્કર ચક્કર ફરવા લાગી અને તેની આંખે અંધારા આવ્યા. ખરાખર આજ ક્ષણે ઓરડાનાં બંધ કરેલાં બારણાં ઉઘડી ગયાં અને એક મજબૂત બાંધાના હિન્દુ જેવા જણાતા પુરુષે ઓરડામાં ધીમેથી પ્રવેશ કર્યો.

એક અબળણ્યા હિન્દુ જેવા ગણાતા પુરુષને બેઠકતાથી ઓરડામાં પ્રવેશ કરતો જોઈને વિજય આશ્ચર્ય પામી ગયો; પરંતુ ચાલાક રજયા એ અબળણ્યા પુરુષની મુખચર્યા જોઈને તેને તુરત જ ઓળંગી ગઈ અને તેથી પોતાના મોઢા ઉપર છુરખો નાખીને ઓરડાના બીજા દ્વારથી એકદમ પલાયન થઈ ગઈ. આ આકસ્મિક ઘટનાથી વિજય ગભરાઈ ગયો, તે એટલે સુધી કે રજયાએ આપેલો કાગળ પોતાના હાથમાંથી પડી ગયો અને તે આવેલા પુરુષે લઈ લીધો.

“જ્યારે તમે ક્રેદખાનામાંથી નાસી ગયેલા છો, એવું બાદશાહના જાણવામાં આવશે ત્યારે તે તમને ગમે તે ઉપાયે પકડશે અને સખ્ત સજા કરશે, એનો વિચાર તમે કર્યો છે કે નહિ?” તે પુરુષે એક સવાલ રજૂ કરીને વિજયને ગભરાવવાનો પ્રયાસ કર્યો.

વિજય પ્રથમ ગભરાયો ખરો, પણ તુરત જ સાવધ થઈને બોલ્યો, “એ વિચાર કરવાની અત્યારે અગત્ય નથી. બાદશાહ મને પકડે તો તે કદાચ સખ્ત સજા પણ કરે; પરંતુ હું તેમને ખરી હકીકત કહીને તેમની પાસે દયા માગીશ અને મને ખાતરી છે કે તે મારા ઉપર જરૂર દયા કરશે.”

“બાદશાહના ન્યાય અને ઉદારતા માટે શું તમને એટલો બધો વિશ્વાસ છે?” તેણે પુનઃ પૂછ્યું.

“હા.” વિજયે દ્રઢતાથી જવાબ આપ્યો.

“મને લાગે છે કે તમે બાદશાહની ખોટી પ્રશંસા કરો છો; તે સર્વ-શુભસંપન્ન તો નથી જ.” તે પુરુષે કહ્યું.

“એક મનુષ્ય સર્વશુભસંપન્ન તો ન જ હોય શકે અને કદાચ હોય તો તે મનુષ્ય નહિ પણ દેવ ગણાય.” વિજયે કહ્યું.

“ત્યારે બાદશાહ અકબર સર્વશુભ સંપન્ન તો નથી જ ને?” તેણે આતુરતાથી પૂછ્યું.

હા, એ વાત તો નિર્વિવાદ જ છે; પરંતુ ભારતભૂમિ ઉપર અત્યાર-સુધી જેટલા મુસલમાન બાદશાહો થઈ ગયા છે, તે સર્વ કરતાં શહેનશાહ અકબર એક ઉત્તમ રાજકર્તા છે, એમ હું નિઃપાલસ હૃદયથી કહું છું.” વિજયે સરલતાથી કહ્યું.

“ઠીક પેલી સ્ત્રીએ તમને જે કાગળ આપ્યો હતો, તેને તમે વાંચ્યો છે?” તે પુરુષે એક નવો સવાલ રજૂ કર્યો.

વિજયને આજ દૃષ્ટે તે કાગળનું ભાન થયું અને તેને પોતાના હાથમાં નહિ જોતાં નીચે આમ તેમ જોવા લાગ્યો; પરંતુ કાગળ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો નહિ, એટલે તેણે ભયાતુર નજરે પૂછ્યું. “શું આપે એ કાગળ લીધો છે?”

તે પુરુષે પોતાના હાથમાં છૂપાવી રાખેલો કાગળ બહાર કાઢી વિજયને ખતાવ્યો અને તે કાંઈક કહેવા જતો હતો એટલામાં એક પુરુષે ઓરડાના દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો. તે ફૈજ હતો. વિજય ફૈજને અચાનક આવેલો જોઈને ગભરાઈ ગયો. કેમકે ફૈજએ તેને શુભ ઓરડામાં જ દિવસ રાત રહેવાનું કહ્યું હતું. તેમ છતાં તેની આજ્ઞાનો ભંગ કરીને આજે તે પુસ્તકાલયના ઓરડામાં આવેલો હતો. ફૈજ પેલા અબજયા પુરુષને જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો અને કાંઈક બોલવા જતો હતો; પરંતુ તે પુરુષે તેને ચૂપ રહેવાની અને પોતાની પાછળ આવવાની નિશાની કરતાં બંને ઓરડાની બહાર નીકળી ગયા અને પાછળ વિજય અનેક પ્રકારના તકવિતકો કરતો ઓરડામાં જ બેસો થઈ રહ્યો.

✽

પ્રકરણ ૧૨મું

ભાગ્યોદય

भाग्यं फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषम्

ગત પ્રકરણમાં બનેલા વિવિધ બનાવોથી વિજય એટલો બધો આશ્ચર્ય-મુગ્ધ અને ચિંતાતુર થઈ ગયો હતો કે તે કેટલોક સમય ઓરડામાં કેવળ સ્થિરભાવે અને ચૈતન્ય રહિતપણે બેસી રહ્યો. રજીયા, અગ્નિયો પુરુષ અને છેવટે ફ્રેન્ચના એક પક્ષી એક આગમનથી તથા તેમની સાથે થયેલા વાર્તાલાપથી તેનું મસ્તક બહાર મારી ગયું હતું અને તેથી તેણે તેમની સાથે શી શી વાતો કરી હતી, તેનું અત્યારે તેને કશું પણ લાન રહ્યું નહોતું.

અને તેથી તે પોતાના શુપ્ત ઓરડામાં પુનઃ જવાનો વિચાર કરીને દારની બહાર નીકળ્યો. દારની બહાર નીકળતાં જ તે એકદમ ચમકી ગયો; કારણકે બે પુરુષો પોતાની તરફ ચાલ્યા આવતા તેની નજરે પડ્યા. વિજય આ બે પુરુષો કોણ હશે તથા તેઓ શા હેતુથી પોતાના તરફ આવતા હશે, એ વિષે વિવિધ કલ્પનાઓ કરતો જ્યાંના ત્યાં બેસી રહ્યો એટલામાં તે બંને પુરુષો તેની છેક પાસે આવી પહોંચ્યા. વિજય જોઈ શક્યો કે આવેલા બે પુરુષોમાં એક હિન્દુ હતો અને બીજો મુસલમાન હતો. તેઓ રાજ્યના કર્મચારીઓ હોય એવું તેમણે પહેરેલા પોશાકથી તથા કમરે લટકાવેલી તલવારોથી અનુમાન થતું હતું. તે ઉભય પુરુષો વિજયને લશ્કરી નિયમે સલામ કરીને તેની સામે બેસી રહ્યા એટલે વિજયે તેમને પૂછ્યું. “આપ કોણ છો અને આપના આગમનનું શું પ્રયોજન છે, તે કહેશો?”

હિન્દુ કર્મચારીએ તેના ઉત્તર આપવાને બદલે સામે સવાલ કર્યો. “આપનું નામ વિજયકુમાર કે?”

“જી, હા” વિજયે નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો; પરંતુ તેને તુરત જ વિચાર થયો કે પોતાના છુટકારાની ખબર બાદશાહને પડેલી જણાય છે તેથી તેણે રાજ્ય કર્મચારીઓને પોતાને પુનઃ કેદ કરવાને માટે મોકલ્યા જણાય છે.

“બહુ સારું, અમારી સાથે ચાલો; આપને બાદશાહ સલામત વાદ કરે છે.” મુસલમાન કર્મચારીએ કહ્યું.

“પરંતુ આપ કોણ છો તથા બાદશાહ સલામત અને શું કામ યાદ કરે છે? તેના ખુલાસો કરશો તો ઉપકાર થશે.” વિજયે બયાતુર નજરે તેમની તરફ જોતાં જોતાં નમ્રતાથી પૂછ્યું.

“અમે આ દુનિયાના માલેક શાહનશાહ અબુલફતેહ બલાલુદ્દીન મહમ્મદ અકબરશાહના કર્મચારીઓ છીએ.” હિન્દુ કર્મચારીએ ઉત્તર આપતાં કહ્યું. “તેઓ આપને શું કારણથી યાદ કરે છે એ અમે જાણતા નથી; પરંતુ અમે બાદશાહ સલામતની નેક આજ્ઞાથી આપને તેમની હજુરમાં લઈ જવાને માટે આવ્યા છીએ.”

“બલે, હું બાદશાહ સલામતની આજ્ઞાને માન આપી આપની સાથે આવવાને તૈયાર છું.” વિજયે ધીમેથી કહ્યું.

“બહુ સારું. અમારી પાછળ ચાલ્યા આવો.” એમ કહી ઉભય કર્મચારીઓ આવળ અને વિજય પાછળ એ રીતે તેઓ ત્રણ ફોજના મકાનની બહાર નીકળી ગયા અને રાજ્ય મહાલય તરફ ચાલવા લાગ્યા.

કેટલાક સમય સુધી તેઓએ ચાલ્યા ક્યું અને છેવટે અકબર શાહના વિશાળ અને ગગનચુંબિત મહાલયના દ્વાર પાસે આવી પહોંચ્યા. દ્વારપાળ સાથે ઘટતી વાતચીત થયા બાદ તેઓ અંદર પેઠા. વિજય આ અત્યંત મનોહર અને દેવવિમાન સરખા મહાલયને જોઈને આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયો. યમુના નદીના કીનારે આ મહેલ બાંધવામાં આવ્યો હતો. મહેલની તમામ બાંધણી સંગેમરમરના અતિ ઉજ્જવલ અને ધવલ પથ્થરની હતી અને તેથી તે બરફના પહાડ સરખો શોભતો હતો. મહેલની પ્રત્યેક દિવાલ સફેદ, સુંવાળી અને ચળકતી હતી અને તે ઉપર વિવિધ પ્રકારના રંગોથી પક્ષીઓ, પશુઓ અને મનુષ્યોના રંગબેરંગી અને મનોહર ચિત્રો આજોખેલાં હતાં. આ સુંદર મહેલમાં પ્રત્યેક સ્થળે ભોંયતળીએ આરસ પથ્થરના જૂદા જૂદા રંગના ચોસલાં જડી દીધેલાં હતાં અને બીલોરી કાચ પાથરવામાં આવ્યો હતો. આ સુંદર મહેલમાં અસંખ્ય ઔરડાઓ, દિવાનખાનાઓ, આરામગૃહો, હમામખાનાઓ, ઉઘાનો અને બાગો આવેલાં હતાં અને તે પ્રત્યેકને સર્વોત્તમ રીતે શણગારવામાં આવેલાં હતાં. આ સુંદર મહેલમાં રાતને સમયે જ્યારે અસંખ્ય દીપકો કરવામાં આવતા હતા, ત્યારે તેની શોભામાં એક વૃદ્ધિ થતી હતી. વિજય પેલા બે કર્મચારીઓની પાછળ જતો જતો મહેલની આ સર્વે શોભાને નિહાળતો હતો અને મનમાં ને મનમાં જ અન્યથા થતો હતો. મહેલના મુખ્ય દ્વારમાં

પ્રવેશ કર્યા પછી તેઓ જૂદા જૂદા અનેક દારોમાં થઈને એક ભવ્ય ઓરડામાં આવી પહોંચ્યા; આ ઓરડામાં અકબર બાદશાહ તથા અબુલફૈઝ બેઠેલા હતા. બાદશાહના ફરમાન મુજબ તે પોતાના યોગ્ય આસન ઉપર બેઠા, તે પછી અકબરે વિજય તરફ જોઈને કહ્યું. “વિજય ! તું હજુ એક ગુન્હા પૂરતી સખ ભોગવી રહ્યો નથી, ત્યાં તો તેં કેદખાનામાંથી સ્વયં છુટા થઈને ખીન્ને પણ એક ભયંકર ગુન્હો કર્યો છે તેથી તું જ કહે કે હવે તને શી સખ કરવી ?”

વિજયે નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો. “જહાંપનાહ ! આપને જે યોગ્ય લાગે તે સખ કરો; હું સહેવાને તૈયાર છું.”

“ઠીક છે, હું એ જ વિચારમાં છું; પરંતુ કેદખાનામાંથી તને મુક્ત કરનાર કોણ છે, એ હું જાણવા માગું છું.” બાદશાહે કહ્યું.

“સરકાર ! કેદખાનામાંથી મને મુક્ત કરનાર ગમે તે હોય, તે સાથે આપને શા સંબંધ છે ? હું એક જ ગુન્હેગાર છું અને તેથી મને જો સખ કરવી હોય તે કરો.” વિજયે શાંતિથી કહ્યું.

“વિજય !” બાદશાહે સહેજ આંખ ફેરવીને કહ્યું. “વાતને છુપાવીને હજુ તું તારા ગુન્હાની સંખ્યામાં વધારો કરે છે, તે યોગ્ય નથી. જે વાત સાચી હોય, તે જ કહી દે; કેમકે સાચું બોલનારને હું હંમેશાં માફ કરતો આવ્યો છું.”

“નામવર શાહ ! હું હવે કાંઈ પણ કહેવાને ઈચ્છતો નથી અને તેથી આપને જે સખ ફરમાવવી હોય તે ફરમાવો; હું તાબેદાર આપની ગમે તેવી અને ગમે તેટલી ભયંકર આજ્ઞાને પણ સહન કરવાને તૈયાર છું; પરંતુ હું મારા ઉપર ઉપકાર કરનારનું નામ પ્રાણ્વિતિ પણ આપની સન્મુખ લેવાનો નથી.” વિજયે દૃઢતાથી કહ્યું.

“ઠીક છે, વિજય ! જ્યારે તું ખરી વાત મારાથી છુપાવે છે, ત્યારે તો તને ભયંકર શિક્ષા કરવી જ પડશે.” એમ કહી બાદશાહ આસન ઉપરથી ઊભો થયો અને વિજયની છેક પાસે જઈને ઊભો રહ્યો. ફૈઝએ પણ બાદશાહનું અનુકરણ કર્યું.

બાદશાહે વિજયને હાથ પોતાના હાથમાં લઈને સ્મિત હાસ્ય કર્યું અને કહ્યું. “વિજય !”

વિજય બાદશાહની આ રીતિથી તથા બોલવાની દબથી અબ્બયમ

થઈ ગયો, તેણે બાદશાહના ક્રોધની અને તેના ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં મોત અગર તો એવી જ કોઈ બીજી ભયંકર શિક્ષાની આશા રાખી હતી; પરંતુ બાદશાહે જ્યારે તેને પ્રેમપૂર્વક બોલાવ્યો, ત્યારે તે અન્યથા થાય, એ સર્વથા સ્વાભાવિક હતું. તેણે શાંતિથી કહ્યું. “જહાંપનાહ ! શી આજ્ઞા છે ? શી સજા ફરમાવો છો ?”

“આજ્ઞા ! સજા !” બાદશાહે જરા ભારપૂર્વક પણ હસતાં હસતાં કહ્યું. “તારા જેવા લાયક, ધર્મપ્રિય વિશ્વાસુ અને ચારિત્રવાન યુવકને શહેનશાહ જલાલુદ્દીન અકબર કદિ પણ સજા કરતો નથી; કિન્તુ તેવા યુવકની યોગ્ય કદર જ કરે છે. વિજય ! મારા મિત્ર ફૈઝના આવાસે એક અન્યથા હિન્દુ પુરુષની સાથે તેં મારા તરફ વફાદાર રહેવા બાબત જે વાતચીત કરી હતી, તેથી તથા મારા ઉપર તારો જે વિશ્વાસ છે, તેથી હું તારા ઉપર ધણો જ ખુશી થયો છું. વળી શાહજહાનના મહેલમાં આવવામાં પણ તારી ખીલકુલ કસર નથી, એમ ફૈઝએ મને સંધળી બનેલી ખીના કહીને સમજાવ્યું પાડી છે અને તેથી તું તદ્દન બેચુન-હા છે. ફૈઝએ તને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરીને જો કે સાહસ કામ કરેલું છે; તો પણ તે મારો મિત્રથી હોવાથી તેને તથા તું નિર્દોષ હોવાથી તને પણ માફી આપું છું; પરંતુ એક વાત તારે અત્યારે ખરેખર કહેવી પડશે.”

વિજયે બાદશાહનું ઉપર્યુક્ત કથન સાંભળીને તેની સન્મુખ ઘુંટણીએ પડીને કહ્યું. “આપની રહેમને માટે મારે આપનો કેટલો અને કેવો ઉપકાર માનવો, તે હું સમજી શકતો નથી. આપે જ્યારે મને અને મારા ઉપકારી તથા દિલના અમીર અબુલફૈઝને માફી આપી છે, ત્યારે મારે કોઈ પણ વાતને શા માટે છુપાવવી જોઈએ ?”

“વિજય !” બાદશાહે કહ્યું. ‘હું જે વાત તારી પાસેથી જાણવા માગું છું. તે એ છે કે ફૈઝના આવાસે તેના પુસ્તકાલયવાળા ઓરડામાં, પેલા અન્યથા હિન્દુ પુરુષના આગમન પહેલાં તું એક બાનું સાથે વાત કરી રહ્યો હતો, તે કોણ હતી ?”

વિજયે આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું. “ત્યારે એ અન્યથા હિન્દુ જેવા જણાતા પુરુષ શું આપ પોતે ?”

“હા” બાદશાહે હસીને જવાબ આપ્યો.

“આપને નહિ ઓળખી શકવાથી મારાથી આપનો ધણો અવિનય

થયો છે, જહાંપનાહ ! એ માટે મને ક્ષમા કરો.” વિજયે નમ્રતાથી કહ્યું.

“વિજય ! તારાથી મારો અવિનય કોઈ પ્રકારે થયો જ નથી. એટલે ક્ષમા આપવાપણું છે જ નહિ; પરંતુ કહે જોઈએ, તે સ્ત્રી કોણ હતી ?” બાદશાહે પુનઃ પૂછ્યું.

વિજય, બાદશાહના એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં જરા ખંચાયો અને તેણે ફોજના સામે જોયું. ફોજ તેના મનનો ભાવાર્થ જાણી ગયો અને તેથી તેણે કહ્યું. “વિજય ! વાતને છુપાવવાની કશી પણ અગત્ય નથી. જે હોય તે સાચે સાચું કહી દો.”

“તે બાનું આપના મિત્ર અયુધફોજના ખીખી હતાં.” વિજયે ધીમેથી કહ્યું.

“રજયા !” શહેનશાહે ફોજના સામે જોઈને પૂછ્યું.

“સંભવિત છે.” ફોજએ તુરત જ જવાબ આપ્યો.

“ઠીક, એ વિષે આગળ જોઈ લેવાશે.” એમ ફોજને કહી બાદશાહે વિજય સામે જોયું અને આગળ ચલાવ્યું. વિજય ! તારી નિખાલસ વૃત્તિ અને તારું ઉમદા વર્તન જોઈને મેં તને માફી આપી છે એટલું જ નહિ પણ તારા જેવા હાલક યુવકની યોગ્ય કદર કરવાનું પણ હું ચૂકતો નથી. આજથી તને મહેસૂલી ખાતાના મારા દિવાન ટોડરમલ્લના તાબામાં એક સારા અધિકારી તરીકે નીમું છું અને તેના પોષાક વિગેરે તને આવતી કાલે જ મળી જાય, એવી વ્યવસ્થા પણ કરું છું.”

વિજય આ વાત સાંભળીને સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તેનું હૃદય બાદશાહની આવી ઉદારતાથી ભરાઈ આવ્યું અને તેથી તે તેના ઉપકાર માનવાને તૈયારી કરતો હતો; પરંતુ બાદશાહે તેને તેમ કરતો અટકાવીને કહ્યું. “વિજય ! યોગ્ય માણસની યોગ્ય કદર થાય, તેમાં ઉપકાર દર્શાવવાની કદિ પણ અગત્ય હોતી નથી. વિશેષમાં મારે તને કહેવાનું એટલું જ છે કે તારી સમ્પત્તિ હકીકત મારા જાણવામાં આવી છે અને તેથી તારા અંતરની ઈચ્છા પૂરી થાય, એવી ગોઠવણ હું તુરતમાં જ કરીશ; તે માટે તું જરા પણ ચિંતા કરીશ નહિ. થાન-સિંહ શેઠે તને ભાગ્ય અજમાવવાની જે તક આપી હતી, તે માટે તારે તેમનો જ ઉપકાર માનવો જોઈએ.”

બાદશાહે તુરત જ જોરથી હાક મારી એટલે કસમ એકદમ આવ્યો

અને સલામ ભરીને જાઓ રહ્યો. બાદશાહે વિજયને ખતાવી તેને કહ્યું. “આમને ઘટતા માન સાથે દિવાન ટોડરમલ્લ પાસે પહોંચવા ક્રૂર અને તેમને મારું આ ફરમાન પત્ર પશ્ચુ આપજો.”

કાસમ બાદશાહના ફરમાનપત્રને લઈ તેમ સુખ્યન કરીને વિજય પાસે આગ્યો અને તેને વિનમથી કહ્યું. “જનાબ ! આહો.”

વિજયે બાદશાહની સામે જોયું એટલે બાદશાહે તુરત જ હસીને કહ્યું. “જાઓ, વિજય ! તમને તેની સાથે જવાની આજ્ઞા છે.”

વિજય બાદશાહને સલામ ભરીને કાસમની સાથે ચાલ્યો ગયો. બાદશાહ અને ફૈઝ અન્ય વિષયની ચર્ચા કરતાં ત્યાં બેસી રહ્યા.

ક્ષણવારમાં કાસમ વિજયને દિવાન ટોડરમલ્લ પાસે મૂકીને પાછો આગ્યો અને બાદશાહને નમીને ખખર આપી. વિશેષમાં તેણે નમીને કહ્યું.

“ખુદાવિંદ ! મેવાડથી હમણાં જ આવી પહોંચેલા સેનાપતિ મહોબ્બતખાં આપની હજુર આવવા આજ્ઞા માંગે છે.”

“મહોબ્બતખાં !” અકબરે આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું. “તમને માનપૂર્વક અંદર લઈ આવ.”

કાસમ કુર્નિસ બળવીને ચાલ્યો ગયો અને ક્ષણવાર પછી મહોબ્બતખાંએ જોરડામાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે અકબરને શિર ઝુકાવીને કહ્યું. “બહેનિવાજ ! આપની તબિયત ખુશીમાં ચાહું છું.”

“મહોબ્બતખાં !” અકબરે તેને આસન ઉપર બેસવાનો સંકેત કરીને પૂછ્યું. “મેવાડની અને રાણા પ્રતાપની શી ખબર છે ?”

“જહાંપનાહને સિતારો છુલ્લં છે; કામલમેરનો કિલ્લો આપણા હસ્તગત થયો છે. અને પ્રતાપસિંહ પોતાના પરિવાર સાથે જંગલમાં પલાયન થઈ ગયેલ છે.” મહોબ્બતખાંએ જવાબ આપ્યો.

“બહુત ખુશીકી ખાત,” અકબરે હસીને કહ્યું. “સેપાહસાહાર શાહબાજખાં બડો ચાલાક અને સમશેર બહાદૂર અમલદાર છે અને તેથી તે જય મેળવે, એ સ્વાભાવિક જ છે.”

શાહબાજખાંની મિથ્યા પ્રસંસા સાંભળીને મહોબ્બતખાંએ બ્રહ્મટી ચડાવીને કહ્યું. “આમ નામવરની બૂલ થાય છે; કામલમેરનો કિલ્લો મારા તાખાના સૈન્યની બહાદૂરીથી અને મારી યુક્તિથી જીત્યો છે.”

“ત્યારે શાહબાજખાં શું હાથપગ જોડીને ખેસી રહ્યો હતો?” અકબરે જરા ભારપૂર્વક પૂછ્યું.

“હાથ-પગ જોડીને ખેસી તો શું રહે; પરંતુ કામલમેરના કિલ્લાને જીતવામાં મારા જ સેનાનીઓએ પોતાના પ્રાણ આપ્યા છે. રાજપૂતોને રાજપૂતો જ જીતી શકે, ખીજાઓ નહિ.” મહોબ્બતે ગર્વથી ઉત્તર આપ્યો.

“અમે સારા હિન્દુસ્થાનની બાદશાહી ભોગવીએ છીએ, એ શું રાજપૂતોના જ પ્રતાપથી કે? મહોબ્બતખાં! તમે આ શું કહો છો?” અકબરે સ્વરને જરા બદલાવીને પુનઃ પૂછ્યું.

“અવિનય માફ કરજો, જનાબ; પરંતુ મહારાજ માનસિંહ જેવા જંગબહાદૂર સેપાહસાહાર આપના પક્ષમાં જો ન હોત, તો હું આપને ખતાવી આપત કે મેવાડને શી રીતે વશ કરી શકાય છે.” મહોબ્બતે પુનઃ ગર્વથી ઉત્તર આપ્યો.

“મહારાજ માનસિંહને માટે અમને સંપૂર્ણ માન છે અને ખુદ નામવર શહેનશાહ પણ તેમની બહાદૂરીને અચ્છી રીતે જાણે છે. રાજપૂતો જેવી શમશેર બહાદૂર ખીજા કોઈ જાતિ નથી, એમ મારે નિર્વિવાદપણે કહેવું પડે છે.” અબુલફૈઝે મહોબ્બતખાંને શાંત રાખવાના ઈરાદાથી કહ્યું.

અકબર પોતાના મિત્ર ફૈઝની કુનેહને પારખી ગયો અને તેથી તે ચૂપ રહ્યો. મહોબ્બતખાં પોતાની જાતિના ઉચ્ચ અભિપ્રાય માટે ખુશી થયો અને બોલ્યો. “નામવર શાહ! સેવકને કંઈ ફરમાન છે?”

“નહિ, મહોબ્બતખાં!” બાદશાહે કહ્યું. “હાલમાં તમે લાંબી મુસાફરીથી આવો છો; માટે આરામ લ્યો. હું તમને જરૂર પડશે ત્યારે બાદ કરીશ; પરંતુ મેવાડમાં બંદોબસ્ત તો સંપૂર્ણ રાખ્યો છે ને?”

“મહોબ્બતખાંએ આસન ઉપરથી જાલા થતાં કહ્યું. “જી હા, જનાબ! તે માટે આપ નિયંત્ર રહો. સેપાહસાહાર શાહબાજખાં બંદોબસ્ત જાળવવા ત્યાં મેવાડમાં જ આપના હૂકમની રાહ જોતા સૈન્ય સહિત રહેલા છે.”

“બહુત ખુશ મહોબ્બતખાં!” બાદશાહે હસીને કહ્યું. “તમને હવે તમારા મુકામે જવાની રજા છે.”

મહોબ્બતખાં રજા મળતાં બાદશાહને નમીને ચાલ્યો ગયો. ત્યારબાદ અકબરે સિંહાસન ઉપરથી જીઠીને જાલા થતાં તથા ઔરંગઝીબ બહાર નીકળતાં

ફેજને કહ્યું. “રાજપૂતો માટે તમને બહુમાન છે કે શું?”

“માન છે કે નહિ, એ જૂદો સવાલ છે; પરંતુ તેઓ યુદ્ધનિપુણ છે, એ તો આપ પણ સ્વીકારો છો.” ફેજએ કહ્યું.

“મહોબ્બતખાંતું કથન સર્વથા અસત્ય તો નથી જ; કેમકે માનસિંહ વિના આપણે મેવાડને વશ કરી શકત નહિ, એવી મારી પણ માન્યતા છે.” બાદશાહે કહ્યું.

“ઠીક, પણ શાહજાદા માટે આપ શા વિચાર ઉપર આવ્યા છો?” ફેજએ વિષયને બદલાવવાના હેતુથી પૂછ્યું.

“એ વિષે મેં કાંઈ વિચાર કર્યો જ નથી; પરંતુ શાહજાદાનો રજયા સાથે શી રીતે સંબંધ જોડાયો, એ સમજી શકાતું નથી.” બાદશાહે કહ્યું.

“એ ભેદ ઉકેલવાને હું પ્રયાસ કરીશ. હાલ તો મને રજા છે ને?” ફેજએ ખિન્નતાથી એમ કહીને રજા માગી.

“હા, રજા છે; કારણ કે મારે પણ અત્યારે ખીજું કામ છે.” બાદશાહે તેને રજા આપીને પૂછ્યું. “પેલો કાગળ તમારી પાસે છે ને?”

“જી, હા.” ફેજએ બાદશાહને નમીને જતાં જતાં જવાબ આપ્યો.

ફેજ ચાલ્યો ગયો અને બાદશાહ પુનઃ ઝોરડામાં પાછો આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૩મું

વ્રતનો પ્રભાવ

દ્વિતીય પ્રકરણમાં ચંપાને મૂર્છાગત અવસ્થામાં છેવટે છોડી દીધા પછી લગભગ વર્ષ ઉપરાંત જેટલો સમય પસાર થઈ ગયો છે. આ સમય દરમ્યાન પ્રેમમયી ચંપા પોતાના પ્રેમપાત્ર વિજયનો જ કેવળ વિચાર કરતી હતી. રાતદિવસ તેને વિજયનાં જ સ્વપ્નાં આવતાં હતાં. ખાતાં, પીતાં, સૂતાં, ખેસતાં અને હાલતાં ચાલતાં એને વિજયનું જ સ્મરણ થતું હતું. પ્રેમનો મહિમા એવો જ છે. જેના હૃદયમાં પ્રેમનો જન્મ થયો છે, તેની સ્થિતિ અવશ્ય વિચિત્ર બને છે અને તેથી તેમાં આશ્ચર્ય પામવાનું કશું પ્રયોજન નથી. વિજયથી છુટા પડ્યાને એક વર્ષ અને ત્રણ માસ જેટલો સમય વ્યતિત થઈ ગયો હતો; પરંતુ તે સમય દરમ્યાન ચંપાને વિજયના કશા સમાચાર મળ્યા નહોતા. તથા તે ક્યાં ગયો અને તેનું શું થયું, એ વિષે તે કશું પણ જાણતી નહોતી. તેણે પોતાની દાસીઓ દ્વારા ઘણી શોધ કરાવી હતી; પરંતુ આગ્રા જેવા વિશાળ રાજનગરમાં તેના પતો મેળવવાનું કાર્ય બહુ જ મુશ્કેલ હતું. અને તેથી આજપર્યંત તેના કાંઈ પણ સમાચાર નહિ મળવાથી તે બહુ જ દિલ્લગીર રહેતી હતી. ચંપાની ચંપકવર્ણીય દેહલતા કરમાઈ ગઈ હતી. તેનું સુંદર મુખકમળ સ્થાન બની ગયું હતું, તેની વિશાળ આંખો જાંડી પેસી ગઈ હતી અને તેની શારીરિક અને માનસિક અવસ્થા વિચિત્ર પ્રકારની થઈ ગઈ હતી. ચંપાની આવી સ્થિતિ થવાનું કારણ તેના વહાલા વિજયનો વિયોગ એ જ હતું.

મધ્યાહનો સમય હતો અને જો કે તાપ સખ્ત પડતો હતો; તો પણ ચંપાના ઓરડામાં શીતળતાનો અનુભવ થતો હતો. સર્વાંગ સુંદરી ચંપા ઓરડામાં બેઠી બેઠી એક પુસ્તકનું અધ્યયન કરી રહી હતી. ચંપાની અવસ્થા નાની હતી; પરંતુ તેણે વ્યાવહારિક તથા ધાર્મિક શાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કરેલો હતો અને તેથી તેને ધાર્મિક વિષયનાં ઉચ્ચ ક્રોડીનાં પુસ્તકો વાંચવામાં બહુ જ આનંદ આવતો હતો. ચંપાએ સદરહુ પુસ્તકમાંથી નીચેનો શ્લોક વાંચ્યો:

વન્હિસ્તસ્ય જલાયતે જલનિધિઃ કુલ્યાયતે તત્ક્ષણા-
ન્મેરુઃ સ્વલ્પશિજાયતે મૃગપતિઃ સઘઃ કુરંગાયતે ।

વ્યાલો માલ્યગુણાયતે વિષરસઃ પીયૂષવર્ષાયતે,
યસ્થાંગેઽસ્થિલલોક બલ્લભતમં શીલં સમુન્મીલતિ ॥

ઉપર મુજબ શ્લોક વાંચીને તેણે તેનો અર્થ વિચારવા માંડ્યો:-

“જેનાં શરીરમાં સર્વલોકપ્રિય એવું શીલ રહેલું છે, તેની પાસે અગ્નિ જળ સમાન, સમુદ્ર ખાખોચિયા સમાન, મેરૂ પર્વત નાની શિલા સમાન, સિંહ હરણ સમાન, સર્પ પુષ્પની માળા સમાન અને વિષ અમૃત સમાન બની જાય છે.”

“અહા ! શીલનો કેટલો બધો મહિમા શાસ્ત્રકારોએ બતાવ્યો છે ? મનુષ્યો જે પોતાના શીલનું રક્ષણ કરતા હોય, તો તેઓ આ લોકમાં સંપૂર્ણ સુખ ભોગવી છેવટે મોક્ષના અધિકારી બને છે જી જાતિમાં શીલનો ગુણ સર્વોત્તમ ગણાય છે. એ અક્ષરશઃ સત્ય છે. અને જે જીવો તેનું યથાર્થપણે પાલન કરે છે, તેઓ દેવીસ્વરૂપા જ કહેવાય છે. પિતાજીનો વિચાર મારું લગ્ન કોઈ ઉચ્ચ અધિકાર યુક્ત અને શ્રીમંત યુવક સાથે કરવાનો છે; પરંતુ મેં મારું સર્વસ્વ સંકલ્પથી વિજયને સ્વાધિન કર્યું છે. તે શું અન્યનું થઈ શકે ખરું ? કદિ નહિ અને જે તેમ થાય તો મારા શીલનો શું ભંગ થતો નથી ? થાય છે અને તેથી આ શરીર, મન અને આત્મા એ ત્રણેનો સ્વામી એક માત્ર વિજય જ છે, એવો મેં જે સંકલ્પ કર્યો છે, તેને ગમે તે ભોગે હું વળગી રહેવાને તૈયાર છું.” ચંપાએ એ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો અને તેથી તેના બળતા હૃદયને ક્ષણવાર શાંતિનો અનુભવ થયો; પરંતુ તેને પાછો તુરત જ વિચાર થયો અને તેનાથી મોટા સ્વરે બોલી જવાયું. “પરંતુ વિજયનો પત્તો નથી, એનું શું કરવું ? તે ક્યાં હશે અને તેનું શું થયું હશે ?”

“એટલા માટે જ હું તને કહું છું કે ચંપા ! તું તેની આશા હવે મૂકી દે અને કોઈ લાયક યુવકની સાથે લગ્ન કરીને સુખી થા.” થાનસિંહ શેઠ ચંપાનું છેવટનું વાક્ય સાંભળીને તેનો ઉત્તર આપતા ઓરડામાં દાખલ થયા.

ચંપા શરમાઈ ગઈ અને શરમથી તેણે નીચું નેઠું લીધું.

થાનસિંહે ચંપાની સામે પડેલા આસન ઉપર બેસતાં બેસતાં કહ્યું,

“ચંપા ! શા માટે શરમાય છે ? મારું કથન શું તને યોગ્ય લાગતું નથી ?”

ચંપાએ સહેજ ઊંચું નેઠુંને તથા પોતાનાં કમળ સમાન નેત્રોને વિકસિત કરીને કહ્યું. “પિતાશ્રી ! આપની સન્મુખ શરમનો ત્યાગ કરું છું, તે માટે મને ક્ષમા આપજો. આપનું કથન યોગ્ય જ છે; પરંતુ વિજય સિવાય

અન્ય યુવકને હું લાયક ગણતી નથી.

થાનસિંહે પોતાના આસન ઉપરથી ઊઠીને ચંપાના મસ્તકે પ્રેમપૂર્વક હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું. “પ્રિય પુત્રી! તારું ધૈર્ય અને તારી એકનિષ્ઠા જોઈને હું ખુબ જ ખુશી થયો છું. તને ખુશખબર કહેવાને માટે જ હું અત્યારે અહીં આવ્યો છું; પરંતુ તે કહેતાં પહેલાં તારી પરીક્ષા કરવાની મારી લાલચને રોકી નહિ શકાયો જ મેં તને વિપરીત પ્રશ્નો પૂછીને દુઃખી કરી છે, હવે તું તારા દિલના દુઃખને દૂર કર અને હું જે ખુશખબર લાવ્યો છું તે પ્રસન્ન થઈને સાંભળ. ચંપા! વિજયને અહીંથી રજા આપ્યા પછી તેના વિચારથી તને ઉપજતું દુઃખ જોઈને મને મારી ભૂલ સમજવામાં આવી હતી અને તેથી તને પુનઃ સુખી કરવાની ઈચ્છાથી હું વિજયની ગુપ્ત રીતે શોધ કરાવતો હતો. ખુબ પ્રકારે શોધ કરાવ્યા પછી આજે મને તેની ખબર મળી છે. શહેનશાહના મિત્ર ફૌજ પ્રભાતમાં આપણા આવાસે આવ્યા હતા અને તેણે જ તેના પત્તો મેળવી આપ્યો છે. તેણે શરૂઆતની કેટલીક હકીકત ગુપ્ત હોવાથી મને કહી નથી; પરંતુ છેવટેની જે હકીકત કહી છે; તે એ છે કે વિજય કોઈ કારણથી શહેનશાહની કૃપા સંપાદન કરીને દિવાન ટોડરમલ્લના તાજામાં અધિકારયુક્ત સારી પદવી મેળવી શક્યો છે. વ્રતનો પ્રભાવ મહાન છે અને આ રીતે આ તારું વ્રત સફળ થયેલું જોઈને મને ખુબ જ આનંદ થાય છે. તે આજેલું વ્રત આવતી કાલે સંપૂર્ણ થતું હોઈ તેના ઉદ્ઘાપનનો ઉત્સવ પણ આવતી કાલે જ ઉજવવાનો છે, તે વખતે વિજયને માનસહિત આપણા આવાસે તેડી લાવશું અને પછી યોગ્ય અવસરે તારું લગ્ન તેની સાથે કરવાની ગોઠવણ કરીશ; માટે પુત્રી! સર્વ ચિંતાનો ત્યાગ કરીને ખરા આનંદનો હવે અનુભવ કર.”

થાનસિંહે ધરના સ્ત્રીવર્ગમાં વિજય સંબંધી ખુશખબર આપી કે તુરત જ ચંપાની માતા, તેની લાભી અને તેની સખીઓ ચંપાના ઓરડામાં આવી પહોંચ્યાં અને ચંપાના હૃદયમાં સર્વ સામેલ થયાં. સમવયની સખીઓ ચંપાની મીઠી મશ્કરી પણ કરવાનું ચુકતી નહોતી અને ચંપા તેના પ્રત્યુત્તરમાં માત્ર મંદ મંદ હસતી હતી. ક્ષણતર પહેલાં ચંપાના ઓરડામાં જે શોકનું સામ્રાજ્ય પથરાયેલું હતું, તેના બદલે હવે આનંદની ભિમ્મીઓ ઉછળવા લાગી. ઉત્તમકુળની, શીલવંતી અને સુરસુંદરીઓ સમાન લલિત લલનાઓ એકત્ર થાય, ત્યાં મંદ હાસ્ય, મીઠી મશ્કરી અને નિર્દોષ આનંદનું સામ્રાજ્ય જવાઈ જાય તો તેમાં શું અશ્ચર્ય?

પ્રકરણ ૧૪મું

ક્ષાત્રવટ

“રહે પ્રજા ધન યત્ન સોં જઈ પાંકી તરવાર,
સો ફલ કોઈ ન લે સકે, જહાં કટીલી ડાર.”

મહારાણા પ્રતાપનો પુત્ર કુમાર અમરસિંહ ચૌડ નગર પ્રતિ નીચી નજરે અને ધીમા પગલે ચાલ્યો જતો હતો. તેના હૃદયમાં આ સમયે તેની પ્રિયતમ રૂકિમણીના વિચારો ઘોળાતા હતા. અમરસિંહ પ્રેમી હતો; તે રૂકિમણીને પોતાના શુદ્ધ હૃદયથી ચાહતો હતો અને તેથી તે તેના મિલનને માટે અત્યાર પહેલાં બહુ જ આતુર રહેતો હતો. મેવાડનો પુનરુદ્ધાર ન થાય ત્યાં સુધી પ્રતાપસિંહે સર્વ ભોગ-વિલાસનો પોતે ત્યાગ કર્યો હતો અને પોતાના પરિવારનાં સગાંઓને અને આત્મીય સરદારોને પણ તેનો ત્યાગ કરવાની ફરજ પાડેલી હતી અને તેથી પ્રેમી યુગલો એકાંતમાં મળીને પ્રેમચેષ્ટા કરવાનું સાહસ કરી શકતાં નહોતાં. જો કે અમરસિંહના હૃદયમાં આ વાત ઘણી ખુંચતી હતી; કેમકે તે પ્રેમી અને વિલાસી હતો; તે પણ મહારાણાની ધાકથી તે રૂકિમણીને મળવાનું ઉચિત માનતો નહોતો. આજે રૂકિમણી સાથે તેનું જે મિલન થયેલું હતું, તે અગાઉથી કરી રાખેલા ગુપ્ત સંકેતનું આ પરિણામ હતું. અમરસિંહ ચૌડ નગર તરફ જતાં જતાં રૂકિમણીના સૌંદર્યના, તેની મીઠી વાણીના અને તેના આકર્ષક વર્તનના જ વિચારો કરતો હોવાથી આસપાસના પ્રદેશનું તેનું કશું પણ ભાન નહોતું. એક મસ્ત માણસની જેમ આનંદ-લહરીમાં ઝુલતો ઝુલતો ચાલ્યો જતો હતો.

આ સમયે જો ઘોડેસ્વારો પોતાના ઘોડા નેરથી દોડાવતા કુમારની પાછળ આવતા હતા, ઘોડાની ખરીઓનો અવાજ નજીક અને નજીક સંભળાતો હતો; પરંતુ પ્રેમસાગરમાં ગાથાં ખાતાં અમરસિંહને તેનું ભાન નહોતું; તે તો જેમનો તેમ નીચી નજરે ચાલ્યો જતો હતો. ઉભય ઘોડેસ્વારો ક્ષણવારમાં અમરસિંહની અત્યંત નજીક આવી પહોંચ્યા અને તે માંહેના એકે કુમારનું નામ લઈને તેને બોલાવ્યો, ત્યારે જ તે જાણે રહ્યો અને તેમની સામે જોઈ રહ્યો. આ બન્ને ઘોડેસ્વારોમાં એક મંત્રી ભામાશાહ હતો અને બીજો કુમારનો મિત્ર રણવીરસિંહ હતો.

ભામાશાહે જરા ફવાખથી પૂછ્યું, “ક્યાં ગયા હતા, કુમાર ?”

“આ પાસેના ઉપવનમાં જરા ફરવાને ગયો હતો; પરંતુ તમે આમ ક્યાંથી આવો છો ?” અમરસિંહે સોતાને પૂછેલ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં સામે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“દુશ્મનોની હિલચાલ જાણી લેવાના હેતુથી અમે આપણા ગુપ્ત લીલદૂતો પાસેથી ખબર મેળવવાને માટે ગયા હતા.” ભામાશાહે ઉત્તર આપ્યો.

“કાંઈ ખબર મળી કે નહિ ?” અમરસિંહે પુનઃ પૂછ્યું.

“હા, મોગલ સેનાપતિ ફરિદખાં અને રાજા માનસિંહનો સરદાર ચંદ્રસિંહ સૈન્ય સહિત ચાપન પ્રદેશ ઉપર હુમલો કરવાને માટે થોડા જ જ કોસના અંતરે છાવણી નાંખીને પ્રવેશા છે, એવી ખબર આપણા વિશ્વાસુ લીલોએ આપી છે.” રણવીરસિંહે જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે આપણે હવે અહીંથી ક્યાં જશું ? ક્યાં છુપાઈશું ?” અમરસિંહે ખિન્નતાથી પૂછ્યું.

“ક્યાં જઈશું ? ક્યાં છુપાઈશું ?” ભામાશાહે ભાર દઈને કહ્યું.

“કુમાર ! આવાં નિર્મલ્લ વચનો તમારા મુખમાં શોભતા નથી.”

“ત્યારે આપણે શું કરશું ?” કુમારે ફરીથી પંથુ એ જ સવાલ રજૂ કર્યો.

“કર્તવ્યની તમને ક્યાં દરકાર છે, કુમાર ?” ભામાશાહે કહ્યું.

અમરસિંહે ભવાં ચડાવીને કહ્યું. “કર્તવ્યની મને દરકાર નથી, ત્યારે કાને છે ?”

“ખીજતે હોય કે ન હોય, એ જુદો સવાલ છે; પરંતુ તમને તો ધણી ઝોછી જ છે.” ભામાશાહે સ્પષ્ટતાથી કહ્યું. અને હવે અમરસિંહ આગળ શા જવાબ આપે છે, તે સાંભળવાને આતુર થઈ રહ્યો.

“કર્તવ્ય દરકાર મને ઝોછી છે, એમ તમે શા ઉપરથી કહેો છો ?” અમરસિંહે પુનઃ ભવાં ચડાવીને પૂછ્યું.

“શા ઉપરથી કહેો છો, એ કાંઈ પ્રશ્ન નથી, કુમાર ! તમે તમારા અંતઃકરણને જ પૂછી જુઓ એટલે તમને સ્વયં ઉત્તર મળી આવશે.” ભામાશાહે ઉત્તર આપ્યો.

“અંતઃકરણને પૂછવાની અગત્ય નથી.” અમરસિંહે બેદરકારીથી કહ્યું.

“ઠીક, અંતઃકરણને પૂછવાની અગત્ય ન હોય તો ભલે, પરંતુ કુમાર ! જો કે હું હવે પ્રૌઢ થયો છું અને તેથી મારી બુદ્ધિ અને શક્તિ શિથિલ થઈ ગઈ હશે, એમ સ્વાભાવિક રીતે તમે ધારતા હશો; તો પણ મેવાડનાં અને આપણા પરિવારનાં પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલા ગુપ્ત સંકેતો અને વિચારોને હજી હું જાણી લેવાને સમર્થ છું. તમે અત્યારે ક્યાં અને શા હેતુથી ગયા હતા, એ હું પાછળની પરિસ્થિતિને જોઈને સહજમાં જાણી શક્યો છું. માટે કુમાર ! વાતને શા માટે છુપાવો છો ?” લામાશાહે ધીરવચ્ચકત સ્વરે કહ્યું.

“વાતને છુપાવવાનું મને કશું પ્રયોજન નથી; કેમકે મારું અત્યારનું વર્તન કોઈ પણ રીતે અઘટિત નથી.” અમરસિંહે જવાબ આપ્યો.

લામાશાહે કહ્યું. “તમારું વર્તન અઘટિત હતું, એમ કહેવાનો મારો કિંમિત્ માત્ર પણ આશય નથી. પરંતુ અત્યારના કટોકટીના સમયે વિલાસની વાતો અને પ્રેમની એજાઓમાં રોકાઈ રહેવાથી આપણા કર્તવ્યને શું હાનિ પહોંચતી નથી ? મહારાણ્યએ આદરેલ સત્યાગ્રહને આપણી આવી રીતિની બેદરકારીથી શું ધક્કો પહોંચતો નથી ? અવશ્ય પહોંચે છે અને તેથી મારા કથનનો લાભાર્થ કિંવા આશય એટલો જ છે કે તમે હમણાં તમારા વિલાસી સ્વભાવનો ત્યાગ કરી ખરા કર્તવ્યમાં સતત્ જોડાઈ રહો, એ જ તમારા માટે ઉત્તમ છે. કુમાર ! આ બૂમિના તમે ભવિષ્યના રક્ષણકર્તા છો અને અમે અત્યારે જે સ્વાતંત્ર્યનું ખીન્નરોપણ કરીએ છીએ, તેનાં મધુર ફળોને ચાખવાનો અવસર તમને મળવાનો છે અને તેથી તમારે સાવજનિક લાભની ખાતર બેદરકારીનો ત્યાગ કરી કાળજીવાન થવાની જરૂર છે.”

અમરસિંહ ઉપર્યુક્ત વચ્ચનો સાંભળી શરમથી કેવળ નીચું જોઈ રહ્યો. લામાશાહે જવાબ દેવાનું તેનામાં સામર્થ્ય રહ્યું નહોતું.

તેને ચૂપ રહેતો જોઈને લામાશાહે આગળ ચલાવ્યું, “કુમાર ! તમે એમ સમજતા હશો કે હું મહારાણ્ય પ્રતાપસિંહને જ્યેષ્ઠ પુત્ર અને મેવાડનો યુવરાજ છું એટલે મને કોણ કહેનાર છે ? પરંતુ મને કહેવાની અગત્ય જણાય છે કે જો તમારી એરી માન્યતા હોય, તો તે ધણી જ બૂલભરેલી છે. તમે યુવરાજ છો, એ વાતનો અમે સ્વીકાર કરીએ છીએ અને તેથી તમારું

ઘટિત સન્માન કરવું એ અમારી ફરજ છે; પરંતુ જો તમે તમારા ક્ષાત્રવટ ધર્મને જાણતા ન હો, તો અમે પ્રજાજનો તમને માન આપશું ખરા! તમે રાજવંશમાં જન્મ્યા છો શા માટે? એટલા જ માટે કે તમારે સર્વગુણસંપન્ન બનીને તથા ક્ષાત્રવટ ધર્મને અનુસરીને પ્રજાનું પાલન અને દેશની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવું અને જો તમે એ પ્રમાણે વર્તો નહિ તો પછી મેવાડ ઉપર તમારો અધિકાર શું કામનો? યુવરાજ! તમને મારી આ વાતો અત્યારે તો વિષ સમાન લાગશે, પરંતુ જો તમે એ વાતોના ધર્મને સમજશો અને તદનુસાર તમારું વર્તન રાખશો, તો તમને છેવટે એ વાતો અમૃત સમાન લાગશે અને તો જ તમે લવિષ્યના મેવાડના અધિપતિ થવાને લાયક થશો. છેવટમાં યાદ રાખજો કુમાર! કે જો તમે તમારા વિદ્યાસી સ્વભાવ ઉપર વિજય મેળવશો નહિ અને તમારા ક્ષાત્રવટ ધર્મનું યથાર્થ રીતે પાલન કરશો નહિ, તો મને ખતરી છે કે તમે મેવાડની સ્વતંત્રતા ગુમાવી દેશો અને મોગલોના દાસત્વને સ્વીકારશો. મારાં આ વચનો તમારા હૃદય ઉપર બરાબર કોતરી રાખજો, એવો ખાસ કરીને મારો આગ્રહ છે.”

કુમાર અમરસિંહ આ બધો વખત અવનત મુખે જાહેરો હતો. તેની મુખચર્યાથી સમજાતું હતું કે તેના હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપ થતો હશે. લામાશાહ ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતર્યો અને રણવીરસિંહે પણ તેનું અનુકરણ કર્યું. લામાશાહે ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને કુમારને વિચારગ્રસ્ત સ્થિતિમાં જોઈને કહ્યું. “કુમાર! મારા ઉપરના કથનથી જો તમને માફ લાગ્યું હોય તો માફ કરજો, કેમકે મેં તમને જે કહ્યું છે, તે તમારા હિતની ખાતર જ કહ્યું છે. હવે ચાલો નગરમાં જઈને મહારાણાને શત્રુની હિલચાલની ખબર આપીએ.”

આમજી લામાશાહ અને પછવાડે અમરસિંહ અને રણવીરસિંહ, એ પ્રમાણે તેઓ નગર તરફ ચાલ્યા. માર્ગમાં કોઈએ કોઈ પણ વાત કરી નહિ. થોડીવારમાં તેઓ નગરમાં આવી પહોંચ્યા અને મહારાણા પ્રતાપસિંહને મળ્યા. લામાશાહે પ્રતાપસિંહને શત્રુની હિલચાલની સવિસ્તર ખબર આપી અને તે સાંભળી લીધા પછી પ્રતાપસિંહે કહ્યું “મોગલો આપણને અહીં પણ સુખે ખેસવા દે, એવો સંભવ નથી અને મારી એ ધારણા તમે આપેલા સમાચારથી આજે સત્ય નીવડી દે; પરંતુ મંત્રીશ્ર ! હવે આપણે શું કરવું?”

લામાશાહે તુરત જ જવાબ આપ્યો. “શું કરવું, એ આપ ક્યાં નથી જાણતા? અત્યારે આપણી પાસે જેમ કોઈ પણ પણ પ્રકારની યુદ્ધ સામગ્રી

નથી, તેમ લડનાર માણસો પણ નથી, એ આપ સારી રીતે જાણો છો અને તેથી મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આપણે આ સ્થળનો ત્યાગ કરી અન્યત્ર ચાલ્યા જવું, એ જ આપણા માટે હિતાવહ છે.”

પ્રતાપસિંહે રોષદર્શક સ્વરથી કહ્યું. “મંત્રીશ્વર ! તમારો અભિપ્રાય હાલની આપણી સ્થિતિ જોતાં જો કે અયોગ્ય તો નથી, તોપણ હું તેને અત્યારે માન્ય રાખી શકીશ નહિ. મારે આ સમયે પણ પુનઃ મારા ક્ષાત્રવટનું દર્શન મોગલોને કરાવવું છે અને તેથી આપણી પાસે જેટલા માણસો છે, તે સર્વને આવતી કાલે લડવાને માટે તૈયાર રાખવાની ગોઠવણ કરો.”

પ્રતાપસિંહનું નિશ્ચિંતાત્મક કથન સાંભળીને લામાશાહે તેના કાંઈ પણ પ્રતિવાદ નહિ કરતાં કહ્યું. “જ્યારે આપની ઈચ્છા યુદ્ધ જ કરવાની છે, ત્યારે હું પણ આપના અભિપ્રાય સાથે મળતો થાઉં છું અને તેથી આપની આજ્ઞા મુજબ સર્વ પ્રકારની તૈયારી રાખવાની ગોઠવણ હમણાં જ કરું છું.”

એમ કહી લામાશાહ, રણવીરસિંહને લઈ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને પ્રતાપસિંહ તથા અમરસિંહ જૂદા જૂદા વિષયોની વાતો કરતાં ત્યાં બેસી રહ્યા.

ખીજ દિવસનો સૂર્યોદય થયો. લામાશાહે કરેલી ગોઠવણ મુજબ કેટલાક રાજપૂતો અને આસપાસના પ્રદેશના વિશ્વાસુ ભીલો ચરપન પ્રદેશના ઉપવનમાં એકત્ર થયા હતા. તલવાર અને ભાલાવાળા રાજપૂત સૈનિકો જ્યારે કાંઈક નિરાશ જણાતા હતા, ત્યારે તીરકામઠાવાળા ભીલો આનંદ દેખાતા હતા. એક બાજુ સલુબરરાજ અને અન્ય સરદારો અને ખીજ બાજુ રણવીરસિંહ તથા કર્મસિંહ વગેરે યુદ્ધકાર્ય સંબંધી મસલત ચલાવી રહ્યા હતા. આ વખતે મહારાણા પ્રતાપસિંહ, કુમાર અમરસિંહ તથા મંત્રીશ્વર લામાશાહ સાથે આવી પહોંચ્યા. સરદારોએ અને સૈનિકોએ તેમને લશ્કરી નિયમે ઘટિત માન આપ્યું. મહારાણાએ પોતાનો યુદ્ધનો પોષાક પહેરેલો હતો અને કવચ અને ટોપની વચ્ચે માત્ર ઉઘાડા રહેલા મુખની પ્રતિભા અને બે આંખોમાંથી છુટતી તેજની ધારા સામા માણસના હૃદયમાં પૂજ્યભાવ અને ભયને એકી સાથે જન્મ આપતી હતી. કુમાર અમરસિંહે પણ લશ્કરી પોષાક પરિધાન કરેલો હતો; તો પણ તેનું સુંદર મુખ અને ચંચળ આંખો તેના અતીવ વિલાસીપણાની સાક્ષી પૂરતાં હતાં. મંત્રીશ્વર લામાશાહે જે પોષાક પહેરેલો હતો; તે પણ યુદ્ધ સમયનો જ હતો અને તેથી તેની ભવ્યતા, ગંભીરતા અને દૃઢતામાં વૃદ્ધિ થયેલી જણાતી હતી.

ક્ષણુવાર રહી પ્રતાપસિંહે પોતાના હાથમાં પકડેલા ભાલાને જમીન ઉપર ખરાબર ટેકવીને કહ્યું. “બહાદુર વીરો ! મને કહેવાને આનંદ થાય છે કે આજે પુનઃ આપણને આપણી જનની જન્મભૂમિની સ્વતંત્રતાના રક્ષણને માટે શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવાનો અલભ્ય અવસર પ્રાપ્ત થયો છે; જો કે આજસુધીના પ્રત્યેક યુદ્ધમાં આપણે પરાજય થતો આવ્યો છે; તો પણ આપણે આપણા હૃદયમાં નિરાશાને સ્થાન આપ્યું નથી અને સંપૂર્ણ હિંમત અને બહાદુરીથી આપણે આપણો ખયાવ કરતા આવ્યા છીએ. આ વખતના યુદ્ધમાં પણ તમે સર્વ પૂર્વના જેવું જ પરાક્રમ કરી ખતાવશો, એવી હું આશા રાખું છું. આથી વિશેષ પ્રોત્સાહન અને આગ્રહની તમને જરૂરી-આત હોય, એમ હું માનતો નથી; કેમકે તમે તમારા ધર્મને ખરાબર સમજો છો અને તમારી ભૂમિ, તમારા સમાજ અને તમારા ધર્મનું રક્ષણ કરવાને માટે તમે આતુર છો, એવી મારી ખાતરી હોવાથી હું તમને વિશેષ પ્રોત્સાહન ન આપું તો એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. છેવટે, મારા શરવીર સરદારો અને બહાદુર સૈનિકો ! ભગવાન એકલિંગજીની ખરા હૃદયથી પ્રાર્થના કરો કે જેથી આપણને આપણા કાર્યમાં સફળતા મળે.”

પોતાના મહારાણાની સ્નેહસૂચક આજ્ઞાનુસાર સર્વ સરદારો, સૈનિકોએ અને ભીલોએ પોતાનાં વિવિધ હથિયારો નમાવીને ભગવાન એકલિંગજીની ક્ષણુવાર મનમાં પ્રાર્થના કરી લીધી અને ત્યારબાદ પ્રતાપસિંહનો હુકમ થતાં તેઓ સર્વે યુદ્ધને માટે યોગ્ય સ્થળે જવાને આગળ વધ્યા. મધ્યાહ્નનો સમય થયો તે પહેલાં પ્રતાપસિંહે પોતાના નાના લશ્કર સાથે ચરપન પ્રદેશમાંહેના યોગ્ય સ્થળે આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં લશ્કરને યોગ્ય હરોલમાં ગોઠવીને તથા લશ્કરની મુખ્ય સરદારી કુમાર અમરસિંહને આપીને મોગલ સૈન્યની રાહ જોવા લાગ્યો. ક્ષણુવારમાં મોગલ સૈન્ય સામી બાજુએ આવી પહોંચ્યું અને આવીને ઊભું રહેતાં જ બંને સૈન્યો વચ્ચે યુદ્ધની શરૂઆત થઈ ગઈ. મોગલો અને રાજપૂતો સામસામા આવીને તલવાર અને ભાલાથી એકબીજા ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા અને લાગ મળતાં જ એકબીજાનાં મસ્તકોને ધડથી જૂદાં કરવાનું ચૂકતા નહોતા. રાજપૂત સૈનિકો મંદોન્મત થઈને યુદ્ધકાર્યમાં પ્રવ્રત થયેલા હતા અને વિશેષમાં ચાલાક ભીલો બાણોનો અને પત્થરોનો વરસાદ વર્ષાવતા હતા; તો પણ મોગલ સૈનિકોની હરોલમાં બંગાણ પડે તેમ નહોતું; કેમકે તેની સંખ્યા એટલી બધી વિશાળ હતી કે થોડાક હઝાર રાજપૂતો અને

લીલોના ગમે તેવા ધસારાથી તેઓ સહેજ પશુ આંચકો ખાય તેમ નહોતું. પ્રતાપસિંહ અને ભામાશાહ એકબાજુ જિભા જિભા આ દૃશ્ય જોતા હતા. તેઓ પોતાના સૈન્યની નબળાઈ તુરત જ સમજી ગયા અને તેથી પોતપોતાના ઘોડાને એડી મારીને તેઓએ યુદ્ધમાં અંપલાવ્યું. પ્રતાપસિંહ સૈનિકો વચ્ચે ધુમતો ધુમતો મોગલ સેનાપતિ ફરિદખાં અને ચંદ્રસિંહ જ્યાં જિભા હતા, ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ફરિદખાં તથા ચંદ્રસિંહ સાવધ જ હતા એટલે પોતાના ખરેખરા પ્રતિસ્પર્ધીને જોઈ એકદમ તેની સામે ધસી આવ્યા અને પોતાની તલવારોને ધ્યાનમાંથી ખેંચી કાઢી તેની ઉપર તૂટી પડ્યા.

પ્રતાપસિંહે પોતાનો બચાવ પોતાના અતિ તેજદાર ભાલાથી કરતાં કરતાં ચંદ્રસિંહ તરફ જોઈને કહ્યું. “ચંદ્રસિંહ ! તમે હમણાં એક બાજુ ઉપર જિભા રહેો; કેમકે તમે, ગમે તેમ પશુ મારા જાતિબંધુ છો અને તેથી હું મારા બાહુબળનો સ્વાદ પ્રથમ જ તમને ચખાડવાને ઇચ્છતો નથી. મને પ્રથમ ફરિદખાં સાથે લડી લેવા દો અને ત્યારપછી તમારી સાથે લડીશ અને તમને પશુ ખતાવી આપીશ કે પ્રતાપસિંહમાં કેટલું સામર્થ્ય રહેલું છે.”

ફરિદખાંએ પ્રતાપસિંહનું એ કથન સાંભળી લઈને કહ્યું. “ચંદ્રસિંહજી ! તમારા જાતિબંધુ હોવાનો દાવો કરનાર પ્રતાપસિંહ સત્ય કહે છે; માટે તમે હમણાં તો એક બાજુ જિભા જિભા અમારા યુદ્ધને જોયા કરો એ જ ઠીક છે. કારણ કે તેથી મેં લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાની મને સરલતા થશે.”

પ્રતાપસિંહે પોતાના ઘોડાને ગાળ ફેરવતાં ફેરવતાં પૂછ્યું. “શી પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, ખાંસાહેબ ! શું તે કહેવા જેવી નથી ?”

ફરિદખાંએ ગર્વથી જવાબ આપ્યો. “એ પ્રતિજ્ઞા તમને મારે કહેવી જ જોઈએ, રાજાજી ! અને તે એ છે કે મારે ગમે તે ભોગે તમને પકડીને શહેનશાહ અકબરની હજુરમાં લઈ જવા છે. આ મારી પ્રતિજ્ઞા.”

પ્રતાપસિંહે મૂછો ઉપર હાથ મૂકતાં કહ્યું. “એમ કે ? ખાંસાહેબ ! પ્રતિજ્ઞા તો અવશ્ય સારી કરી છે; પરંતુ મને પકડો તે પહેલાં તમે જ ખુદાના બંદિવાન થઈને તેની હજુરમાં પહોંચી ન જાઓ, એ ધ્યાનમાં રાખજો.”

ફરિદખાંએ કાંઈક ક્રોધથી કહ્યું. “રાજાજી ! મારે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું કાંઈ છે જ નહિ; જે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે, તે તમારે જ છે; કેમકે બધાની અબ્બયખી વચ્ચે તમે જુઓ છો તેમ તમને હમણાં જ કેદ પકડી લઉં

છું. તમે જ્યાં સુધી મારા સામર્થ્યને જાણ્યું નથી, ત્યાં સુધી જ તમે ખેદરકાર છો; પરંતુ જ્યારે જાણશો, ત્યારે જ ખબર પડશે કે દુનિયાની સપાટી ઉપર ફરિદખાં નામક એક શેરમદ્ હયાતી ધરાવે છે.”

પ્રતાપસિંહે હસીને કહ્યું. “વાહ, વાહ ખાંસાહેબ ! તમે લાષણુ તો સારું કરી જાણો છો; પરંતુ તમને આટલું તો યાદ જ હશે કે યુદ્ધના મેદાનમાં શબ્દોની કશી પણ કિંમત નથી. યુદ્ધમાં તો બળવાન હાથનું જ કામ છે. માટે મિથ્યા પ્રલાપનો ત્યાગ કરી મદ્દ હો તો સામા ચાલ્યા આવો; પ્રતાપસિંહ તમારા જેવા માનનીય પુરુષનું યોગ્ય સન્માન કરવાને તૈયાર જ છે.”

પ્રતાપસિંહના ઉપયુક્ત વચ્ચેના સાંભળી ફરિદખાંનો મિનજ હાથમાં ન રહ્યો. તે કોધાંધ થઈને એકદમ તેની ઉપર ધસી આવ્યો. બન્ને વચ્ચે તુમૂલ યુદ્ધ મચ્યું અને કોણુ કેને હરાવશે, એ બન્નેની યુદ્ધકાર્યની દક્ષતા જોઈને કહી શકાય તેમ નહોતું. એક કલાક પર્વત આ પ્રમાણે તેઓ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું; પરંતુ બેમાંથી એક પણ થાકે તેમ નહોતું. પ્રતાપસિંહે હવે વિચાર્યું કે ફરિદખાં સામાન્ય પુરુષ નથી, એટલે તેણે પોતાના ઘોડાને અચાનક એડી મારીને એવા તો જોરથી કુદાવ્યો કે તે ફરિદખાંનાં ઘોડાની અત્યંત પાસે જઈ પહોંચ્યો. બરાબર તે જ ક્ષણે પ્રતાપે પોતાનો તેજદાર લાલો લાગ જોઈને જોરથી ફરિદખાંની છાતીમાં ઘેંચી દીધો. ફરિદખાંએ પહેરેલું બખ્તર તૂટી ગયું અને લાલો તેની છાતીમાં પેસી જતાં તે ઘોડા ઉપરથી ઉછળીને નીચે પડી ગયો અને પડતાં જ તેના પ્રાણ પુદાની હજુરમાં પ્રયાણ કરી ગયો. ચંદ્રસિંહ કે જે અત્યારસુધી આ ઉભયનું યુદ્ધ જોતો સામે જોતો હતો તે આ સ્થિતિ નિહાળીને એકદમ પ્રતાપ ઉપર ધસી આવ્યો અને તેના મસ્તક ઉપર પોતાની તલવારનો સખત ફટકો લગાવ્યો. ચંદ્રસિંહના આ ફટકાથી મેવાડનો સૂર્ય તુરત જ અસ્ત પામી જતો; પરંતુ મેવાડનો ભાગ્યરવિ ભામાશાહ ભાગ્યયોગે એકદમ પોતાનો ઘોડો દોડાવતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને ચંદ્રસિંહની તલવારના ધાને પોતાની તલવાર ઉપર ઝીલી લીધો. ચંદ્રની તલવાર ભામાશાહની તલવાર સાથે અથડાતાં ભાંગી ગઈ અને ભાંગેલો કટકો ખણખણાટ કરતો દૂર જઈને પડ્યો. આ દરમિયાન પ્રતાપસિંહ ફરિદખાંની છાતીમાંથી પોતાનો લાલો પાટો ખેંચી કાઢીને સાવધ થઈ ગયો હતો અને તે તુરત જ ચંદ્રસિંહ ઉપર ધસી ગયો અને તેના ઘોડાને એવા તો જોરથી લાલો માર્યો કે તે પોતાનો જીવ લઈને યુદ્ધ ભૂમિમાંથી પલાયન થઈ ગયો. મોગલ સૈનિકો કે જેઓ અત્યાર સુધી

સંપૂર્ણ બહાદુરીથી લડતા હતા, તેઓ પોતાના સેનાપતિના મૃત્યુના સંભાવનાર સાંભળી તથા ઉપસેનાપતિ ચંદ્રસિંહના પલાયનની વાત સાંભળી નિરાશ થઈ ગયા અને તેથી તેમનો યુદ્ધનો જીત્સો નરમ પડી ગયો. યુદ્ધનો જીત્સો નરમ પડતાં તેમની હરોલમાં ભંગાણુ પડવા લાગ્યું અને ઘણા ખરા તો પોતાનો જીવ બચાવવાને માટે નાસી પણુ ગયા. રાજપૂતો અને લીધોએ આ તકનો લાભ લઈ નાસી જતા મોગલ સૈનિકો ઉપર તૂટી પડ્યા અને ઘણાને મૃત્યુને શરણુ કરી દીધા. ક્ષણુવારમાં યુદ્ધભૂમિ ઉપર એક પણુ મોગલ સૈનિક જોવામાં નહિ આવતાં પોતાના સૈનિકોને પાછા ફરવાની આજ્ઞા આપી પ્રતાપસિંહ પોતાને જીવના જોખમમાંથી બચાવનાર ભામાશહ આગળ આવી પહોંચ્યો.

તેણે આવતાં વેંત જ કહ્યું. “મંત્રીશ્વર ! તમે વખતસર આવીને મને ચંદ્રસિંહની તથાવારનો ભોગ થતો બચાવી લીધો છે, તે માટે હું તમારો ઉપકાર માનું તો તે અધટિત મણાશે નહિ. આજથી કેટલાક વર્ષો પૂર્વે આશા-શાહે મારા મહુર્મ પિતા મહારાણા ઉદયસિંહને બાલ્યાવસ્થામાં આશ્રય આપી તેમનું મૃત્યુના ભયમાંથી રક્ષણુ કયું હતું, એ વાત સર્વત્ર જાણિતી છે. અને આજે તમે મારું રક્ષણુ કરીને મેવાડના ભાગ્યવિધાયકનું પદ પ્રાપ્ત કયું છે, એ વાત સર્વત્ર જાણિતી થવા સાથે મેવાડના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વને પામશે. ભગવાન એકલિંગજીની કૃપાથી જો આપણે મેવાડનો પુનરુદ્ધાર કરી શકીશું, તો તેનો બધો યશ, તમારા આજના સમયોચિત વર્તનથી તમને જ મળવો જોઈએ, એવી મારી ઈચ્છા છે.”

“મહારાણા !” ભામાશહે નમ્રતાથી કહ્યું. “મેવાડના પુનરુદ્ધારનો યશ મને જ મળવો જોઈએ એવી આપની ઈચ્છા જાણી હું આપને અહે-શાનમંદ થયો છું; પરંતુ મેં મારી ફરજ કરતાં કાંઈ વિશેષ મહત્ત્વનું કાર્ય કયું નથી. સ્વામીની સેવા અને તેને ખરા વખતે સહાય કરવી, એ સેવકનું કર્તવ્ય જ છે. અને તેથી આપને મેં જે યત્ક્રિયિત સહાય કરી છે, તે માટે મારી પ્રશંસા કરવાની શી અગત્ય છે ?”

“સેવકના ખરા કર્તવ્યની કદર કરવી, એ સ્વામીની ફરજને હું સારી રીતે જાણું છું અને તેથી જ મેં તમારી યોગ્ય પ્રશંસા કઢેલી છે; પરંતુ હાલ તે વિષે વધુ વાતચીત કરવાનો આપણને સમય નથી. આ વખતે જો કે આપણી જીત થઈ છે; તો પણુ એથી આપણું કાર્ય સરલ થાય તેમ નથી.

આ યુદ્ધમાં આપણા ધણા સૈનિકો માર્યા ગયા છે અને કેટલાક ધાયલ પણ થયેલા છે; માટે તમે ધાયલ થયેલા સૈનિકોની દવાદાર કરાવવાની ગોઠવણુ કરો અને હું તથા કુમાર અમરસિંહ નગરમાં જઈએ છીએ. વળી રણવીરસિંહ ખખર લાવ્યો છે કે કર્મસિંહ સખત રીતે ધાયલ થયેલો છે અને તેને નગરમાં લઈ જવામાં આવ્યો છે; તેથી તમે ધાયલ થયેલા સૈનિકો માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી તુરત જ આવજો.” પ્રતાપસિંહ એ પ્રમાણુ કહીને કુમાર અમરસિંહ સાથે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને બામાણાહ રણવીરસિંહને લઈ ધાયલ થયેલા સૈનિકોની વ્યવસ્થા કરવામાં ગુંથાયો.

પ્રકરણ ૧૫મું

આચાર્ય શ્રી હીરવિજયસૂરિ

આઈન-ઈ-અકબરીના ખીજા ભાગનું ૩૦ મું પ્રકરણ ‘તે કાળના વિદ્વાન પુરુષો સંખ્યા છે. તેમાં કેટલાક મહાપુરુષોની નામાવલી ગાઠવેલી છે. આ નામાવલીનું ૧૬ મું નામ હીરવિજયસૂરિનું છે. આ હીરવિજયસૂરિ તે સમયના એક સમર્થ આચાર્ય હતા અને તેમના સદુપદેશનો પ્રભાવ મોગલ શહેનશાહ અકબરના ચારિત્ર ઉપર એટલો તો સરચોટ પડેલો હતો કે તેમને પોતાના ગુરુ તરીકે ગણેલા હતા. એક વિખતીય અને વિધર્મી પાદશાહ પોતાના ગુરુ તરીકે જૈનાચાર્યને માને અને તદ્દનુસાર તેમનું માન સાચવે, એ બનાવ પ્રત્યેક જૈનને અભિમાન લેવા જેવો છે એટલું જ નહિ. પણ તેથી તે જૈનાચાર્ય કેવા અને કેટલા બધા સમર્થ વિદ્વાન અને વિધ્વના ભેદ તથા તત્ત્વોના જ્ઞાતા હોવા જોઈએ, એ પણ આપણે સારી રીતે જાણી શકીએ તેમ છે. શહેનશાહ અકબરનું પ્રાથમિક જીવન બહુ વખાણવા લાયક નહોતું, એ તેની કેટલેક અંશે કુરતા અને વિષય-લોભપતાથી સાબિત થાય છે; પરંતુ બ્યારથી તેને શ્રી હીરવિજયસૂરિનો સમાગમ થયો હતો, ત્યારથી તેના જીવનમાં ધણો મહત્ત્વનો ફેરફાર થઈ ગયો હતો, એ ઇતિહાસના વાંચનથી જાણી શકાય તેમ છે.

સુપ્રસિદ્ધ ઓશવાળ વંશમાં હીરવિજયસૂરિનો જન્મ થયો હતો. ગુજરાતમાં આવેલા પ્રહલાદ પાટણ (પાલણપુર)માં કુંરાશાહ નામે એક જૈનધર્મી વ્યક્તિ હતો. આ કુંરાશાહને નાથી નામે સ્ત્રી હતી. કુંરાશાહ અને નાથી ઉભય પતિ-પત્ની પવિત્ર મનનાં, ઉમદા વિચારનાં, સદ્ગુણી, પરાપકારી, દયાળુ અને ધર્મપ્રત્યે પ્રીતિવાળાં હતાં. વિશેષમાં આ દંપતી વચ્ચે ગાઢ પ્રેમ હતો અને એ શુદ્ધ અને નિર્મળ પ્રેમના ફળરૂપે તેમને ત્રણ પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ અનુક્રમે થયાં હતાં. ત્યારબાદ કેટલેક સમય વિત્યા પછી કુંરાશાહને પોતાની પત્ની નાથીથી ચોથા પુત્રરત્ન હીરવિજયસૂરિની પ્રાપ્તિ થઈ. તેમનો જન્મ વિક્રમ સંવત્ ૧૫૮૩ (ઈ. સ. ૧૫૨૬-૨૭)માં માર્ગશિર્ષ શુદ્ધ ૬ ને સોમવારે થયો હતો. હીરવિજયમાં બાલ્યાવસ્થાથી જ ઉત્તમ ગુણો અને લક્ષણોનો વાસ થયેલો હતો. તેમણે પોતાની દશ-બાર વર્ષની અવસ્થા

થઈ, તે પહેલાં વ્યાવહારિક વિષયનો જરૂર નેટલો અભ્યાસ કરી લીધો હતો અને તે ઉપરાંત એક વિદ્વાન અને શાંત પ્રકૃતિના મુનિ પાસે રહીને ધાર્મિક જ્ઞાન પણ મેળવી લીધું હતું. જે જે મહાપુરુષો આ અવનીતલ ઉપર થઈ ગયા છે, તેઓ સર્વે સંસારની માયાજળને વિષમ પ્રકારની ગણીને તેનાથી દૂર રહેવાનું જ પસંદ કરીને પ્રાયઃ વૈરાગ્યવૃત્તિને ધારણ કરનારા હોય છે. મુનિના સહવાસ અને ધાર્મિક જ્ઞાનના સેવનથી હીરવિજયનું મન પણ સંસાર ઉપરથી ભ્રી ગયું હતું અને વૈરાગ્ય તરફ ખેંચાવા લાગ્યું હતું અને તેથી તે વ્યાવહારિક કાર્યોમાં રસપૂર્વક લાગ લેતા નહોતા. જ્યારે હીરવિજયનું વય તેર વર્ષનું થયું, ત્યારે તેમનાં માતાપિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. હીરવિજયને માતા-પિતા ઉપર ખુબ જ લકિતલાવ હતો અને તેથી તેમનાં મૃત્યુથી તેના હૃદય ઉપર સચોટ અસર થઈ અને તેનું ચિત્ત વિશેષ ઉદાસીન વૃત્તિને ધારણ કરતું ગયું. કેટલોક સમય વિત્યા બાદ હીરવિજય પોતાની બહેનને મળવાને માટે પાટણ ગયા. પાટણમાં રહેતી તેમની બહેનનું નામ વિમળા હતું, વિમળા ખુબ જ સદ્ગુણી અને સુશીલા હતી. એને તેથી તેણે પોતાના ભાઈને આવેલો જણી તેને પ્રેમથી વધાવી લીધો અને તેના ઉદાસીન ચિત્તને શાંત કરવાનો પ્રવાસ કરવા લાગી; પરંતુ એથી હીરવિજયના મન ઉપર કશી અસર થવા પામી નહિ. આ સમયે પાટણમાં શ્રી વિજયદાનસૂરિ નામક જૈનાચાર્ય પોતાની પવિત્ર અને હૃદયંગમ ઉપદેશવાણીથી ભવ્યજીવોને પ્રબોધી રહ્યા હતા. આ આચાર્ય ધણા જ પ્રતાપી અને વિદ્વાન હતા અને તેથી તેમની સુકીર્તિ ગુજરાત, રાજસ્થાન, કચ્છ વગેરે દેશોમાં પ્રસરી રહેલી હતી. હીરવિજય આવા એક વિદ્વાન આચાર્યની શોધમાં જ હોવાથી તેમણે તેમનો સમાગમ કર્યો અને ધીરે ધીરે વધાર્યો. શ્રી વિજયદાનસૂરિની નમ્રતા, તેમનો શાંત સ્વભાવ, તેમની કરુણામય વિશાળ દષ્ટિ અને તેમના સુંદર ઉપદેશની સચોટ છાપ હીરવિજયના હૃદય ઉપર એટલે સુધી પડી ગઈ કે તેમનું ચિત્ત વૈરાગ્યભાવમાં વધુને વધુ પ્રવૃત્તિ કરતું ગયું અને છેવટે તે તેમની પાસે દીક્ષા લેવાને પણ તૈયાર થઈ ગયા. આ વાતની તેમની બહેન વિમળાને ખબર પડતાં તેણે પોતાના ભાઈને એક દિવસે એકાંતમાં બોલાવીને કહ્યું, “ભાઈ ! મેં સાંભળ્યું છે કે તમે સંસારનો ત્યાગ કરી આચાર્યમહારાજ પાસે દીક્ષા લેવાના છો; શું આ વાત સાચી છે ? જો સાચી હોય, તો મારે તમને કહેવું જોઈએ કે દીક્ષા લેવી એ કાંઈ રમત વાત નથી. દીક્ષા અથવા સંયમવૃત્ત એ

નામ ધણું સુંદર છે, પરંતુ કુંગર દૂરથી જેમ રળિયામણો લાગે છે, તેમ દીક્ષા એ નામમાત્રથી જ સુંદર લાગે છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સરાદિ આંતર શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવવો, એ સરલ વાત નથી; માટે સંયમવ્રત અગિકાર કરવાના વિચારને હૃદયમાંથી કાઢી નાંખી આપણા બીજા બંધુઓની જેમ એકાદ ગુણી અને સ્વરૂપવતી કન્યા સાથે લગ્ન કરીને સંસારના સુખને હાલ તો ભોગવો એવી મારી ઈચ્છા છે.”

હીરવિજયે સંપૂર્ણ શાંતિથી કહ્યું. “બહેન તમે જે વાત સાંભળી છે, તે સત્ય જ છે. તમે સંયમવ્રતને મુશ્કેલી ભર્યું કાર્ય જણાવો છો. એ તમારું કથન ગેરવ્યાજબી નથી; પરંતુ મેં એ મુશ્કેલ કાર્યને સાધવાનો નિશ્ચય કરેલો હોવાથી સંસારના સુખને ભોગવવાની મારી ઈચ્છા નથી. બહેન ! તમે વિચાર કરો કે આ જીવાત્માએ અનેક વખત સંસારના સુખોને અનુભવ્યાં હશે, તો પણ તેને તૃપ્તિ થઈ નથી, એનું શું કારણ ? એનું કારણ એ જ કે સંસારનાં એ કહેવાતાં સુખો ખરી રીતે સુખો નથી, પણ સુખોનો માત્ર આભાસ જ છે અને તેથી તેમાં જીવાત્માની તૃપ્તિ થતી નથી. વસ્તુસ્થિતિ જ્યારે આવી છે અને તેનું મને જ્યારે સત્ય જ્ઞાન થયું છે, ત્યારે એ નાશવંત, ક્ષણિક અને અંતે દુઃખદાયી સુખોને વાર-વાર મેળવવાને માટે મારે શામાટે મારા દુર્લભ મનુષ્ય અવતારને વૃથા ગુમાવવો જોઈએ ? બહેન ! તમે સુખ કોને કહો છો ? સંસારમાં સુખ જેવી વસ્તુ કઈ છે ? એક તરફ મુસલમાનો અને રાજપૂતો લડે છે અને બીજી તરફ ખ્રિસ્તિયો જ માંહે માંહે યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. અને આ યુદ્ધમાં-માનવોની સ્વાર્થયુક્ત લડાઈમાં હજારો મનુષ્યોની કતલ થાય છે અને લોહીની નદીઓ વહે છે; શું આ સુખ છે ? બહારથી ઐશ્વર્યવાન અને દમામદાર જણાતાં બાદશાહો અને રાજાઓ અંતરથી દિનરાત રાજ ખટપટ અને પોતાની સત્તા નભાવી રાખવાના કૂર કાવત્રામાં પીડાતા જણાય છે; શું તેઓ સુખી છે ? શ્રીમંત મનુષ્યો ધનને અધિક ને અધિક વધારવામાં પોતાના જીવનને ગાળતાં હોય છે; શું તેમને સત્ય સુખનું એકાદ સ્વપ્ન પણ આવતું હશે ખરું ? કે ? ગરીબ મનુષ્યો પોતાની આજીવિકા માટે સખત દોડધામ કરતાં જોવામાં આવે છે; શું તેમને ખરા સુખનો અનુભવ થતો હશે કે ? આવી રીતે દોડધામવાળી અને જીવનનો હાસ કરનારી અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિમાં દુનિયા સડોવાયેલી હોવા છતાં શું તમે તેને સુખી માનો છો ? તમે ભૂલો છો; સુખ ક્યાં છે ? કામ, ક્રોધાદિ

સત્યુચ્ચેને જીતવામાં, ચંચળા ઈન્દ્રિયોને વશ કરવામાં, એકાગ્ર ધ્યાને આત્મ-સ્વરૂપનું ચિંતન કરવામાં, પરમાત્મા મહાવીરના પગલે ચાલવામાં અને દેશનું, સમાજનું અને પ્રાણી માત્રનું કલ્યાણ કરવાની પ્રવૃત્તિમાં જ હું ખરા સુખને જોઈ શકું છું અને તેથી તે મેળવવાને માટે મેં દીક્ષા ગ્રહણ કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે.”

હીરે પોતાની બહેનની આજ્ઞા મેળવ્યા પછી સંવત ૧૫૯૬, કાર્તિક વદી ૨ ના રોજ આચાર્યશ્રી વિજયદાનસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી. દીક્ષા લીધા પછી ગુરુએ તેમનું બુદ્ધિચાતુર્ય તથા તેમના ઉચ્ચ ગુણો જોઈને તેમને દક્ષિણ પ્રદેશમાં ન્યાયશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવા મોકલ્યા હતા. ત્યાં તેઓ કેટલોક સમય રહી ન્યાયશાસ્ત્રમાં પારંગત થઈને પુનઃ પાટણમાં આવી તેમણે પોતાના પાંડિત્યનું દર્શન કરાવીને પોતાના ગુરુને પ્રસન્ન કર્યા. ત્યારબાદ શ્રી વિજયદાનસૂરિ પોતાના શિષ્યમંડળ સાથે વિહાર કરતાં કરતાં નારદપુરમાં આવ્યા અને ત્યાં હીરવિજયને ‘વાચક’ની ઉપાધિ મળી. શ્રી વિજયદાનસૂરિને જેમ જેમ હીરવિજયને પરિચય પડતો ગયો, તેમ તેમ તેમને તેમની ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિ, તેમનાં ઉચ્ચ ગુણો, તેમનું જ્ઞાન, તેમની નમ્રતા અને તેમની નિરાભિમાન વૃત્તિની ખબર પડતી ગઈ અને તેથી તેઓ તેમના ઉપર બહુ જ પ્રસન્ન રહેતા હતા. નારદપુરમાંથી વિહાર કરી તેઓ કેટલોક સમય વિત્યા પછી સિરોહીમાં આવ્યા અને ત્યાં જ ચાતુર્માસ વ્યતિત કરવાને નિશ્ચય કર્યો. તેઓ ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા તે દરમિયાન હીરવિજયની વધુ યોગ્યતા જણાતાં તેમને આચાર્ય પદવી આપવાનો તેમણે વિચાર કર્યો અને તે માટે સ્થાનિક શ્રી સંઘની શી ઈચ્છા છે, તે જણી લેવાને માટે તેમણે પોતાનો વિચાર સંઘ સન્મુખ જાહેર કર્યો; સિરોહીના સંઘે તેમના વિચારને ખુશીથી વધાવી લીધો. તે પછી યોગ્ય ‘મુહૂર્તે’ હીરવિજયને આચાર્ય પદવી આપવામાં આવી અને ત્યારથી તેઓ આચાર્ય શ્રી હીરવિજયસૂરિના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા.

ચાતુર્માસ સંપૂર્ણ થયા પછી શ્રી વિજયદાનસૂરિ અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા અને છેવટે તેઓ વડલીમાં આવ્યા અને ત્યાં જ કાળધર્મને પામ્યા. શ્રી હીરવિજયસૂરિ પોતાના ગુરુએ પરલોકગમન કર્યાની ખબર સાંભળતાં જ બહુ જ દિલગીર થયા; પરંતુ તત્ત્વદૃષ્ટિથી વિચાર કરીને તેઓએ પોતાના મનનું સમાધાન કરી લીધું અને આચાર્ય તરીકેની જવાબદારી ઉપાડી લઈ જૈન-શાસનની ઉન્નતિ કરવાના કાર્યમાં જોડાયા. તેઓ પ્રથમ ત્રંબાવતીમાં આવ્યા,

ત્યાંથી હીસા અને ખોરસદ વગેરે સ્થળે વિહાર કરતા અને ભવ્ય જીવને બોધ આપતા તેઓ ગાંધારખંદરમાં આવીને ચાતુર્માસ રહેવાનો નિશ્ચય કરીને ત્યાં જ રહ્યા.

બાદશાહ અકબરે શ્રી હીરવિજયસૂરિની અત્યંત પ્રશંસા સાંભળી તેમને પોતાની પાસે પધારવાનું આમંત્રણ કરવા માટે અહમદાબાદના સુબેદાર ઉપર ફરમાનપત્ર લખીને પોતાના બે કર્મચારીઓને મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી હતી, તે મુજબ અકબરના એ બે કર્મચારીઓ અહમદાબાદ આવી પહોંચ્યા અને ત્યાંના સુબેદારને બાદશાહનું ફરમાનપત્ર તેઓએ આપ્યું. સુબેદાર શાહયુદ્ધીને અહમદાબાદના મુખ્ય મુખ્ય જૈન શ્રાવકોને પોતાની પાસે બોલાવીને બાદશાહનું ફરમાનપત્ર વાંચી સંભળાવ્યું અને શ્રી હીરવિજયસૂરિને શહેનશાહ અકબરની હજુરમાં જવાને માટે આજ્ઞા આપી. તે પછી જૈન શ્રાવકો ગાંધાર ગયા અને સૂરિજીને બાદશાહ અકબરના આમંત્રણની સર્વ હકીકત તેમને કહી સંભળાવી અને પોતાના તરફથી પણ વિનંતિ કરી કે આપ બાદશાહના આમંત્રણને માન આપી તેમની પાસે જશે તો જૈન શાસનની બહુ જ ઉન્નતિ થશે; માટે આપ ચાતુર્માસ વિત્યા બાદ આગ્રા જવાને માટે જરૂર વિહાર કરશો. સૂરિ-મહારાજે તેમની વાત સાંભળી લઈ વિચાર કર્યો કે શહેનશાહ અકબર સત્યપ્રિય હોવાથી તેની પાસે જઈને તેને સદુપદેશ આપવાથી ધર્મની ખ્યાતિ અને દેશનું હિત થવાનો પૂરતો સંભવ છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરી સૂરિજીએ તેમને જણાવ્યું કે તમારી ઈચ્છા એવી છે તો હું ચાતુર્માસ થઈ રહ્યા બાદ બાદશાહ પાસે જવાને માટે વિહાર કરીશ. શ્રાવકો એ સાંભળીને ખુશી થયા અને ચાતુર્માસને સંપૂર્ણ થવાને થોડો સમય હોવાથી તેઓ વિહાર થતાં સુધી રોકાયા.

ચાતુર્માસ સંપૂર્ણ થતાં શ્રી હીરવિજયસૂરિએ ગાંધારમાંથી પોતાના શિષ્ય પરિવાર સમેત વિહાર કર્યો. મહી નદી કિનારે વટહલ અને ખંભાત થઈને તેઓશ્રી થોડા દિવસમાં અહમદાબાદ આવી પહોંચ્યા. અહમદાબાદના જૈનોએ તેમનો મોટો સમારોહથી નગરપ્રવેશ કરાવ્યો. સુબેદાર શાહયુદ્ધીને તેમને ઘણા જ આદરમાન સાથે પોતાના મહેલમાં બોલાવ્યા અને બહુમૂલ્ય હીરા, માણિક્ય અને મોતી વગેરે વસ્તુઓ ભેટ કરીને અકબરશાહની ધ્વજા જણાવી તેમને બાદશાહથી પાસે જવાની વિનંતિ કરી.

સૂરિજીએ જવાબ આપ્યો, “ખાંસાહેબ ! સંસારનો ત્યાગ કરીને મેં

મુનિજીવનનો સ્વીકાર કરેલો હોવાથી તમે ભેટ કરેલી આ સુંદર અને બહુ-મૂલ્ય વસ્તુઓને લઈને હું શું કરું? મારે તેમાંની એક પથ્થુ વસ્તુની જરૂર નથી, તેમ નિઃસ્વાર્થી જીવનના અંગે તેના સ્વીકાર પથ્થુ મારાથી થઈ શકે નહિ; માટે તમે તેના ઉપયોગ નિરાધાર અને ગરીબ માનવોને અને પ્રાણીઓને બચાવવામાં કરજો એવી મારી ઈચ્છા છે. બાદશાહ અકબરશાહની શુભેચ્છાને માન આપી હું તેમની પાસે જવાને માટે જ વિહાર કરતો કરતો અત્રે આવેલો છું અને તેથી અહીં કેટલોક સમય વિતાવ્યા પછી હું અહીંથી વિહાર કરીને તે તરફ જઈશ; માટે તે દરમ્યાન તેમને મારા વિહાર સંબંધી ખબર પહોંચાડવી હોય તો ખુશીથી પહોંચાડજો.”

શાહજુદ્દાન સૂરિજીની નિઃસ્વાર્થી બુદ્ધિ જોઈને ચકિત થઈ ગયો અને તેમની ઘણી જ પ્રશંસા કરી. તેણે કહ્યું, “સૂરિજી! આપના કહેવા મુજબ બાદશાહ સલામતને આપની વિહાર સંબંધી ખબર આજે મોકલાવીશ; માટે આપને બ્યારે અનુકૂળતા હોય, ત્યારે આપ તેમની હજુર જવાને વિહાર કરજો; ઉતાવળ કરવાની કે તકલીફ ઉઠાવવાની કશી અગત્ય નથી.”

ત્યારબાદ જૂદા જૂદા વિષયો ઉપર કેટલોક સમય ચર્ચા ચાલી રહ્યા પછી સૂરિજી પોતાના નિવાસસ્થાને આવી પહોંચ્યા. અહમદાબાદમાં કેટલાક દિવસો સૂરીશ્વરે શાંતિપૂર્વક વ્યતિત કર્યા અને તે પછી બાદશાહે મોકલેલા બન્ને કર્મચારીઓ સાથે પોતાના શિષ્ય સમુદાયને લઈ ફતેહપુર જવાને તેમણે વિહાર કર્યો.

પ્રકરણ ૧૬મું

વિજય શાથી મળે છે ?

શિયાળાની ઋતુ અને મધ્યાહનો સમય હતો. આ વખતે પૃથિવીરાજ પોતાના મહેલના એક ઓરડામાં વિરામાસન ઉપર દિલગીરી ભરેલા ચહેરે બેઠો હતો. તેનો સલાહકારક કરમચંદ તેની સામેના આસન ઉપર બેઠેલો હતો.

“કમ, કરમચંદ ! મહારાજા પ્રતાપસિંહ તરફથી કાંઈ સમાચાર હમણાં આવ્યા છે કે નહિ ?” પૃથિવીરાજે પિન્નતાથી પૂછ્યું.

“જી હા; તેમના તરફથી અગત્યના સમાચાર લઈને એક ભીલ બહુ જ સંભાળપૂર્વક અને ગુપ્ત વેશ આજે પ્રાતઃકાળમાં આવી પહોંચ્યો છે અને તેણે આવીને મને મહારાજાનો કાગળ આપ્યો કે તુરત જ હું અહીં આવ્યો હતો; પરંતુ નોકરે આપ બાદશાહની હજુરમાં ગયાની ખબર આપતાં હું પાછો ફર્યો હતો.” કરમચંદે મહારાજા તરફથી સમાચાર આવ્યાનો જવાબ આપતાં સાથે સાથે ખુલાસો પણ કર્યો.

“હા, સવારમાં બાદશાહે મને યાદ કરવાથી હું તેમની પાસે ગયો હતો; પરંતુ મહારાજાએ શા સમાચાર મોકલ્યા છે ?” પૃથિવીરાજે પોતે બાદશાહની પાસે ગયાની કબૂલાત કરતાં પૂછ્યું.

કરમચંદે મહારાજાનો કાગળ કાઢી તેને પૃથિવીરાજને આપતાં ઉત્તર આપ્યો. “કામલમેરનો ત્યાગ કર્યા પછી મહારાજા પોતાના પરિવાર સાથે ચમ્પન પ્રદેશમાં આવેલા ચૈન્ડ નગરમાં જઈને વિશ્વાસુ ભીલોના આશ્રયે રહ્યા હતા તથા તે સમયે મહારાજાને પકડી બાદશાહ સન્મુખ લાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને સેનાપતિ ફરિદખાં અને તેની સાથે રાજ માનસિંહનો સરદાર ચંદ્રસિંહ ચમ્પન પ્રદેશ ઉપર ચડાઈ લઈ ગયા હતા, તે તો આપણે જાણીએ છીએ. આ યુદ્ધમાં મહારાજાનો વિજય થયો છે અને ફરિદખાંનો સદંતર નાશ થયો છે તથા ચંદ્રસિંહ નાસી છૂટ્યો છે. આ ઘટનાઓનું વર્ણન કરતાં સલુખરરાજ ગોવિંદસિંહજી કાગળમાં લખે છે કે આ યુદ્ધમાં ખરેખરું મહત્ત્વનું કાર્ય મંત્રીશ્વર ભામાશાહે કરેલું છે અને જો તેણે ચંદ્રસિંહની તલવારનો ભોગ થતાં મહારાજાને યોગ્ય વખતે આવીને ખચાવી લીધા ન હોત, તો આજે

મેવાડનો સૂર્ય ક્યારનો અસ્ત પામી ગયો હોત અને સમસ્ત રાજસ્થાનમાં અંધ-કાર વ્યાપી ગયો હોત. ગોવિંદસિંહે લામાશાહની કાય કુશળતા અને બહાદૂરીની ધણી જ પ્રશંસા કરેલી છે. છેવટે એ અનુભવી સરદાર લખે છે કે જો કે આ યુદ્ધમાં અમને લગવાનું એકલિંગજીની કૃપાથી વિજય મળ્યો છે; તો પણ અમે નિરાંત કરીને શાંતિથી એક સ્થળે બેસી શકીએ તેમ નથી; કારણ કે પોતાના થયેલા આ પરાજયથી બાદશાહ અકબર કોંઈ ભરાઈને તુરત જ બીજો દૂમલો કરવાને માટે વિશાળ સૈન્યને રવાના કરશે અને તેથી અમારે અમારા બચાવને માટે આ સ્થળનો ત્યાગ કરવો પડશે. વળી અમારી પાસેના ધણાં સૈનિકો યુદ્ધમાં કામ આવી ગયા છે તથા જે જીવતા રહ્યા છે, તેને લાંબો વખત ચાલે એટલું અનાજ વગેરે પણ અમારી પાસે રહેલું નથી. આવી સ્થિતિમાં ભવિષ્યમાં શું થશે, એની કલ્પના અત્યારથી કરવી નિરુપયોગી છે અને તેથી માત્ર લગવાનું એકલિંગજીની કૃપાને ઈચ્છતાં અમે સર્વે આ સ્થળનો ત્યાગ કરીને તમને આ કાગળ પહોંચશે તે પહેલાં અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા હશું.”

“કરમચંદ !” પૃથ્વીરાજે કાગળનો જતાંત સાંભળી લીધા પછી કહ્યું. “કાગળની હકીકત સાંભળતાં એક તરફથી આનંદ અને તે જ ક્ષણે બીજી તરફથી દિલગીરીનો સાથે અનુભવ થાય છે. મંત્રીશ્રી લામાશાહના યુદ્ધકૌશલ્ય માટે મને બહુ માન હતું જ અને તેમાં તમે કહેલી વાતથી વિશેષ શુદ્ધ થયેલી છે. લામાશાહ એ ખરેખર અલૌકિક પુરુષ છે અને મને ખાતરી છે કે મેવાડનો ઉદ્ધાર પણ તેના જ હાથે થશે. મહારાણ્યાની દૃઢતા અને સ્વદેશની સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે તેમનો ઉત્સાહ જોઈને પણ તેમના માટે ધન્યવાદના શબ્દો મારા મુખમાંથી નીકળ્યા સિવાય રહેતા નથી. આવા રાજા અને આવા મંત્રીને જે દેશ અને જે ભૂમિ ધરાવે છે, તેનો ઉદ્ધાર ગમે ત્યારે પણ થયા સિવાય રહેશે નહિ; પરંતુ તેમની અત્યારની દુઃખી સ્થિતિનો અહેવાલ સાંભળીને મને બહુ દિલગીરી થાય છે. શું હું એક ક્ષત્રિય થઈને મારા દુઃખી થતાં જાતિભાઈને કાંઈ સહાય ન કરી શકું ? કરમચંદ !”

“અવશ્ય મદદ કરી શકો; પરંતુ જ્યાં સુધી આપ બાદશાહના કેદી છો, ત્યાં સુધી અહીં બેઠા મહારાણ્યાને માત્ર અત્યંત ગ્રામ રીતે કાગળથી આશ્વાસન આપવા સિવાય બીજું કાંઈ કરી શકો તેમ નથી.” કરમચંદે સ્પષ્ટતાથી ઉત્તર આપ્યો.

પૃથિવીરાજને તેની ખરી વસ્તુસ્થિતિનું ભાન થતાં તેણે પોતાની બ્રકુટી ચડાવીને પૂછ્યું. “તમારી વાત સત્ય છે, કરમચંદ ! પરંતુ બાદશાહની નજરકેદમાંથી શું છૂટી શકાય તેમ નથી ? તમે કાંઈ ઉપાય બતાવી શકો તેમ છે ?”

કરમચંદે ઉત્તર આપ્યો, “રાબસાહેબ ! હું કેટલાય દિવસોથી એ જ વિચાર કરી રહ્યો છું; પરંતુ હજુ સુધી કાંઈ પણ ઉપાય મળી આવ્યો નથી.”

“તો પછી આપણે આ સ્થિતિમાં અહીં હાથ-પગ જોડીને ક્યાં સુધી બેસી રહેશું ?” પૃથિવીરાજે પુનઃ પૂછ્યું.

“એ વિષે હાલ કાંઈ પણ કહી શકાય તેમ નથી; કેમકે અકબરશાહ જેવા મહાન દક્ષ અને રાજકળાનિપુણ બાદશાહના પંખમાંથી સ્વતંત્ર થવું, એ કાંઈ સરલ કાર્ય નથી; તેમ છતાં તેથી નિરાશ થવાનું પણ કાંઈ પ્રયોજન નથી.” કરમચંદે સત્ય જવાબ આપ્યો.

પૃથિવીરાજે કશો જવાબ ન આપતા મૌન સેવ્યું.

“રાબસાહેબ !” કરમચંદે ફરીથી કહ્યું. “જેવી આપને દિલગીરી થાય છે, તેવી મને પણ થાય છે; પરંતુ હાલ તો મનનું સમાધાન બમે તે પ્રકારે કર્યા સિવાય અન્ય એક પણ ઉપાય આપણી પાસે રહેલો નથી. આપણાથી જો હાલના સંજોગોમાં કાંઈ પણ થઈ શકે તેમ હોય તો તે એટલું જ છે કે મહારાણા પ્રતાપસિંહને પત્ર દ્વારાએ આપણે આશ્વાસન આપવું અને તેમને પોતાની દૃઢતા ટકાવી રાખવાને આગ્રહ કરવો.”

“બરોબર છે; હાલની સ્થિતિમાં આપણે તેથી કાંઈ વિશેષ કરી શકીએ તેમ નથી; અને તેથી મનનું સમાધાન: નિરુપાયે પણ કરવું પડે છે; પરંતુ મહારાણાના પત્રનો ઉત્તર ક્યારે લખવાનો છે ?” પૃથિવીરાજે કરમચંદના અભિપ્રાયને સ્વીકારીને પૂછ્યું.

“આપ કહો ત્યારે હું લખવાને તૈયાર જ છું.” કરમચંદે જવાબ આપ્યો.

“તો પછી આજે જ ઉત્તર લખી નાંખીને આવેલ ભીલને પાછો ગુપ્ત રીતે રવાના કરી દેવો, એ જ ઠીક છે; કેમ ખરું ને ?” પૃથિવીરાજે કહ્યું.

“હા, એ જ ઠીક છે અને તેથી હું હમણાં જ ઉત્તર લખીને આવું છું અને આપ તેને વાંચી લ્યો કે તુરંત જ આવેલ ભીલને એ ઉત્તરરૂપી કાગળ-ને આપી રવાના કરી દેશું.” કરમચંદે આસન ઉપરથી બેસા થતાં કહ્યું.

કરમચંદ પાસેના ખીજા ઓરડામાં ગયો અને ત્યાં બેસીને સલુખ-રરાજ ગોવિંદસિંહે લખેલ પત્રના ઉત્તરરૂપે સરસ શબ્દોમાં એક કાગળ થોડી-વારમાં લખી નાખ્યો અને ત્યારબાદ પુનઃ પૃથિવીરાજ પાસે આવીને તેને એ કાગળ વાંચવાને આપ્યો પૃથિવીરાજે સદરહુ કાગળને વાંચી લીધો અને પોતાના સંતોષ જાહેર કરતાં કહ્યું. “કરમચંદ ! કાગળ બહુ જ સારી રીતે લખેલો છે અને તેથી તેમાં કાંઈ સુધારો કરવા જેવું નથી; માટે તેને પર-ખીડિયામાં બરાબર બંધ કરીને તમે જાતે જ મહારાજાના લીલને હાથોહાથ આપજો.”

“બહુ સારું, આપની આજ્ઞા મુજબ અમલ કરીને આપને ખબર આપીશ.” એમ કહી કરમચંદ પૃથિવીરાજ પાસેથી કાગળ લઈને પોતાના આવાસે આવવાને ઓરડાની બહાર નીકળ્યો અને જરા આગળ ચાલ્યો. પરંતુ મસ્તકમાં કાંઈક વિચાર ઉદ્ભવતાં તે પાછો વળીને પુનઃ ઓરડામાં આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૭મું

ચંપાદેવી

ન થા માત્રુમ કે ઉદ્ધતમેં ગમ ખાનાં લી હોતા હે,
જીગરકી બેકલી ઓર જીકા ગભરાનાં લી હોતા હે.
અગર દાની સીમી રોઝન, અજલ દાગે જુદાધરા,
નમીકરદન બદીલ રોશન, ચીરાગે આશનાઈરા.”

કરમચંદ પુનઃ ઓરડામાં આવ્યો, ત્યારે પૃથિવીરાજ વિચારસાગરમાં
ગોથાં ખાતો હતો અને તેથી તેને કરમચંદના આગમનની ખબર પડી નહિ.

કરમચંદે તેને બેધ્યાન જોઈને તેનું ધ્યાન પોતાની તરફ ખેંચવા માટે
કહ્યું. “રાજસાહેબ !”

પૃથિવીરાજે ઝટ લઈને તેની સામે જોયું અને આતુરતાથી પૂછ્યું.
“કેમ કરમચંદ !”

“મારી એક વિનંતિ સાંભળશો ?” કરમચંદે આસન ઉપર બેસતાં કહ્યું.

“મારા સાચા સલાહકાર અને મિત્રની વિનંતિને શું હું સાંભળીશ
નહિ, એમ ધારીને તમે એ પ્રશ્ન કરો છો ?” પૃથિવીરાજે પૂછ્યું.

“આપ મારી વિનંતિને નહિ સાંભળો, એ હેતુથી મેં એ પ્રશ્ન કર્યો
નથી; પરંતુ આપને તેને સાંભળવા જેટલી અત્યારે ફરસદ છે કે નહિ એ
જાણવાના હેતુથી મેં એ પ્રશ્ન કર્યો છે.” કરમચંદે ઉત્તર આપ્યો.

“પ્રિય મિત્ર ! તમારી વિનંતિ તો શું પણ તમારી સલાહ પણ ગમે
તે સમયે સાંભળવાની ફરસદ જ છે, માટે તમારે જે કહેવું હોય તે ખુશીથી
કહો, હું તેને સાંભળવાને તૈયાર જ છું.”

“બહુ સારું; સાંભળો ત્યારે.” કરમચંદે એમ કહીને પૃથિવીરાજની
બરોબર સામે જોઈને પૂછ્યું. “મારી વિનંતિ એવી છે કે આપ આમ ને
આમ આ સ્થિતિમાં કયાં સુધી વખતને વ્યતિત કરશો ?”

“તમે શું કહેવા માગો છો, તે હું બરાબર સમજી શકતો નથી;
માટે તમારે જે કહેવું હોય, તે જરા સ્પષ્ટતાથી કહેશો, તો તેને સમજવાની
મને સરલતા થશે.” પૃથિવીરાજે તેના મર્મને નહિ સમજતાં કહ્યું.

“મારો કહેવાનો ભાવાર્થ એવો છે કે રાણીજીના પરલોક ગમનને હવે ઘણો સમય થઈ ગયો છે અને તેથી આપ ફરીથી લગ્ન કરો, તો શી હરકત છે ?” કરમચંદે પોતાના કથનનો ભાવાર્થ કહી ખતાવ્યો.

પૃથિવીરાજે એ સાંભળીને નિશ્વાસ મૂકતાં કહ્યું. “કરમચંદ ! તમારું કહેવું ઠીક છે; પરંતુ ફરીથી લગ્ન કરવાનો મારો વિચાર નથી; કારણ કે લીલાદેવી જેવી સદ્ગુણી અને સૌંદર્યવતી પત્ની શું વારંવાર મળવી સહેલ છે ?”

“રાજસાહેબ !” કરમચંદે ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું. “આપનું કથન સત્ય છે કે શ્રીમતી લીલાદેવી જેવાં રાણીજી મળવા, એ સહેલ નથી; પરંતુ આપ તેમના શોકમાં રહીને ફરીથી લગ્ન નહીં કરો તો તેથી એક વખત મૃત્યુ પામેલા રાણીજી જેમ આપને પુનઃ મળવાના નથી, તેમ તેથી આપનો શોક પણ એછો થવાનો નથી; માટે મારી વિનંતિનો સ્વીકાર કરીને આપે ફરીથી લગ્ન કરવું, એ જ આપને માટે શ્રેયસ્કર છે.

“કરમચંદ !” પૃથિવીરાજે દિલગીરી ભરેલા અવાજે કહ્યું. “તમારી મારા પ્રત્યેની લાગણીને માટે હું તમારો ઉપકાર માનું છું; પરંતુ દિલગીર છું કે હું તમારી વિનંતીનો સ્વીકાર કરી શકતો નથી.”

“તેમ કરવાનું કાંઈ કારણ ?” કરમચંદે પ્રશ્ન કર્યો

“હા, કારણ છે અને તે તમે ક્યાં જાણતા નથી ? મારી હૃદયેશ્વરી લીલાદેવી જે કે મૃત્યુ પામી છે અને તે મને પુનઃ મળે એવી આશા રાખવી એ પણ કેવળ મૂર્ખતા છે; તો પણ તેના અસામાન્ય પ્રેમને, તેના ઉચ્ચ સદ્ગુણોને, તેની મીઠી વાણીને, તેના અપ્રતીમ રૂપ-લાવણ્યને અને તેના સદૈવ હસતા મુખાવિન્દને હું હજી જૂલી ગયો નથી. તેના અમર આત્મા જે કે સ્વર્ગમાં જ વિરાજતો હશે; તો પણ તેની સ્મૃતિરૂપ મૂર્તિ મારા હૃદયમંદિરમાં જ વિરાજે છે અને તેથી તેના તિરસ્કાર કરીને, તેને વિસારી દઈને હું અન્ય સ્ત્રીની સાથે લગ્ન કરવાને તૈયાર નથી. કરમચંદ ! તમે ચતુર અને વિદ્વાન થઈને મને ખોટા માર્ગે કાં દોરો છો ?” પૃથિવીરાજે કાંઈક આવેશથી જવાબ આપ્યો.

“રાજસાહેબ !” કરમચંદે કહ્યું. “આપને ખોટા માર્ગે દોરવાનું મને શું પ્રયોજન છે ? હું તો આપને ખરા જ માર્ગે દોરું છું અને એમ કરવું, એ

મારી ફરજ છે; પરંતુ રાણીજીના મૃત્યુ પછી આપનો જીવ ઉદાસ રહેતો હોવાથી આપને મારી સાચી સલાહ પણ વિપરીત લાગે છે અને તેથી જ આપ તેને ખોટા માગ કહે છે.”

“તમને મારા કથનથી માહું લાગ્યું હોય તેમ જણાય છે; પરંતુ કરમચંદ ! તમે જ વિચાર કરો કે લીલાદેવી જેવી ખીજ સ્ત્રી મળવી એ શું સહજ વાત છે ?” પૃથિવીરાજે પૂછ્યું.

“જેમ એ સહજ વાત નથી, તેમ એ અસંભવિત પણ નથી; પરંતુ એથી લીલાદેવી શું આપને પુનઃ મળશે ખરા ?” કરમચંદે પૃથિવીરાજના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં સવાલ કર્યો.

“નહિ જ; એક વખત મૃત્યુ પામેલું માણસ પુનઃ મળતું નથી. એ તો હું સારી રીતે જાણું છું.” પૃથિવીરાજે જવાબ આપ્યો.

“તો પછી એ માટે શોક કરવાથી શું ફળ મળવાનું છે ? કાંઈ જ નહિ અને તેથી મારી વિનંતિનો સ્વીકાર કરી આપ પુનઃ લગ્ન કરીને સુખી થાઓ, એવી મારી ઈચ્છા છે.” કરમચંદે મૂળ વાત લાવીને મૂકી.

“ઘડીભર માનો કે હું તમારી વિનંતિનો સ્વીકાર કરીને લગ્ન કરવાને તૈયાર થાઉં; પરંતુ મારે કોની સાથે લગ્ન કરવું ?” પૃથિવીરાજે પ્રશ્ન કર્યો.

“એ વિષે મેં મારાથી બનતી સઘળી ગોઠવણ કરી રાખી છે. લીલાદેવીના બહેન ચંપાદેવી આપના રાણી થવાને સર્વાંશે લાયક છે, અને વળી તેની સાથે લગ્ન કરવાથી સ્વર્ગસ્થ રાણીજીના પ્રેમને પણ આપ સ્મૃતિમાં રાખી શકશો. માટે આપે ચંપાદેવી સાથે લગ્ન કરવું એ ઉત્તમ છે.” કરમચંદે કરેલી સઘળી ગોઠવણ કહી ખતાવી.

“એ વાત પણ ઘડીભરને માટે હું સ્વીકારી લઉં; પરંતુ શું ચંપા મને ચાહે છે ? અને જો તે મને ન ચાહતી હોય, તો તેની સાથે બળાટકારે મારે લગ્ન કરવું, એ શું ઉચિત છે ?” પૃથિવીરાજે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો.

“કાઈની સાથે બળાટકારે લગ્ન કરવાને માટે હું આપને આગ્રહ કરતો નથી; પરંતુ જો ચંપાદેવી આપને ચાહતા હોય, તો પછી આપ તેની સાથે લગ્ન કરવાને તૈયાર છોને ?” કરમચંદે એમ કહીને પૃથિવીરાજની સામે જોયું.

પૃથિવીરાજ હવે વિચારમાં પડી ગયો. તેણે કરમચંદના પ્રશ્નનો કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

પૃથિવીરાજને નિરુત્તર રહેલો જોઈને કરમચંદે કહ્યું. “કેમ ઉત્તર આપતા નથી રાજ સાહેબ ?”

“કરમચંદ ! હું તમારા પ્રશ્નનો વિચાર કરીને જવાબ આપીશ. શહેનશાહ અકબરે પણ મને ગઈ કાલે પુનઃ લગ્ન કરવાની મિત્રતાને દાવે સલાહ આપી છે અને તેનો જવાબ પણ વિચારીને આપવાનો છે. ” પૃથિવી-રાજે કહ્યું.

“ત્યારે તો આપે શહેનશાહની સલાહને માન્ય રાખવી પડશે, કેમ ખરું ?” કરમચંદે જરા હસીને પૂછ્યું.

“ઉપરથી મિત્રતાનો દાવો કરનારા અને અંદરથી શત્રુતા ધરાવતા શહેનશાહની સલાહને માન્ય રાખવાને હું કાંઈ પણ રીતે તૈયાર નથી; પરંતુ આ વિષયમાં તમારો જ્યારે બહુ આગ્રહ છે, ત્યારે મારે અવશ્ય વિચાર કરવો પડશે. હાલ તો તમે તમને સોંપેલા કામ ઉપર જાઓ. દરમ્યાન હું વિચાર કરીને યોગ્ય જવાબ આપીશ.”

“બહુ સારું; આપને યોગ્ય લાગે ત્યારે જવાબ આપજો, પરંતુ મારી વિનંતિનો અસ્વીકાર કરવાનું સાહસ એકદમ કરી નાંખતા નહિ, એવો મારો ખાસ આગ્રહ છે. હું હવે રજા લઉં છું અને સાંજે અગર કાલે સવારે આપને મળીશ.” એમ કહી કરમચંદ ચાલ્યો ગયો અને પૃથિવીરાજ કરમચંદે કરેલા આગ્રહ વિષે વિચાર કરવા લાગ્યો.

પૃથિવીરાજે આશ્ચર્ય તથા ચંપાદેવીને કદિપણ ધ્યાનપૂર્વક જોઈ નહોતી અને તેથી તેનું સૌંદર્ય કેવું છે, તેની કલ્પના સરખી પણ તેને નહોતી; પરંતુ અત્યારે તેણે તેને ખરોખર જોઈ અને તેને જોતાં જ તે આશ્ચર્ય પામી ગયો. તેણે જોયું કે ચંપાદેવી પોતાની સ્વર્ગસ્થ પ્રિયપત્ની લીલાદેવીથી રૂપમાં જરા પણ ઉતરતી નહોતી. એ જ લાવણ્યના ભંડાર સરખું મુખ, એ જ સીધી સરલ નાસિકા, એ જ ગુલાબી ગાલો, એ ચંચળ આંખો, એ જ દાડમની કળીઓ જેવી દંત પંકિત, એ જ કનકકળશ જેવાં સ્તન, એ જ કમળદંડને પણ શરમાવે તેવા નાજુક હાથ, એ જ પાતળો કટીભાગ, એ જ સ્થૂળ નિતંબપ્રદેશ, એ જ ચંપકવર્ણિય દેહલતા અને એ જ ગજગામિની ચાલ ! ટુંકામાં કહું તો એ જ

લલિત લલના લીલાદેવી ! પૃથિવીરાજ ચંપાદેવીને જોઈને-તેના અનુપમ રૂપ-લાવણ્યને નિરખીને પોતાનું ભાન ક્ષણવારને માટે ભૂલી ગયો. તેણે પોતાના મનથી પ્રશ્ન કર્યો. ‘શું આ લીલાદેવી છે?’ અંતરમાંથી તુરત જ જવાબ મળ્યો કે આ લીલાદેવી તો નથી, પણ તેની પ્રતિભૂતિ રૂપ તેની બહેન ચંપાદેવી છે. પૃથિવીરાજે ચંપાદેવીની સામે જોઈને કહ્યું. ‘ચંપાદેવી !’

“શું કહો છો, રાજસાહેબ !” ચંપાદેવીએ પૂછ્યું.

“તું ખરેખર ચંપાદેવી છો કે લીલાદેવી ?” પૃથિવીરાજે પ્રશ્ન કર્યો.

“કેમ, આપ મને ઓળખી શકતા નથી, એ કેવી વાત ? હું ચંપાદેવી જ છું. લીલાદેવી હવે આ સંસારમાં નથી, એ આપ ક્યાં જાણતા નથી ?” ચંપાદેવીએ એક નિઃશ્વાસ નાખીને જવાબ આપ્યો.

“હીક, તું ચંપાદેવી છે તો ભલે; પરંતુ લીલાદેવી તને કદિ યાદ આવે છે ? તું તેને કદિ સંભારે છે ?” પૃથિવીરાજે બીજો પ્રશ્ન કર્યો.

“રાજ સાહેબ ! એ પ્રશ્ન પૂછીને મને શા માટે દુઃખી કરો છો ! લીલાદેવી-મારી પવિત્ર અને સદ્ગુણી બહેનને હું દિનરાત સંભારું છું. પરંતુ સંભારવા માત્રથી તેના ચિરકાળને માટે થયેલો વિયોગ શું દૂર થાય તેમ છે ખરો ?” ચંપાદેવીએ પુનઃ નિઃશ્વાસ નાખીને જવાબ આપતાં પૂછ્યું.

“નહિ, તેના વિયોગ મટીને સંયોગ થાય તેમ નથી તે નથી જ. હીક, જવાદે એ વાતને; પરંતુ ચંપાદેવી ! હું તારી પાસેથી એક વાત જાણવા માગું છું.” પૃથિવીરાજે મૂળ વાત લાવીને મૂકી.

“શી વાત જાણવા માગો છો, રાજ સાહેબ ?” ચંપાદેવીએ પૂછ્યું.

“એ જ કે તં તારું દિલ કોઈને અર્પણ કર્યું છે ? તું કોઈને ચાહે છે ?” પૃથિવીરાજે પૂછ્યું અને હવે તે શો ઉત્તર આપે છે, એ જાણવાને તે આતુરદષ્ટિએ તેની સામે જોઈ રહ્યો.

પૃથિવીરાજને નહીં ધારેલો પ્રશ્ન સાંભળીને તે વિચારમાં પડી ગઈ અને શરમથી નીચું પણ જોઈ ગઈ. તેણે તેના પ્રશ્નનો કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

પૃથિવીરાજને જ્યારે કાંઈ પણ ઉત્તર મળ્યો નહિ, ત્યારે તેણે પુનઃ એ જ પ્રશ્ન કર્યો. ‘ચંપાદેવી ! કેમ ઉત્તર આપતી નથી ? તું કોઈને ચાહે છે ?’

ચંપાદેવીએ પૃથિવીરાજની સામે અર્થસૂચક દૃષ્ટિથી જોઈને કહ્યું.

“રાજસાહેબ ! મેં જે કહ્યું છે, તેમાં શંકા ધરાવાનું કશું પણ પ્રયોજન નથી; કારણ કે હું આપને ચાહું છું એ નિર્વિવાદ વાત છે; પરંતુ આપને હું શા કારણથી ચાહું છું અથવા તો આપને મેં મારું હૃદય શા માટે અર્પણ કર્યું છે, તે હું પણ જાણતી નહિ. હોવાથી તેના ઉત્તર આપી શકીશ નહિ.” ચંપાદેવીએ સ્પષ્ટતાથી કહ્યું.

ચંપાદેવીના ઉત્તર પછી પૃથિવીરાજે ક્ષણવાર વિચાર કરીને કહ્યું. “ચંપાદેવી ! તારી બહેન લીલાદેવીનું મૃત્યુ થતાં અન્ય સ્ત્રીની સાથે લગ્નની ગ્રાંથી જોડાવાનો મારો વિચાર કિંચિત્માત્ર પણ નહોતો અને વિચાર પ્રમાણે વર્તવાનો મેં નિશ્ચય પણ કરી રાખ્યો હતો; પરંતુ મારા મિત્ર અને સલાહકાર કરમચંદે આજે મને ફરીથી લગ્ન કરવાનો અને તે પણ તારી સાથે લગ્ન કરવાનો એટલો બધો આગ્રહ કર્યો છે કે હું તેને તે બાબત સ્પષ્ટતાથી ના પાડી શકું તેમ નહિ હોવાથી વિચાર કરીને જવાબ આપીશ, એમ કહીને મેં તેના મનનું હાલ તુરત સમાધાન કર્યું છે. મારી માન્યતા એવી હતી કે તું મને ચાહતી નહિ હોય અને તેથી તારી પાસેથી તેના ખુલાસો મેળવ્યા પછી કરમચંદને હું જવાબ આપવાનો હતો કે ચંપાદેવી મને ચાહતી નથી એટલે પછી મારે તેની સાથે બળાત્કારે શી રીતે લગ્ન કરવું ? આવી રીતે તેને ઉત્તર આપીને હું મારા નિશ્ચયને વળગી રહેવાને માગતો હોઈને મેં તારી પાસેથી તું કેને ચાહે છે, એ જાણી લેવાના હેતુથી એ વિષયના પ્રશ્નો તને કર્યા હતા; પરંતુ તું જ્યારે મને ચાહે છે; ત્યારે તારા પ્રેમનો અસ્વીકાર કરીને તને-મારી પ્રિય પત્નીની બહેનને દુઃખી કરવી અને સાથે સાથે મારા સાચા મિત્ર કરમચંદની સલાહને અમાન્ય રાખવી, એ હવે મને ઉચિત લાગતું નથી. ચંપાદેવી ! પ્રિયતમા લીલાદેવીનો પ્રેમ એટલો બધો અગાધ હતો કે તેને હું મારા આખા જીવનપર્યંત ક્ષણવારને માટે પણ ભૂલી શકું તેમ નથી; તો પણ મારી પ્રિયતમાના એ પ્રેમની અને ખુદ તેમની સ્મૃતિ કાયમ રાખવાને માટે હું તારી સાથે લગ્ન કરું તો મેં મારા પ્રિયતમાને અન્યાય આપ્યો છે, એમ ગણ્યો નહિ અને તેથી હું તારા પ્રેમનો સ્વીકાર કરીને તે બદલામાં હું તને મારો અર્ધ પ્રેમ આપું તો તું મારી સાથે લગ્ન કરવાને ખુશી છે ?” પૃથિવીરાજે નિખાલસ દિલથી બધી હકીકત કહીને છેવટે પૂછ્યું.

“રાજસાહેબ ! પ્યારા ! આપ મને આપનો અર્ધ પ્રેમ આપો કે

બધો પ્રેમ આપો અથવા તો મને ચાહો કે સદંતર ન પણ ચાહો, પણ મેં મારું દિલ જે આપને અર્પણ કર્યું છે, તે અન્યનું કદિપણ થશે નહિ અને તેથી આપની ગમે તેવી શરત મારે કબૂલ છે. હું આપની સાથે લગ્નથી જોડાવાને ખુશી જ છું.” ચંપાદેવીએ જવાબ આપ્યો.

પૃથિવીરાજે ખુશી થતાં કહ્યું “ચંપાદેવી ! જ્યારે તું મારી શરતને કબૂલ કરે છે, ત્યારે તું સ્વર્ગસ્થ પ્રિયતમાની બહેન હોઈને હું પણ તારી સાથે લગ્ન કરવાને ખુશી છું. પ્યારી ચંપા ! તું લીલાદેવીની સાક્ષાત્ મૂર્તિ જ છું અને તેથી મારે તારો શા માટે તિરસ્કાર કરવો જોઈએ ? આવ, પ્રિય ચંપા ! આવ અને આ દુઃખી પૃથિવીરાજના બળતા હૃદયને આલિંગીને તેને શાંત કર.”

ચંપાદેવીને એટલું જ જોઈતું હતું. તે પૃથિવીરાજના વચ્ચેનાથી અત્યંત ખુશી થઈ ગઈ; પરંતુ સ્ત્રીયોગ્યિત લજ્જાના આચરણથી તે નીચું જોઈને ભ્રમી રહી અને તેણે કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

પૃથિવીરાજ તેને નિરુત્તર રહેલી જોઈને તેની પાસે ગયો અને તેને પોતાના બાહુપાશમાં લઈને લજ્જાથી લાલચોળ બનેલા તેના અધરોષ ઉપર સ્નેહદાનરૂપી ચૂંબન ભરીને તેણે કહ્યું.—

“ચાંપાં કગલાં ચાર, લટકંતી લાલાં જસી;

ભામન ભર ધર ભાર, પા અમૃત પૃથીરાજરે.”*

ચંપાદેવી પોતાના પ્રિયતમ કવિની કાવ્યચાતુરી જોઈને હસી પડી અને હસતાં હસતાં તે પણ વૃક્ષને જેમ સુકોમળ વેલી આલિંગન કરે છે તેમ પૃથિવીરાજને આલિંગતી બેટી પડી. તેઓ તે પછી લગ્નની પવિત્ર ગાંઠથી જોડાઈને પરમાનંદથી દિવસો ગુજરવા લાગ્યા હતા.

* પ્રતાપ પ્રતિજ્ઞા નાટકમાંથી

પ્રકરણ ૧૮મું

કષ્ટનો અવધિ

ચૌન્ડ નગરના ઉપવનમાં થયેલ યુદ્ધમાં મોગલોનો પરાજય થયા પછી તેઓ પુનઃ મોટું સૈન્ય લઈને પ્રતાપસિંહ ઉપર ચડી આવવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. આ ખબર પ્રતાપસિંહને પોતાના ગુપ્ત દૂત મારફત મળતાં તેણે ભામાશાહ તથા ગોવિંદસિંહની સલાહથી ચૌન્ડ નગરનો ત્યાગ કરીને આણ્ણથી ખાર ગાઉ પશ્ચિમમાં દૂર આવેલા પહોડોમાં ચાલ્યા જવાનો નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો, એ આપણે સત્તરમા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. આવખતે પ્રતાપસિંહની પાસે સૈન્ય માત્ર નામનું જ હતું; કારણકે તેના ધણીખરા બહાદૂર યોદ્ધાઓ છેલ્લા યુદ્ધમાં માર્યા ગયા હતા અને જે બચ્યા હતા તેઓ પણ તેની પાસે આવી દુઃખી સ્થિતિમાં કેટલો સમય રહેશે, તે વિષે કાંઈ કહી શકાય તેમ નહોતું અને તેથી જ્યારે તેણે ચૌન્ડ નગરનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે તેની સાથે માત્ર તેના પરિવારનાં માણસો, તેનાં આમજનો, તેનાં ત્રણ ચાર વિશ્વાસુ સરદારો, થોડાક રાજપૂત સૈનિકો અને તે સિવાય કેટલાક વિશ્વાસુ લીલો જ માત્ર હતા. સમસ્ત મેવાડમાંથી એક પણ નગર કે એક પણ ગામ પ્રતાપસિંહના કબજામાં રહ્યું નહોતું. તેને પોતાનો રાજ્ય બાણીને કોઈ પણ મનુષ્ય આશ્રય આપે તેમ પણ નહોતું અને તેથી તેણે કોઈ ગુપ્ત અને દૂરના પ્રદેશમાં ચાલ્યા જવાનો વિચાર કરીને વનમાં આશ્રયહીન અને નિરાધાર માણસની જેમ આમથી તેમ અને તેમથી આમ ભટકવાનું શરૂ કર્યું. ઘડીમાં એક સ્થળે તો ઘડીમાં ખીજે સ્થળે એ પ્રમાણે વનમાં ભટકતાં ભટકતાં તેના દુઃખનો અવધિ આવી રહ્યો હતો. એકાદ ગુપ્ત સ્થળ શોધીને ત્યાં વસવાનો નિશ્ચય કરતો હતો કે તુરંત જ તેના લીધદૂતો મોગલો તેની શોધમાં આવી પહોંચ્યાની ખબર આપતા હતા અને તેથી તેને તાત્કાલિક ત્યાંથી ચાલ્યા જવું પડતું હતું અને ખીજ સ્થળની તપાસ કરવી પડતી હતી. કોઈ વખતે વનમાંથી કંદમૂળાદિ જે મળતું હતું તેને ખાઈને પોતાની ક્ષુધાને તૃપ્ત કરવાની ખાતર તે પોતાના પરિવારનાં માણસો સાથે ખેસવાની તૈયારી કરતો હતો; પરંતુ તે દરમિયાન શત્રુઓના આગમનના સમાચાર તેને મળતા અને તેથી ખાવાનું મુલતવી રાખીને પણ તેને પોતાનાં

આમજનોને બચાવવાની ખાતર નાસી જવું પડતું હતું. આ પ્રમાણે એક બે વાર નહિ, પણ ઘણી વાર બનતું હોવાથી તેના દુઃખનો હવે પાર રહ્યો ન હોતો. મોગલો તેની શોધ એટલી બધી ખતથી અને કાળજીથી કરતા હતા કે તે એક પણ સ્થળે નિરાંત કરીને રહી શકતો નહોતો અને ધડીએ ધડીએ તેને એક સ્થળેથી ખીજે સ્થળે અને ખીજે સ્થળેથી ત્રીજે સ્થળે નાસી જવું પડતું હતું. મેવાડના મહારાણા પ્રતાપસિંહની આ સમયે એટલી બધી દુઃખદ અવસ્થા થઈ પડી હતી કે તેને અને તેના માણસોને ખાવાને પેટપૂર અને પણ મળતું નહોતું અને કદિ જ્યાં ત્યાંથી લાવીને ખાવાને બેસતાં તો મોગલો તેની શોધમાં નિરંતર ફરતા રહેતા હોવાથી તેમને નિરાંતે બેસીને ખાવાનો વખત પણ રહેતો નહોતો. ટુંકમાં કહીએ તો આ સમયની પ્રતાપસિંહની સ્થિતિ એક ગરીબમાં પણ ગરીબ અને નિર્ધનમાં પણ નિર્ધન દુઃખી ભિક્ષુકની સ્થિતિ કરતાં પણ ખરાબ હતી.

“પ્રાણનાથ !” પ્રતાપસિંહની પત્ની પદ્માવતીએ રડતાં રડતાં કહ્યું. “આજ સુધી મેં અનેક સંકટોને હસતાં મોઢે સહન કર્યાં છે; પરંતુ હવે આપણાં પ્રિય બાળકોનું દુઃખ જોઈને મારી ધીરજ રહેતી નથી અને તેથી જ અનિચ્છાએ પણ આંખોમાંથી અશ્રુઓ નીકળી પડે છે.”

“આપણાં બાળકોનું કયું દુઃખ જોઈને તને રડવું આવે છે, પ્રિયા !” પ્રતાપસિંહે જણાસાથી પૂછ્યું.

“પ્રિય પતિ ! તેમનાં ક્ષુધાનાં અત્યંત તીવ્ર દુઃખને જોઈને મને રડવું આવે છે. તેઓ બિયારાં ભૂખથી એવાં તો બેહાલ થઈ ગયાં છે અને એવાં તો કદપાંત કરી રહ્યાં છે કે મારાથી તેમનું એ દુઃખ જોઈ શકાતું નથી, આપ એક વખત પર્ણકુટીમાં આવીને જુઓ તો ખરા કે કેવી તેમની ભયંકર હૃદય-વિદારક સ્થિતિ છે ?” મહારાણીએ જવાબ આપતાં કહ્યું.

મહારાણીના ઉપયુક્ત કથનથી પ્રતાપસિંહ જ્યાં બેઠો હતો, ત્યાંથી તુરત જ ઊભો થયો અને તેની સાથે તૃણ અને કાષ્ઠથી બાંધેલી કામચલાઉ પર્ણકુટીનાં દ્વાર પાસે ગયો. દ્વારમાં ઊભા રહીને તેણે પોતાના બાળકોની જે દયાજનક સ્થિતિ જોઈ તેથી તેનું હૃદય અત્યંત દિલગીરીમાં ગરકાવ થઈ ગયું અને તેથી તે એકદમ ત્યાંથી પાછો ફર્યો. પાછા ફરતાં ફરતાં તેની આંખોમાંથી પણ અશ્રુઓ જોસખંધ નીકળવા લાગ્યાં અને તેથી જ્યાં ઊભો હતો ત્યાં જ

નીચે બેસી ગયો. ફેટલીકવાર રડીને હૃદયના ભારને ઓછો કર્યા પછી તેણે પોતાની પત્નીને કહ્યું “પ્રિયા ! થયું, હવે આપણા દુઃખનો અવધિ આવી રહ્યો છે; કારણ કે રાજવૈભવમાં ઉછરેલા બાળકોનું હુધાનું દુઃખ જોઈને મારી ધીરજ પણ હવે રહેતી નથી. ધીરજ ક્યાં સુધી રહે ? રાજ ગયું, વૈભવ ગયો, ધનનો નાશ થયો, કીર્તિ ગઈ અને છેવટે ભૂખનાં દુઃખથી પ્રિય બાળકોના પ્રાણ પણ જવાની તૈયારીમાં છે; હવે બાકી શું રહ્યું કે ધીરજને રાખવી ? દેશની સ્વતંત્રતાના યજ્ઞમાં સર્વસ્વની આહુતિ આપવા છતાં પણ જ્યારે વિજયની આશા જણાતી નથી, ત્યારે પછી આમ ક્યાં સુધી અને શા માટે દુઃખી થવું જોઈએ ? હે પરમાત્મા ! હે કૃપાળુ ભગવાન ! હવે આ દુઃખને જોયું જતું નથી; હવે તે સહન થતું નથી અને તેથી જીવીને પણ હવે શું કરવું છે ? કાંતો આ દુઃખી જીવનનો સ્વેચ્છાએ અંત આણવો અને કાંતો આ ભૂમિનો સદંતર ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જવું. આ બંનેમાંથી એક ઉપાય અજમાવ્યા સિવાય હવે અન્ય એક પણ માર્ગ આપણા માટે રહ્યો નથી. પ્રિય દેવી! કહે જે સત્ય હોય તે કહે કે આ ઉભય ઉપાયોમાંથી મારે કયા ઉપાયને ગ્રહણ કરવો ?”

મહારાણીએ જોયું કે પોતાના પતિ તદ્દન નિરાશ થઈ ગયા છે અને તેથી નિરાશાના અતિરેકથી તે વગર વિચાર્યું કોઈ પણ કાર્ય કરી બેસશે, એમ વિચારીને તેણે તેની પાસે જઈ ને અત્યંત મીઠી મધુર વાણીથી કહ્યું. “પ્રાણપતિ !”

“કેમ ?” મહારાણીએ આંખો ફાડીને કહ્યું !

“આપને આ શું થયું છે ? આપ કેમ સાવ નિરાશ થઈ ગયા છો ? મેવાડનો સિંહ એક સામાન્ય દુઃખથી શું કાયર બની ગયો છે કે તેનું મુખ-માંથી નિર્જળ શિયાળને પણ ન જાણે તેવાં અયોગ્ય વચનો નિકળે છે ? મહારાણા ? પ્રાણનાથ ! આપ વિચાર કરો કે આપ કોણ છો ? આપની પ્રતિજ્ઞાને યાદ કરો. ગમે તે ભોગે અને ગમે તે ઉપાયે મેવાડનો પુનરુદ્ધાર કરવાની આપે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેનું શું આપને વિસ્મરણ થયું છે ? હું નથી ધારતી કે આપને તેનું વિસ્મરણ થયું હોય અને તેમ છતાં આપ આવા નિરાશાના ઉદ્ગારો કાઢો છો એ શું આપને શોભે છે ?” પદ્માવતીએ આવેશ-પૂર્વક કહ્યું.

પ્રતાપસિંહે દિલગીરી ભરેલા સ્વરથી કહ્યું. “વહાણી ! પ્રતિજ્ઞાને હું ભૂલી ગયો નથી અને જ્યાં સુધી મારી હૈયાતી હશે, ત્યાં સુધી ભૂલીશ પણ

નહિ; પરંતુ તેને ભૂલવી કે ન ભૂલવી, એ બંને હવે સ્વરખું જ છે; કારણ કે આવા અત્યંત ભયંકર દુઃખનાં સમયમાં મેવાડનો પુનરુદ્ધાર મારાથી થવો શું સંભવિત છે કે મારે તેને સ્મરણમાં રાખવી? નહિ જ અને તેથી આવી દુઃખી અને અપમાનજનક સ્થિતિમાં પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાના આગ્રહને ટકાવી રાખી હું હવે તમને વધારે વખત દુઃખી કરવાને માગતો નથી. પ્રિયદેવી! હવે હું તમારા મિથ્યા આશ્વાસનને માનવાનો નથી; કિન્તુ મને જે ઠીક લાગશે તે જ કરવાનો છું.”

પદ્માવતી કાંઈક બોલવા જતી હતી, પણ એટલામાં મંત્રીશ્વર લામાશાહને આવતો જોઈને ચૂપ થઈ ગઈ અને તેની સામે જોઈ રહી. લામાશાહે રાજદંપતીને નમન કરીને મહારાણ્યા તરફ જોઈ મહારાણીને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું, “રાજરાણી! શી વાતચીત ચાલી રહી છે? મહારાણ્યા કેમ ઉદાસ જણાય છે?”

મહારાણીએ જવાબ આપ્યો. “મંત્રીશ્વર! વાતચીત બીજી શી હોય? તમારા મહારાણ્યા બાળકોનું ક્ષુધાનું દુઃખ જોઈ ઉદાસ અને નિરાશ થઈ ગયા હોવાથી હું તેમને આશ્વાસન આપું છું; પરંતુ તેઓશ્રી કહે છે કે હું હવે તમારા નિરાશ મિથ્યા આશ્વાસનને માનવાનો નથી; કિન્તુ મને જે ઠીક લાગશે; તે જ કરવાનો છું.”

“મહારાણી!” લામાશાહે કહ્યું “આપની વાતને હું અસત્ય ઠરાવવા ઇચ્છતો નથી; પરંતુ વીરશિરોમણી અને દૃઢપ્રતિજ્ઞ મહારાણ્યાના સ્વભાવને હું જાણું છું; તેઓશ્રી નિરાશાના ઉદ્ગારો કાઢે, એ મને સંભવિત લાગતું નથી. શું સિંહ કદાપિ ઘાસ ખાવાને તૈયાર થતો હશે ખરો?”

“મંત્રીશ્વર!” મહારાણ્યાએ કહ્યું. “તમારી વાતનો હું સ્વીકાર કરું છું કે સિંહ કદાપિ ઘાસ ખાય નહિ; પરંતુ મહારાણ્યાની ઉદાસ મુખમુદ્રાને અને તેમની દુર્ગંધ સ્થિતિને એક વખત જોઈ દ્યો અને પછી જે કહેવું હોય, તે મને કહેજો.”

લામાશાહે મહારાણ્યાની મુખમુદ્રા તરફ જોયું તો ખરેખર તેની ઉપર ઉદાસિનતા અને નિરાશાની કાલિમા છવાઈ ગઈ હતી અને તેથી તેણે પૂછ્યું, “મહારાણ્યા! મેવાડેશ્વર! દેવી પદ્માવતી જે હકીકત કહે છે, તે શું સત્ય છે?”

“હા, તે જે કહે છે, તે સત્ય છે; કારણ કે હવે મારા દુઃખનો અવધિ આવી રહ્યો છે, હવે હું તેને સહન કરવાને તૈયાર નથી.” મહારાણ્યાએ જવાબ આપ્યો.

“પણ આમ નિરાશ થવાનું કાંઈ કારણ છે ?” લામાશાહે પુનઃ પૂછ્યું.

“કારણ !” પ્રતાપસિંહે કહ્યું “કારણ વિના કાર્ય સંભવતું જ નથી. ધન, કીર્તિ, માન, મોટાઈ, વૈભવ, વિલાસ, રાજપાટ વગેરે સર્વ સુખનાં સાધનોના ત્યાગ કરીને દેશની સ્વતંત્રતા સાચવવાને માટે વનવાસને ગ્રહણ કર્યા છતાં પણ જ્યારે જય મેળવવાની એક પણ આશા રહી નથી, ત્યારે દુરાગ્રહને વશ થઈ અસહ્ય દુઃખોને સહન કરવા, એ શું મૂર્ખતા નથી ? મંત્રીશ્વર ! હવે તો જે રીતે હું મારા આત્મજનોને સુખી કરી શકું, તે જ રીતને ગ્રહણ કરવાની છે અને તેથી જ હું કહું હવે તમારા મિથ્યા આશ્વાસનને નહિ માનતાં મને જે ઠીક લાગશે તે જ કરીશ.”

“મહારાણા ! કોઈ દિવસ નહિ અને આજે આપને આપનાં આત્મજનોના બહુ મોહ લાગ્યો, એનું શું કારણ ? આપ વિચાર કરશો તો જણાશે કે અમે પણ અમારાં આત્મજનોને સુખી કરવાને આતુર છીએ; પરંતુ તેમને સુખી શી રીતે કરવા ? ખીજા રાજપૂત રાજાઓએ જેવી રીતે પોતાની સ્વતંત્રતા વેચીને તથા પોતાની બહેન-દીકરીઓને મોગલ બાદશાહને આપીને મહાનુ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત કરી પોતાનાં વહાલાંઓને સુખી કર્યાં છે એવી રીતે શું આપ તેમને સુખી કરવાને ચાહો છો ? અને જો ચાહો છો તો આપ શહેનશાહ અકબરનું દાસત્વ સ્વીકારવાને શું તૈયાર છો ?” લામાશાહે આવેશ-પૂર્વક કહ્યું.

“શહેનશાહ અકબરનું દાસત્વ ! મોગલોની ગુલામગીરી ! મંત્રીશ્વર ! તમે શું કહો છો, તે હું સમજી શકતો નથી. શું હું મારી પુત્રીને વિધર્મી મોગલ બાદશાહને આપીને તથા મારી સ્વતંત્રતાને વેચીને મારાં આત્મજનોને સુખી કરવાનું ચાહીશ, એમ તમે માનો છો ? અને જો તમે એમ માનતા હો, તો તમારી એ માન્યતા તદ્દન બૂલ ભરેલી છે.” પ્રતાપસિંહે દાસત્વ અને ગુલામગીરી શબ્દો ઉપર ભાર મૂકીને આશ્ચર્ય દર્શાવતાં કહ્યું.

“મારી માન્યતા જ્યારે બૂલભરેલી છે. ત્યારે આપ શી રીતે સુખી થવાને ઇચ્છો છો ?” લામાશાહે પૂછ્યું.

“શી રીતે ?” પ્રતાપસિંહે આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું. અને એમ કહેતાં જ તે વિચારમાં પડી ગયો. કેટલોક સમય સુધી શાંતિપૂર્વક વિચાર કર્યા પછી

તેણે કહ્યું. “ભામાશાહ ! ખરેખર મારી ભૂલ થઈ છે. દુઃખના અતિરેકથી મારાથી નિરાશાના જે શબ્દો બોલી જવાયા છે, તે માટે મને હવે ધણો જ પશ્ચાત્તાપ થાય છે. મારાં પ્રિય બાળકોને ક્ષુધાના દુઃખથી પીડાતાં જોઈને મારી ધીરજ ચાલી ગઈ હતી; પરંતુ તમારા તથા મહારાણીના આવેશપૂર્ણ શબ્દોથી મારામાં પુનઃ ધીરજ અને દૃઢતાએ આવીને વાસ કર્યો છે અને તેથી ભગવાન એકલિંગજીના સોગન ખાઈને પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે હું જે દુઃખનો અનુભવ હાલ કરી રહ્યો છું તેનાથી અધિકતર દુઃખને અનુભવવાનો સમય ભવિષ્યમાં કદાચ પ્રાપ્ત થાય અને મૃત્યુ બે દિવસ પછી આવતું હોય, તો ભલે આજે જ આવે; પરંતુ મોગલોના દાસત્વને નહિ સ્વીકારવાના મેં જે નિશ્ચય કર્યો છે, તેને પૂર્ણ દૃઢતા અને અડગ શ્રદ્ધાથી વળગી રહીશ. કહો, પ્રિયદેવી અને ભામાશાહ ! હવે તમે શું કહેવા માગો છો ?”

“પ્રાણનાથ !” પદ્માવતીએ તુરત જ ઉત્તર આપ્યો. “હવે અમારે કાંઈ પણ કહેવાનું છે જ નહિ અને જે હોય, તો તે માત્ર એટલું જ છે કે ભગવાન એકલિંગજીની કૃપાથી આપનો નિશ્ચય ફળિભૂત થાઓ.”

“મારું કહેવાનું પણ એટલું જ છે કે પરમાત્માની કૃપાથી આપનો વિજય થાઓ.” ભામાશાહે કહ્યું.

પ્રતાપસિંહ ઉત્સાહિત વદને કાંઈક બોલવા જતો હતો, એટલામાં તેના એક વિદ્વાસુ ભાણે તેની સામે આવી તેને નમીને તેના હાથમાં એક કાગળ મૂક્યો. પ્રતાપે કાગળને હાથમાં લઈ આમ તેમ ફેરવતાં આવેલ ભાણેને પૂછ્યું. “મારા મિત્ર પૃથિવીરાજનો આ કાગળ જણાય છે. કેમ ખરું ને ?”

“જી હા; તેમનો જ આ કાગળ છે અને તેને લઈને આત્રા ગયેલો આપણો દૂત હમણાં જ આવી પહોંચ્યો છે.” ભાણે જવાબ આપ્યો.

પ્રતાપસિંહે સદરહુ કાગળને ખોલીને ભામાશાહને વાંચવા માટે આપ્યો અને તેણે સાંભળી શકાય તેટલા અવાજથી તેને નીચે મુજબ વાંચ્યો:-

વીર શિરોમણી રાજેન્દ્ર !

વિનંતી કે સલુખરરાજ શ્રી ગોવિંદસિંહજીના હાથથી લખાયેલો મારા મિત્ર કરમચંદ ઉપર આવેલો આપનો કાગળ મળ્યો છે અને તેને વાંચીને મને ધણો જ આનંદ થયો છે. સલુખરરાજની લેખનશૈલી ઉપરથી આપ કેટલેક અંશે કાયર થઈ ગયા હો, એવું ગર્ભિત રીતે મને જણાયું છે

અને તેમ બનવું જો કે સંભવિત છે; તોપણ પ્રિય ભૂમિ મેવાડની સ્વતંત્રતા અને આપણી રાજપૂત જાતિની કીર્તિને સાચવવાને માટે આપ આપની પ્રતિજ્ઞામાંથી જરા પણ ચલિત થશો નહિ કારણકે—

“અકબર સમદ અથાહ. સૂરાપણુ ભરિયે સજલ;
મેવાડો તિણુમાંહી, પોયણ કુલ પ્રતાપસી.
અકબર એકણુ બાર, દાગણુકી સારી દુની;
અણુદાગલ અસવાર, રહિયે રાણુ પ્રતાપસી.
અકબર ઘેર અધાર, ઉંછાણુ હિન્દુ અવર;
જાગે જુગ દાતાર, પેહરે રાણુ પ્રતાપસી.
હિન્દુ પતિ પરતાપ, પત રાખો હિન્દુ આણુરી;
સહે વિપત્તિ સંતાપ, સત્ય સપથ કર આપણી.
ચોથો ચિતોડાહ, બાંટો જાજન્તી તણુ;
દાસે મેવાડાહ, તે સિર રાણ પ્રતાપસી.” *

માટે રાજેન્દ્ર મેવાડના ઉદ્ધારની અને રાજપૂત જાતિની સ્વતંત્રતાની બધી આશા આપના ઉપર હોઈ આપ આપની પ્રતિજ્ઞામાં દઢ રહેજો, એ મારી આપને ખાસ કરીને ભલામણ—અરે નહિ—પ્રાર્થના છે. દેશનો ઉદ્ધાર કરવાનું સુકૃત્ય મારા ભાગ્યમાં લખાયલું નથી અને તેથી હું દિલ્લીગીર છું; પરંતુ જ્યારે હું આપના સાહસનો અને આપની વીરતાનો વિચાર કરું છું, ત્યારે મારી એ દિલ્લીગીરી કેટલેક અંશે ઓછી થાય છે. છેવટમાં ભગવાન એકલિંગજી આપણા દેશનું કલ્યાણ કરે, એ અંતરની તીવ્ર ઈચ્છા સમેત વિરમું છું. મંત્રીશ્વર ભામાશાહ જેવા મુસદ્દી અને કલાવિન્દ પુરુષ જેના સલાહકાર અને સહાયક છે, તે રાજ કદિપણુ પરાજય પામશે નહિ, એવી મને ખાતરી છે અને મારી એ ખાતરી સાચી નિવડો એવી પરમાત્મા પાસે નમ્ર પ્રાર્થના છે.

લી. પરતંત્રતાની બેડોમાં જકડાયેલો

પૃથિવીરાજ

ભામાશાહ ઉપર પ્રમાણે પત્ર વાંચી રહ્યો, એટલે પ્રતાપસિંહે આનંદ પામીને કહ્યું. “ભામાશાહ ! મારા મિત્ર પૃથિવીરાજની દેશના ઉદ્ધાર માટેની તીવ્ર લાગણી જોઈ મને ખુબ જ આનંદ થાય છે અને તેથી મારા હૃદયમાં બળનો સંચાર થાય છે. પૃથિવીરાજ જેવો રાજા જો આ વખતે સ્વ-

* જુઓ મેવાડનો ઇતિહાસ

તંત્ર હોત, તો તેની સહાયથી આજે ક્યારનાએ મેવાડનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો હોત. કેમ મારી ધારણા સત્ય છે ને?”

“આપની ધારણા કેવળ સત્ય છે; કેમકે તેઓ જેમ સાહિત્ય રસિક અને કાવ્યકાવિદ છે, તેમ યુદ્ધમાં પણ જવાંમદ અને ખડાદૂર નર છે અને તેથી તેમના જેવા પુરુષ જો આપણા પક્ષમાં આ વખતે હોત તો આપણને ધણી જ સરલતા મળી આવી હોત; પરંતુ તેઓ શહેનશાહ અકબરની નજર-કેદમાં હોવાથી આપણને તેમની સહાયતાનો લાભ મળી શકે તેમ નથી, એ જો કે દિલ્લગીરી ભરેલું છે, તો પણ તેમની લાગણી અને શુભેચ્છા માટે આપણે તેમનો આભાર માનવો જોઈએ છે. રાજસ્થાનનાં ધણા ખરા રાજાઓ અને ખુદ તેમના ભાઈ રાયસિંહ પણ જ્યારે અકબરના દાસત્વનો સ્વીકાર કરી પોતાની પુત્રીઓ તેને આપી ચુ.યા છે. ત્યારે પૃથિવીરાજ જેવા નરરત્ન બાદ-શાહની નજરકેદમાં રહ્યા છતાં પણ આપણને આટલી સહાય અને સલાહ આપે છે એ કાંઈ જેવી તેવી ખુશાલીની વાત નથી.” ભામાશાહે કહ્યું.

આ વખતે કુમાર અમરસિંહ અને રણવીરસિંહ ઉતાવળા ઉતાવળા આવી પહોંચ્યા અને તેમણે મહારાણા તરફ જોઈને કહ્યું. “મોગલોને આપણા આ નિવાસસ્થાનની પણ ખબર પડી ગઈ જણાય છે; કેમકે તેમની એક ટુકડી આ તરફ એકદમ ધસારાખંધ ચાલી આવે છે અને તેથી ભીલના નાયકે આપણને આ સ્થળનો ત્યાગ કરવાની સૂચના મોકલાવી છે.”

“હું ધારતો જ હતો કે ચાલાક મોગલોથી આપણું આ સ્થળ પણ ગુપ્ત રહેશે નહિ અને થયું પણ તેમજ. ઠીક, તમે આપણા સઘળાં પરિવારને લઈ ભીલ નાયક સલાહ આપે, તે તરફ ચાલ્યા જવાની ગોઠવણ કરો અને અમે પણ તમારી પાછળ જ આવી પહોંચીએ છીએ.” પ્રતાપસિંહે એમ કહીને તેમને જવાની સૂચના કરી.

“ભીલનાયકે આપણી ગોઠવણ મુજબ સુધાના પહાડોમાં જવાની અમને ખબર મોકલાવી છે અને તેથી અમે ત્યાં જવાની ગોઠવણ કરી લઈએ છીએ.” એમ કહી અમરસિંહ તથા રણવીરસિંહ મહારાણીને પોતાની સાથે લઈને તુરત જ ચાલ્યા ગયા.

તેઓના જવા પછી પ્રતાપસિંહ તથા ભામાશાહ અન્ય સરદારો અને રાજપૂતોની સાથે તેમની પાછળ ગયા અને તેઓને ગયાને ખુદ વાર થઈ નહિ હોય, એટલામાં તો મોગલો ત્યાં આવી પહોંચ્યા; પરંતુ પ્રતાપસિંહ વગેરેને ત્યાં નહિ જોવાથી તેઓ ખીજ દિશામાં તેમની શોધ કરવાને દોડી ગયા.

પ્રરણ ૧૯મું

ધાર્મિક ઐક્ય

શહેનશાહ અકબરના સંબંધમાં આપણે જાણવા યોગ્ય ઇતિહાસ પ્રસ્તુત નવલકથામાં વાંચી ગયા છીએ અને તેના ગુણદોષની બંને બાજુઓને પણ પ્રસંગોપાત જોઈ ગયા છીએ.

બાદશાહ અકબર સારી રીતે સમજતો હતો કે હિન્દુસ્થાનના લોકો પોતાના ધર્મને પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ વધુ ચાહનારા છે અને તેથી તેણે જૂદા જૂદા ધર્મને માનનારા વિદ્વાનોની એક સભા સ્થાપી હતી અને તે દ્વારા પોતે દરેક ધર્મનું રહસ્ય સમજીને સર્વને સંતોષ આપતો હતો. હિન્દુ અને મુસલમાન એ એક વિરુદ્ધ સ્વભાવ, વિરુદ્ધ આચાર વિચાર અને વિરુદ્ધ ધર્મને ધારણ કરનારી જાતિઓ હોવાથી તેમનું ધાર્મિક ઐક્ય કરવાની ખાતર તેણે આ સભા સ્થાપી હતી અને તેનું નામ તૌહિદ-ઈ-ઈલાહી એટલે કે ‘પરમતત્ત્વની એકતા’ એવું રાખ્યું હતું. આ સભાને માટે તેણે ફત્તેપુર સીક્રીમાં ખાસ મકાન તૈયાર કરાવીને તેને ઈબાદતખાનાનું નામ આપેલું હતું. શહેનશાહ અકબરે જો કે પોતાની રાજ્યગાદી આગ્રામાં રાખેલી હતી; તો પણ તે પોતાના ધણોખરો સમય ફત્તેહપુર સીક્રીમાં જ ગાળતો હોવાથી તેણે ઈબાદતખાનાના અતિ ભવ્ય અને સુંદર મકાનને ત્યાં જ બંધાવ્યું હતું. બાદશાહ આ ઈબાદતખાનામાં બેસીને પ્રત્યેક ધર્મના વિદ્વાનોની સાથે ધાર્મિક ચર્ચા ચલાવતો હતો અને પોતાની શકાનું સમાધાન કરતો હતો. વિદ્વાન અને તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોના સહવાસ અને નિત્યના પરિચયથી તેનું જીવન ઉજ્જવળ બનતું જતું હતું; પરંતુ જ્યારથી તેને જૈનાચાર્ય શ્રી હીરવિજયસૂરિના સમાગમ થયો અને તેમના ઉત્તમ અમૃતમય ઉપદેશનું તેણે પાન કર્યું, ત્યારથી તેના જીવનમાં ધણો જ ફેરફાર થઈ ગયો હતો અને તે એટલે સુધી કે ડેટલાક કટ્ટર મુસલમાનો તેના જીવનમાં થયેલા ફેરફારના અંગે તેના આચાર-વિચાર જોઈને તેનાથી નારાજ થઈ ગયા હતા અને ખુદ શાહજહાં સલીમને પોતાના બાબાની વિરુદ્ધ ઉશ્કેરીને તેની સામે બળવો જગાડવાને પણ લલચાવી શક્યા હતા; પરંતુ મહા વિચક્ષણ અને રાજ્યકાર્યકુશળ અકબરે પોતાના વિરોધીઓને શામ, દામ, ભેદ અને દંડથી સમજાવીને પોતાની સત્તા જેવીને તેવી ટકાવી રાખી હતો.

જે સમયની ઘટનાનો અમે અત્રે ઉલ્લેખ કરીએ છીએ, તે સમયે મોગલકુલતિલક શહેનશાહ અકબર ફત્તેપુર સીક્રીમાં વિરાજતો હતો. જ્યારે જ્યારે તે આગ્રાથી ફત્તેહપુર આવતો હતો, ત્યારે ત્યારે તે પોતાના ખાસ દરબારીઓ પોતાના મિત્રો, પોતાના સલાહકારો અને તૌહિદ-ઈ-ઈલાહીના સર્વ વિદ્વાનોને પોતાની સાથે જ લઈ જતો હતો અને તેમની સાથે વિવિધ પ્રકારનો વિનોદ કરીને અલૌકિક આનંદનો ઉપભોગ કરતો હતો. રવિવારનો દિવસ અને અનુકૂળ સમય હોવાથી ઈબાદતખાનામાં નિયમ મુજબ તૌહિદ-ઈ-ઈલાહીના વિદ્વાનોની સભા ભરવામાં આવી હતી અને સર્વ સભાસદોની મધ્યમાં બાદશાહ અકબર ઈંદ્ર સમાન શોભતો હતો. આ સભામાં અબુલફૈઝ, અબુલફઝલ, અમદુલ કાદર, કાજી, શાહ મનાસુર, મીર આલમ, તાનસેન, રાજા પૃથિવીરાજ, રાજા ખીરખલ, દિવાન ટોડરમલ્લ,^૧ થાનસિંહ, કરમચંદ, કવિગંગ, અને પંડિત જગન્નાથ વગેરે વિદ્વાનો હાજર હતા અને તેઓ પરસ્પર અનેક પ્રકારના વિષયો ઉપર ચર્ચા ચલાવી રહ્યા હતા. બાદશાહ અકબરે આ વખતે સર્વને ચૂપ રહેવાની ઈશારત કરતાં સર્વ સભાસદો ચૂપ થઈ ગયા. ત્યાર બાદ તેણે તાનસેન સામે નજર કરીને કહ્યું “તાનસેન !”

તાનસેને તુરત જ જવાબ આપ્યો, “ફરમાન ખુદાવંદ !”

“આપણે અત્યારે કાઈ પણ વિષય ઈપર ચર્ચા ચલાવીએ તે પહેલાં

૧ દિવાન ટોડરમલ્લ અકબરશાહનો મુખ્ય દિવાન અને જાતિનો બ્રહ્મ-ક્ષત્રી હતો અને તે અરબી, ફારસી સને સંસ્કૃત ભાષામાં મહા નિપુણ હતો, એમ પ્રતાપપ્રતિષ્ઠા નાટકમાં રા. નથુરામ સુંદરજી શુક્લ લખે છે; પરંતુ શ્રીયુત બાબુ ઉમરાવસિંહજી ટાંક બી. એ. એલ. એલ બી. કહે છે કે ટોડર-મલ્લ શહેનશાહ અકબરનો કાષ્ઠ્યક્ષ હતો. તેનું નામ અકબરના દરબારના પ્રસિદ્ધ જૈનીઓમાં સર્વથી મશહૂર છે. તે જાતેએ ઓસવાલ હતો અને તેના વંશજો ટોડરમલ્હૈર નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને અજમેર તથા જોધપુરમાં આજ પણ જોવામાં આવે છે. આ બન્ને વાતોમાંથી કઈ ખરી અને કઈ ખોટી, એ નક્કી કરવાનું કાર્ણ અમે ઇતિહાસવેત્તાઓને સોંપીએ છીએ. ઐતિહાસિક વિષ-યોમાં આવા ઘણા મતભેદો રહેલા છે અને તેથી આવા વિદ્વાન પુરુષોનાં જુદાં જુદાં જીવન ચરિત્રો લખવામાં આવે, તો જ તેઓ ખરી રીતે કાણુ હતા, એ જાણી શકાય.

—લેખક

તમે એકાદ મીઠું અને મધુર ગાન સંભળાવીને અમારા સર્વના દિલને ખુશ કરો એવી મારી ઈચ્છા છે.” બાદશાહે કહ્યું.

તાનસેને બાદશાહની ઈચ્છાને જો હૂકમ કરીને પોતાના કર્ણપ્રિય કંઠને ખુલ્લો મૂકી દીધો :-

“તેરેરી બદન કમળપર શાંમ સુંદર પીય રીઝ રહે એક ઠોર,
બીન દેખે નેન, જીયાકું ન પર ચેન, બોલત ઓર કે ઓર,
ઘરી ઘરી પલ્લવન કર ન પરત હે ઓર ન સુન્નત કોઈ ઠોર,
તાનસેનકે પીયાસો ઉઠ હીલમીલ કરો નોહારત દોર :-
તેરેરી બદન કમળપર.....”

તાનસેને ઉપયુક્ત ગાન એવા તો મનોરંજક આલાપ અને મીઠા સ્વરથી ગાઈ બતાવ્યું કે તેને સંભળનારા સર્વ સલાસદો ઘડીબર મંત્રમુગ્ધ બની ગયા અને તેઓ એક અવાજે તેની પ્રશંસા કરવા મંડી ગયા. ખુદ બાદશાહે પણ તાનસેનની ગાયનકળાના વખાણ કરતાં ખીરબલને ઉદ્દેશીને કહ્યું. “ખીરબલ ! ગાયનકળામાં તાનસેન ઘણો જ ઉસ્તાદ અને પ્રવીણ છે. મને લાગે છે કે સમસ્ત હિન્દુસ્થાનમાં તેના જેવો ખીજો ગાયક ભાગ્યે જ હશે.”

“બાદશાહ સલામતની એ માન્યતા સત્ય છે કે તાનસેન ગાયનકળામાં ઘણાજ ઉસ્તાદ છે; પરંતુ તેથી તેના જેવો ખીજો કોઈ ગાયક સમસ્ત હિન્દુસ્તાનમાં ભાગ્યે જ હશે, એમ કહેવું એ મને જરા અતિશયોકિત ભરેલું લાગે છે.” ખીરબલે ખરી હકીકત કહી બતાવી.

“રાજા ખીરબલનું કથન સર્વથા સત્ય છે.” દિવાન ટાડરમદ્લે તેના મતને અનુમોદન આપતાં કહ્યું.

હિન્દુસ્થાન જેવા વિશાળ દેશમાં મિયાં તાનસેનથી પણ ગાયનકળામાં અધિક ઉસ્તાદ ગાયકો હોવા, એ કાંઈ અસંભવિત વાત નથી. જ્યાં સુધી આપણે ખીજા જ્ઞાત પુરુષોના સહવાસમાં આવ્યા હોતા નથી, ત્યાં સુધી તુલનાના અભાવે આપણે એક વ્યક્તિને બહુ જ મહત્ત્વ આપી દઈએ છીએ અને એમ બનવું એ સ્વાભાવિક પણ છે. આ ઉપરથી મિયાં તાનસેનને હું ઉતારી પાડવા ઈચ્છતો નથી; કારણ કે તેમની ગાયનકળાની નિપુણતા માટે મને સંપૂર્ણ માન છે. મારો કહેવાનો ભાવાર્થ માત્ર એટલો જ છે કે ‘તાનસેનજી જેવા ખીજા ગાયકો પણ ભાગ્યે જ હશે.’ એ માન્યતા જરા ઉતાવળી છે.”

અકબરે રાજ્ય ખીરખલ તથા દિવાન ટાડરમક્કનેા એક જ અભિપ્રાય જાણીને ગંભીરતાથી કહ્યું. “તમારો શુદ્ધ અને નિષ્પક્ષપાત અભિપ્રાય જાણીને મને સંતોષ થયો છે; કારણ કે આપણી આ સભામાં હરકોઈ સભાસદને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા અને નિઃકરતાથી વિષય પરત્વે પોતાનાં અભિપ્રાયો આપવાની છુટ છે; પરંતુ તાનસેનની ગાયનકળાને માટે આપણે અત્રે વાદવિવાદ કરવાનો નથી અને તેથી એ વાતને પડતી મૂકવાની હું સર્વને સૂચના કરું છું અત્રે આપણે જે વિષયને હાથ ધરી વાદવિવાદ કરવાનો છે અને ચર્ચા ચલાવવાની છે, તે આપણા નવિન પંથને પુષ્ટ કરવા વિષેનો હોવાથી તે સંબંધી પોતપોતાના વિચારો જણાવવાને માટે હું તમારું સર્વનું ધ્યાન ખેંચું છું.”

બાદશાહના છેવટના શબ્દો સાંભળી કાળએ જરા આવેશપૂર્વક કહ્યું. “નામવર શહેનશાહ ! ધાર્મિક ઐક્ય સાધવાને માટે આપે નૌહિદ-ઈ-ઈલાહી નામક નવિન પંથ સ્થાપીને જે પ્રયાસ કરવા માંડ્યો છે તે પરવરદેગારના ફરમાનથી વિરુદ્ધ છે, એમ હું ઘણીવાર કહી ગયો છું અને હજુ પણ એમ જ કહું છું. માટે આપ એ બ્રમમૂલક પ્રયાસનો ત્યાગ કરીને પાક ઈસમાલ ધર્મનો પ્રચાર કરવાના કાર્યને હાથ ધરો, એવી મારી આપને અરજ છે.”

“મારી પણ આપને એવી જ અરજ છે; કારણ કે કાળ સાહેબ જે કહે છે, તે ખીલકુલ સત્ય છે.” અબ્દુલકાદરે કાળના મતને પુષ્ટિ આપતાં કહ્યું.

“પરંતુ ધાર્મિક ઐક્ય સાધવાનો હું જે પ્રયાસ કરું છું, તે પરવરદેગારના ફરમાન વિરુદ્ધ શી રીતે છે, તે મને જરા સમજાવશો ?” અકબરે કાળને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું.

“એ હકીકત આપને કોઈ વખતે એકાંતમાં સમજાવીશ; પરંતુ તે પહેલાં આપને એ સમજાવવાની જરૂર છે કે હિન્દુ અને ઈસલામ એ ઉભય વિરોધી ધર્મોનું ઐક્ય થવું શું સંભવિત છે ? હરગીજ નહિ અને તેથી જ હું આપને અરજ ગુઝરું છું કે આપ ધાર્મિક ઐક્યના પ્રયાસને છોડી દો—સદંતર છોડી દો. હા, એટલું છે કે જો આપને ધાર્મિક ઐક્ય ખરી રીતે કરવું જ હોય તો કાં તો બધાને મુસલમાન કરવા જોઈએ અને કાં તો આપણે બધાએ હિન્દુ થઈ જવું જોઈએ. કેમ શાહ મનસુર ! તમારો આ વિષે શો અભિપ્રાય

છે ?” કાળએ એમ કહીને શાહ મનસુર કે જે પોતાના મતને સર્વથા મળતો આવતો હતો, તેને પૂછ્યું.

“ખરોખર છે, કાળસાહેબ ! તમારું કથન રાસ્ત છે.” શાહ મનસુરે હા લણી.

“કાળસાહેબ ! મને માફ કરજો; પરંતુ મારે કહેવું નોંધએ કે તમે ધાર્મિક ઐક્ય સંબંધી નાહક વહેમને ધરો છો. ધાર્મિક ઐક્યનો અર્થ એવો નથી કે બધાંએ ઇસલામ કે હિન્દુ ધર્મને જ ગ્રહણ કરવો; તેનો અર્થ માત્ર એટલો જ છે કે હિન્દુ, જૈન અને ઇસલામ ધર્મમાં અરસપરસ જે મતભેદો છે, તેને એક બાજુએ રાખીને સર્વ ધર્મના અનુયાયીઓએ દેશના સામાન્ય હિતની ખાતર પોતાની વચ્ચેના વૈમનસ્થને દૂર કરીને પરસ્પર બ્રાતૃભાવથી વર્તવું. તૌહિદ-ઈ-ઈલાહીનો અર્થ અથવા તો સિદ્ધાંત આ જ છે; તેમ છતાં આવા સામાન્ય વિષયમાં તમે આનાકાની કરીને શહેનશાહને અવળે રસ્તે દોરવા માગો છો, એ તમારા જેવા વિદ્વાન પુરુષને યોગ્ય નથી.” અબુલફઝે ધાર્મિક ઐક્યનો ખુલાસો કરતાં કહ્યું.

“અબુલફઝ ! શહેનશાહને હું અવળે રસ્તે દોરવા માગું છું કે તમે દોરવા માગો છો, એ હકીકતને સર્વ ઇસલામીઓ સારી રીતે જાણતા હોવાથી તમારે મને એ વિષે કંઈ પણ કહેવાની જરૂર નથી. હું તો મને જે યોગ્ય લાગે છે, ખુદલા દિલથી શહેનશાહને તુરત જ કહું છું; કારણ કે હું તેને મારી ફરજ સમજું છું; પરંતુ તેથી તેમણે મારા વચ્ચેના મન્ય રાખવા જ નોંધએ, એવો મારો તમને આગ્રહ નથી.” કાળએ સહેજ રોષપૂર્વક કહ્યું.

“હું ક્યાં કહું છું કે તમે એવો આગ્રહ કરો છો ? અને કદાચ કરતા હો; તો પણ શહેનશાહ તેને વગર વિચારે માની લે, એવા ઉતાવળા કે બુદ્ધિહીન નથી. ખુદાતાલાએ તેમને સમજણ શક્તિની ઉત્તમ બક્ષિસ ઉદાર હાથે આપેલી હોવાથી તેઓશ્રી હરકોઈ પુરુષના આગ્રહને અને તેની વાર્તાના મર્મને સહજમાં સમજી શકે તેવા છે અને તેથી તમે આગ્રહ કરો કે ન કરો, એ સરખું જ છે.” અબુલફઝે કાળને સચોટ જવાબ આપ્યો અને તેથી કાળની આંખોમાં રતાશ છવાઈ ગઈ અને તે તેના પ્રત્યુત્તર આપવાને તૈયારી કરતો હતો; પરંતુ અકાસરે તેને નેત્રની ઈશારતથી શાંત રહેવાની સૂચના કરી એટલે તે અનિચ્છાએ પણ ચૂપ રહ્યો.

તે પછી બાદશાહે કરમચંદ્ર પ્રતિ જોઈને તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “કરમચંદ્ર ! ધાર્મિક ઐક્ય સંબંધી તમારો શો અભિપ્રાય છે ? તમે કાળ અને અબુલફઝલ એ ઉભયમાંથી કોના મતને મળતા થાઓ છો ?”

કરમચંદ્રે ક્ષણવાર વિચાર કરીને કહ્યું, “બાદશાહે સલામત ! ધાર્મિક ઐક્ય સાધવાનો પ્રયાસ જે સ્વાર્થરહિતપણે કરવામાં આવતો હોય, તો મારા મત મુજબ પ્રશંસનીય છે, કારણ કે તેમ કરવાથી ધર્મના અંગે અરસપરસ જે વિરુદ્ધતા અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય, તેનો ઘણે અંશે નાશ થાય છે અને તેથી દેશમાં સામાન્ય રીતે શાંતિ જળવાઈ રહે છે. ધાર્મિક ઐક્ય કરવાથી કોઈ પણ ધર્મનો નાશ થતો નથી, એ સહજમાં સમજી શકાય તેવી વાત છે; કારણ કે તેથી કોઈને પોતપોતાના ધર્મની માન્યતા અને શ્રદ્ધાનો ત્યાગ કરવાની જરૂર રહેતી નથી; કિન્તુ જુદા જુદા ધર્મોના જે મતભેદો રહેલા છે, તેની ઉપેક્ષા કરીને સર્વે ધર્માનુયાયીઓએ પરસ્પર એકસંપીથી વર્તવાનું છે. રાજકીય દૃષ્ટિથી ધાર્મિક ઐક્યનો સિદ્ધાંત બહુ અગત્યનો છે; કારણ કે તેથી ખુદ રાજકર્તાને પણ લાભ થવાનો સંભવ છે અને તેથી મારો અભિપ્રાય શેખ અબુલફઝલને મળતો છે.”

શહેનશાહ અકબર કરમચંદ્રનો અભિપ્રાય જાણીને અંતરમાં ખુશી થઈ ગયો; પરંતુ તેણે પોતાની ખુશાલીને દબાવી રાખીને રાજ ખીરબલને પૂછ્યું, “અને તમે આ વિષે શું કહો છો ? તમે કોના મતને મળતા થાઓ છો ?”

રાજ ખીરબલે તુરત જ જવાબ આપ્યો, “જહાંપનાહ ! હું શાહ કરમચંદ્રના મતને મળતો થાઉં છું; કારણ કે તેમણે ધાર્મિક ઐક્ય સંબંધમાં પોતાનો જે અભિપ્રાય આપ્યો છે, તે ઘણો જ વિચારણીય અને મહત્ત્વનો છે. જે દેશમાં જુદા જુદા ધર્મને માનનારી પ્રજા અને વિધર્મી રાજકર્તા હોય, તે દેશમાં ધાર્મિક ઐક્યની ઘણી જ જરૂર છે અને આ જરૂર જેમ પ્રજાને લાભકારી છે, તેમ રાજકર્તાને પણ લાભકારી છે. રાજકર્તા જે પ્રજાના ધર્મમાં હાથ નહિ નાખતાં સર્વને પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તવાની સ્વતંત્રતા આપે છે, તો તેના રાજ્યનો પાયો મજબૂત થવાની સાથે પ્રજાને તેને દીલોઝનથી ચાહે છે. ધાર્મિક ઐક્યથી હિન્દુએ મુસલમાન અને મુસલમાને હિન્દુ થવાની જરૂર રહેતી નથી; પરંતુ હિન્દુ અને મુસલમાન ઉભય ધર્માનુયાયીઓએ અરસપરસ ધાર્મિક મતભેદો હોય તેને ભૂલી જઈને દેશના સામાન્ય લાલની ખાતર

ઐક્ય સાધવું, એ જ માત્ર ધાર્મિક ઐક્યનો હેતુ છે અને આ હેતુને લક્ષ્યમાં રાખીને જ તૌહિદ-ઇ-ઇલાહી નામક પંથની આપે સ્થાપના કરી છે, એ અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ.”

“રાજા ખીરખલનું કથન સર્વાંશે સત્ય છે અને તેથી બધાને મુસલમાન કરવા જોઈએ અથવા તો બધાએ હિન્દુ થઈ જવું જોઈએ, એ કાજ સાહેબનો સિદ્ધાંત અસત્ય ઠરે છે.” ફૈજીએ કહ્યું.

“મારા સિદ્ધાંતને તમે બધા ભલે અસત્ય ઠરાવવા માગો; પરંતુ મેં જે કહ્યું છે, તે ખીલકુલ રાસ્ત છે. અને તેથી તમે તેને અસત્ય ઠરાવી શકશો નહિ, કારણ કે હિન્દુ અને મુસલમાન એ ઉભય કોમનું ધાર્મિક ઐક્ય થવું, એ તદ્દન અસંભવિત છે.” કાજીએ દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું.

કાજીના ઉપયુક્ત શબ્દો સાંભળી લીધા પછી સર્વ સભાસદો ક્ષણવાર ચૂપ રહ્યા અને શહેનશાહ અકબર વિચારમાં પડી ગયો. થોડી વાર પછી તેણે પોતાના આસન ઉપર ટટાર થઈને કહ્યું. “મારા વિદ્વાન મિત્રો ! ધાર્મિક ઐક્યના સંબંધમાં તમે અત્યારે જે જે અભિપ્રાયો આપ્યા છે, તે બધાને મેં ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યા છે. ધાર્મિક ઐક્ય કરવાનો આપણો આશય શાહ કરમચંદ અને રાજા ખીરખલ કહે છે તેમ પરસ્પરના ધાર્મિક ભેદોને ભૂલી જઈને હિન્દુ અને મુસલમાન ઉભય કોમોએ અરસપરસ એકસંપીથી વર્તવું એટલે જ છે અને આ આશયને લક્ષ્યમાં રાખીને તૌહિદ-ઇ-ઇલાહીની સ્થાપના આપણે કરેલી છે. આપણો આશય આ રીતે શુદ્ધ અને કોઈ પણ ધર્મને બાધક થાય તેઓ નથી; તો પણ તેમાં આપણે ફલિભૂત થશું કે નહિ, એની મને શંકા જ રહ્યા કરે છે, કારણ કે આપણા આ ધાર્મિક ઐક્યતાના પ્રયાસથી હિન્દુ તેમજ મુસલમાનનો મોટો ભાગ વિરુદ્ધ છે, એટલું જ નહિ, પણ તેવા વિરોધીઓ આપણા વિરુદ્ધ ખટખટ પણ ચલાવી રહ્યા છે. મારી પ્રજાનાં સુખશાંતિ અને મારા મુલકના સામાન્ય હિતની ખાતર હું તેવા વિરોધીઓની દરકાર નહિ કરતાં ધાર્મિક ઐક્ય કરવાના ઉમદા વિચારને સતત વળગી રહેવા ઈચ્છું છું અને તમે મારા સર્વ મિત્રો મારા આશયને સમજી મને આ કાર્યમાં સહાય કરવાને સદા તત્પર રહેશો, એવી મારી ઈચ્છા છે. તેમ છતાં જેઓ મારા મતથી વિરુદ્ધતા ધરાવતા હોય, તેઓને આગ્રહથી મારા પ્રયાસમાં જોડાવાનું હું કહેતો નથી; કારણ કે ધર્મ સંબંધી વિષયમાં હું

કોઈ ઉપર ફરમાન ચલાવવાને ઈચ્છતો નથી. આ વિષય સંબંધી આપણે આગળ ઉપર વિશેષ ચર્ચા કરશું; હાલ તો અગત્યના રાજકીય કામ માટે મારે જવાનું હોઈ એ ચર્ચાને બંધ કરવી પડે છે.”

બાદશાહ તુરત જ આજ્ઞન ઉપરથી ઊઠ્યો અને તે સાથે સર્વ સભા-સહો પણ ઊભા થઈ ગયા. ત્યારબાદ તે દિવાન ટોડરમલ તથા ફૈઝને પોતાની સાથે લઈ ત્યાંથી રવાના થઈ ગયો અને અન્ય સભાસદો પણ પોતપોતાના કાર્ય ઉપર ચાલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૨૦મું

સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ

આચાર્ય શ્રી હીરવિજયસૂરિ અહમદાબાદથી વિહાર કર્યા પછી પાટણ, સિદ્ધપુર, સરોતરા, સિરોહી, સાદડી, રાણપુર, આઉઆ અને મેડતા વગેરે પ્રસિદ્ધ નગરો અને ગ્રામોમાં થોડો થોડો સમય રહી છેવટે સાંગાનેર સ્થાનમાં આવી પહોંચ્યા. સૂરિજી જે જે સ્થાનોમાં થઈને વિહાર કરતા હતા, તે સર્વ સ્થાનોના શ્રાવકો અને રાજાઓ તેમના પ્રવેશમહોત્સવ ધણી જ ધામધૂમથી કરતા હતા અને તેમના ઉત્તમ ઉપદેશનો લાભ લેતા હતા. પાટણમાં એક શ્રાવિકાએ મોટો ઉત્સાવ કરીને સૂરિજીના હાથે જીનપ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. સિદ્ધપુરમાંથી પંડિત શાંતિચંદ્રને સૂરિજીએ પોતાની સાથે લીધા હતા, સરોતરાનો ઠાકોર અર્જુનસિંહે કે જે ધણો દુર્વ્યસની અને પાપી હતો, તેને સૂરિજીએ સદુપદેશ આપીને સારા માર્ગે ચડાવી દીધો હતો અને આઉઆના તાલુકા શેઠે સૂરિજીનો નગરપ્રવેશ બહુ જ ઉત્સાહપૂર્વક કરાવીને ભારી મહોત્સવ કર્યો હતો. આ પ્રમાણે સ્થળે સ્થળે ઉપદેશ આપતાં, સન્માન પામતાં અને પ્રસિદ્ધ તીર્થોની યાત્રા કરતાં સૂરીશ્વરે સાંગાનેર નગરમાં આવીને વિશ્રાંતિ લેવાને માટે સ્થિરતા કરી. શહેનશાહ અકબરને હીરવિજયસૂરિ અહીં સુધી આવી પહોંચ્યાની ખબર પડતાં તેણે થાનસિંહ, કરમચંદ, અમીપાલ અને માનુ વગેરે પ્રસિદ્ધ જૈનીઓ અને અયુલકજલ તથા ખીરબલ વગેરે આધકારીઓને સૂરિજીને આદરમાન સાથે ફતેહપુર તેડી લાવવાને માટે આજ્ઞા આપી દીધી અને તેથી તેઓ અનેક હાથી, ઘોડા, રથ અને સેન્યને લઈને સાંગાનેર આવ્યા. સાંગાનેર આવીને તેઓએ સૂરીશ્વરને ફતેહપુર આવવાની વિનંતિ કરી. એટલે તેઓશ્રી પોતાના પરિવાર સમેત ધીમે ધીમે વિહાર કરીને ફતેહપુર આવી પહોંચ્યા અને નગરની બહાર એક રાજપૂત સરદારના મહેલમાં નિવાસ કર્યો. ત્યાર પછી થાનસિંહ, ખીરબલ વગેરે બાદશાહની પાસે આવ્યા અને તેને સૂરિજીના આગમનની ખબર આપી. બાદશાહ એ સમાચાર સાંભળીને ધણો જ ખુશી થયો અને સૂરિજીને ખીજે દિવસે સવારમાં પોતાની પાસે આવવાની વિનંતિ કરવાને માટે કરમચંદને આજ્ઞા આપી. કરમચંદ સૂરિજીને બાદશાહની ઈચ્છા મુજબ વિનંતિ કરીને તુરત જ પાછો આવ્યો અને એ ખબર બાદશાહને આપીને પોતાને આવાસે ગયો.

ખીજે દિવસે સવારમાં હીરવિજયસૂરિ પોતાની પાસે આવે, તે પહેલાં ઈર્ષાદતખાનામાં રાજ્યના સર્વ મુખ્ય મુખ્ય અધિકારીઓ અને દરબારીઓ તથા નગરના આગેવાન શ્રાવકોને હાજર રહેવાનો હુકમ બાદશાહે કર્યો હતો અને તેથી વખત થતાં તેઓ સર્વ હાજર થઈ ગયા હતા અને ઈર્ષાદતખાનામાં સૂરીશ્વર તથા સમ્રાટની રાહ જોતાં બેઠા હતા. આચાર્ય શ્રી હીરવિજયસૂરિ પોતાના શિષ્યમંડલ સાથે સવારના નવ વાગે શાહી દરબારમાં આવી પહોંચ્યા. એટલે હાજર રહેલા સર્વ સલાસદોએ તેમનો આદરસત્કાર કરીને તેમને સર્વને યોગ્ય રથજો બેસવાની વિનંતિ કરી. સૂરિજી તથા તેમના શિષ્યો પોતાને યોગ્ય એવી જગ્યાએ બેસી ગયા, તે પછી થાનસિંહ તથા કરમચંદ બાદશાહે સૂરિજીના આગમનની ખબર આપવાને તેના ખાસ આવાસમાં ગયા. સૂરીશ્વરની સાથે આ વખતે પ્રધાન તેર શિષ્યો હતા અને તેઓ સર્વે શાસ્ત્રના પારગામી અને વિદ્વાન હતા. થાનસિંહ તથા કરમચંદ જ્યારે બાદશાહે સૂરિજીના આગમનની ખબર આપવાને ગયા ત્યારે બાદશાહ પોતે મહત્વયુક્ત રાજકીય વાતચીતમાં પોતાના સેનાપતિઓ સાથે રોકાયેલા હોવાથી તેણે થાનસિંહ તથા કરમચંદના મુખથી સૂરિજીના આગમનની વાત સાંભળીને દિવાન ટોડરમલ્લ તથા અબુલફઝલને તેમનું આતિથ્ય કરવાને માટે તુરત જ મોકલ્યા. દિવાન ટોડરમલ્લ તથા શેખ અબુલફઝલ બાદશાહની આજ્ઞા પ્રમાણે સૂરિજીની પાસે આવી પહોંચ્યા અને તેમને બાદશાહ સલામત ખાનગી મસલતમાં રોકાયેલા હોઈ તેમને આવતાં થોડી વાર થશે, એમ કહીને તેમનાં કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. સૂરીશ્વરે તેનો યોગ્ય ઉત્તર આપ્યા પછી અબુલફઝલે ધર્મ સંબંધી ચર્ચા કરતાં કરતાં ઈસલામ ધર્મ વિષે અને ખુદાતાલાની હયાતી વિષે અનેક પ્રકારનાં પ્રશ્નો પૂછીને સૂરિજીનું જ્ઞાન કેવું અને કેટલું છે, તે જાણી લીધું અને તેથી ખુશી થઈને તેણે તેમનો બહુ જ ઉપકાર માન્યો. અબુલફઝલ પશુ વિદ્વાન હતો અને તેથી સૂરિજીની અપૂર્વ વિદ્વતા જોઈને તેમની સાથે વિશેષ વાર્તાલાપ કરવાની તેની ઈચ્છા હતી, પરંતુ એટલામાં બાદશાહ અકબર પોતાના ખાસ મિત્ર ફૈજ સાથે આવી પહોંચતાં તેને પોતાની ઇચ્છાને દાખી રાખવી પડી. બાદશાહે આવીને તુરત જ શ્રી હીરવિજયસૂરિને પ્રણામ કરીને કુશલસમાચાર પૂછ્યા અને તેમણે તેનો યોગ્ય ઉત્તર આપીને ધર્મલાભરપી આશીર્વાદ આપ્યો. ત્યારબાદ બાદશાહે સૂરિજીને હાથ પકડી તેને પોતાના આસન પાસે લઈ ગયો અને તે ઉપર પોતાની સાથે જ બેસવાનું કહ્યું. પરંતુ સૂરિજીએ સોના-રૂપા વગેરે ધાતુના આસન ઉપર બેસવું અથવા

તો તેનો સ્પર્શ કરવો, એ પોતાના મુનિધર્મની વિરુદ્ધ હોઈને તે ઉપર ખેસ-વાની ના પડી એટલે બાદશાહ પોતે નીચે ગાલીચા ઉપર ગાદી નંખાવીને તે ઉપર બેઠો અને સૂરિજી તથા તેમના શિષ્યો ફેરી જમીન ઉપર નાનાં નાનાં ઉનનાં કપડાંનાં કકડા પાથરીને તે ઉપર બેઠો. અન્ય દરબારીઓ પણ તે પછી પોતપોતાને ઉચિત જગ્યાએ આસપાસ બેસી ગયા.

તે પછી શહેનશાહે સ્મિત હાસ્યપૂર્વક કહ્યું. “સૂરિજી ! આગ્રા નગરના મુખ્ય શાહુકાર થાનસિંહ શાહની પુત્રી ચંપાના મુખથી આપની પ્રશંસા સાંભળી હું આપને મળવાને માટે અત્યાર આગ્રમચ બહુ જ આતુર થઈ રહ્યો હતો. પરંતુ આજે અત્યારે આપના પવિત્ર દર્શન થવાથી મારી એ આતુરતા શમી ગઈ છે અને તેથી મને બહુ જ આનંદ થયો છે. આપ ગુજરાતમાં હોવાની મને ખબર મળતા મેં આપને અત્રે આવવાને માટે મારા ખાસ કર્મચારીઓને વિનંતિ કરવાને મોકલ્યા હતા અને એ ઉપરથી આપ મારા આમંત્રણને માન આપી અત્રે આવ્યા છો, તે માટે હું આપનો ઉપકાર માનું છું. ઠીક, આપ ગુજરાતના કયા ગામમાંથી અને શી રીતે અહીં આવ્યા છો ? આપને કાંઈ તકલીફ તો પડી નથી ને ?”

બાદશાહની સહૃદયતા જોઈને સૂરીશ્વરે પ્રસન્ન થઈને જવાબ આપ્યો, “જહાંપનાહ ! હું પણ આપની સહૃદયતા જોઈને બહુ જ ખુશી થયો છું અને તે માટે આપનો આભાર પણ માનું છું. આપનું આમંત્રણ લઈને આપના કર્મચારીઓ ગુજરાતમાં આવ્યા, ત્યારે હું ગંધારબંદરમાં ચાતુર્માસ હતો અને તેથી ચાતુર્માસ પૂર્ણ થતાં પગે ચાલીને આજ લગલગ છ મહીને અહીં આવી પહોંચ્યો છું. ઉપદેશને માટે અમારે મુનિઓને એક સ્થળે કાયમ રહેવાનું નથી; પરંતુ જુદે જુદે સ્થળે ફરતાં જ રહેવાનું છે અને તેથી મને અહીં આવવામાં કશી પણ તકલીફ પડી નથી.”

બાદશાહ આ સાંભળીને આશ્ચર્ય પામી ગયો. તેણે પૂછ્યું. “શું આપ ઠેક ગંધારથી પૈદલ ચાલ્યા આવો છો ?”

“હા.” સૂરીશ્વરે સંક્ષિપ્ત ઉત્તર આપ્યો.

“ત્યારે તો આપને આટલી વૃદ્ધાવસ્થામાં પગે ચાલીને આવતાં જરૂર તકલીફ ઉઠાવવી પડી હશે અને મુશ્કેલી પણ ભોગવવી પડી હશે. સૂરીશ્વર ! મને તે માટે માફ કરજો; પરંતુ અહમદાબાદના સુબેદારે આપને અહીં

આવવા માટેની કાંઈ સગવડ કરી આપી નહિ, એ કેવી વાત?” અકબરે વિશેષ આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું.

“પૃથિવીપતિ !” આચાર્ય મહારાજે મંદ સ્મિત કરીને કહ્યું. “હું પગે ચાલીને આવ્યો, તેમાં સુખેદારનો કાંઈ પણ દોષ નથી, તેણે તો મને જે જોઈએ તે આપવાની ઉદારતા દર્શાવી હતી; પરંતુ અમારા મુનિધર્મના અંગે મારાથી એક પણ વસ્તુ તેમની પાસેથી લઈ શકાય તેમ નહિ હોવાથી હું મારી ઇચ્છા પૂર્વક જ પગે ચાલીને આવ્યો છું. અને તેથી ‘સુખેદારે મને કેમ કાંઈ સગવડતા કરી આપી નહિ’ એ સવાલ રહેતો નથી.”

“સૂરિ મહારાજ !” બદશાહે કૃતજ્ઞતાથી કહ્યું ‘આપને પૈદલ જ મુસાફરી કરવી પડતી હશે, એમ જો મારા જાણુવામાં પ્રથમથી આવ્યું હોત તો હું આપને અહીં સુધી આવવાની તકલીફ આપત નહિ. મારા સમજવામાં તો એમ જ હતું કે આપને મારા સુખેદાર તરફથી વાહન વગેરેની સગવડ કરી આપવામાં આવશે એટલે આપ સુખપૂર્વક અત્રે આવી શકશો; પરંતુ આપના કથનથી મારી એ સમજણ અસત્ય ઠરે છે. અને તેથી મારી એ ગેરસમજણને લઈ આપને મુસાફરીમાં જે જે મુશ્કેલીઓ અનુભવવી પડી હોય, તે માટે હું પુનઃ આપની માફી ચાહું છું.”

“નામવર બાદશાહ !” સૂરિજીએ કહ્યું. “આપની કૃતજ્ઞતા માટે હું આપનો અહેશાનમંદ છું; પરંતુ જ્યારથી મેં મુનિધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે, ત્યારથી ઉપદેશને માટે જુદે જુદે સ્થળે મારે પૈદલ મુસાફરી કરવી પડતી હોવાથી તેમાં કેટલીક મુશ્કેલીઓને અનુભવવી પડે છે; પરંતુ એ મારા મુનિધર્મની ફરજ હોવાથી તેમ કરવામાં મને લેશ માત્ર પણ દુઃખ ઉપજતું નથી અને તેથી તે માટે આપે માફી માગવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી.”

“સૂરિજી ! એ આપના પરાથી હૃદયની ઉત્તમતાની સાક્ષી પૂરે છે. હું આપની મુસાફરીની હકીકત જાણવાને બહુ જ ઇન્તેજાર છું અને તેથી કૃપા કરી મને તે કહી સંભળાવશો.” બાદશાહે જણાસાથી કહ્યું;

સૂરીશ્વરે તેના કાંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. એટલે તેણે ખીરબલ તરફ જોઈને કહ્યું, “ખીરબલ ! સૂરિજી પોતાની મુસાફરીનો હાલ પોતે કહેવાને ખુશી નથી, માટે તેમને આમંત્રણ કરવાને જે બે કર્મચારીઓ ગયા હતા, તેમને અત્રે બોલાવો; તેમની પાસેથી આપણે સર્વ હકીકત જાણી શકીશું.”

ખીરખલ જો હુકમ કહીને બહાર આવ્યો અને બંને કર્મચારીઓને બોલાવી લાવવાને માટે એક પહેરગીરને આજ્ઞા આપીને તે પુનઃ અંદર આવીને પોતાના સ્થળે બેઠો. થોડીવારમાં જ તે ઉભય કર્મચારીઓ બાદશાહની હજુરમાં આવી કુર્નિસ બળવીને બિલા રહ્યા; બાદશાહે તેમાંના એકને કહ્યું. “કમાલ !”

ખુદાવંદ ! કમાલે નમ્રતાથી કહ્યું.

આચાર્ય શ્રી હીરવિજયસૂરિજીની મુસાફરીને સવિસ્તર હાલ બજાવવાને હું ઈતેબર છું; માટે તેને કહી સંભળાવ; “બાદશાહે આજ્ઞા કરી.

“જો હુકમ, જનાબ !” એમ કહી કમાલે શરૂઆત કરી; “જ્યારે અમે આપ નામવરના ફરમાનથી અહીંથી રવાના થઈ અહમદાબાદ પહોંચ્યા, ત્યારે સૂરીશ્વર ગંધારમાં હતા અને તેથી સુબેદાર સાહેબે અહમદાબાદના કેટલાક આગેવાન શ્રાવકોને આપ નામવરના આમંત્રણની તેમને ખબર આપવા અને ફતેહપુર પધારવા સંબંધી વિનંતિ કરવાને મોકલ્યા હતા, સૂરીશ્વર ચાતુર્માસ પૂર્ણ થતાં ગંધારથી વિહાર કરીને અહમદાબાદ આવ્યા અને સુબેદાર સાહેબને મળ્યા. સુબેદાર સાહેબે તેમને અનેક કિંમતી વસ્તુઓ ભેટ કરવા માંડી અને ફતેહપુર પહોંચવાને માટે જે વાહનો જોઈએ તે આપવાને કહ્યું; પરંતુ તેમણે તે સર્વનો ઈન્કાર કર્યો, અહમદાબાદમાં કેટલાક દિવસો રહી તેઓએ આ તરફ આવવાને વિહાર કર્યો અને આજે લગભગ છ મહિને તેઓશ્રી અહીં આવી પહોંચ્યા છે, ઠેક ગંધારથી અહીં સુધી તેઓ પગે ચાલતા આવ્યા છે. પોતાની પાસે જરૂર જોગ જે સામાન હતો, તે સર્વ રસ્તામાં પોતે જ ઉઠાવીને ચાલતા હતા અને વચમાં કોઈ નગર કે ગ્રામ આવતું, ત્યાં તેઓ વિશ્રાંતિ લેવાને થોભતા. અને ઘેર ઘેરથી ભિક્ષા માંગી લાવીને પોતાના નિર્વાહ કરતા હતા. આખી મુસાફરી દરમ્યાન તેઓ નીચે જમીન ઉપર પોતાની પાસેનું વસ્ત્ર પાથરીને નિદ્રા લેતા હતા અને રાત્રિ પડ્યા પછી કોઈપણ ચીજ (આહાર અથવા પાણી) વાપરતા નહોતા, ચાહે તો કોઈ તેમની ભક્તિ કરે અને ચાહે તો કોઈ તેમની ઉપેક્ષા કરી નિંદા કરે; તો પણ તેઓ ઉભય તરફ સમાન બુદ્ધિથી જોતા હતા અને તેઓ કદિ પણ કોઈને વરદાન કે શ્રાપ આપતા નહોતા. તેમની આવી નિરાભિમાન વૃત્તિ અને સહનશીલતા જોઈને અમે તેમને જોઈએ તે પ્રકારની સગવડતા કરી આપવાને આગ્રહ કરતા; પરંતુ તેઓશ્રી અમારી વિનંતિનો લેશ માત્ર પણ સ્વીકાર કરતા ન હતા. હજુર ! આવા મહાન્ ચારિત્રસંપન્ન અને અમારા સમર્થ યોગી મહાત્મા અમે આજ પર્યંત જોયા

નથી અને અમારા આ કથન ઉપરથી આપ નામવર તેમની ઉત્તમતા વિષે ખ્યાલ કરી શકશો.”

સૂરિજીની મુસાફરીનો ઉપર પ્રમાણે હાલ સાંભળીને બાદશાહે અકબર તથા અન્ય સભાજનો આશ્ચર્યમાં લીન થઈ ગયા અને સૂરિજીના ઉત્તમ ચારિત્ર વિષે તેમની અનેક પ્રકારે પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. પછી શહેનશાહે પ્રસન્ન મુખમુદ્રાથી કહ્યું, “આચાર્ય મહારાજ! સુશીલા શ્રાવીકા ચંપાના મુખેથી આપની પ્રશંસા જ્યારથી મેં સાંભળી હતી, ત્યારથી આપના પ્રત્યે મને પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો; પરંતુ આજે ખુદ મારા કર્મચારીનાં મુખથી આપના સર્વોત્કૃષ્ટ ચારિત્રનું વર્ણન સાંભળીને મને પૂજ્યભાવની સાથે એટલો બધો આનંદ ઉત્પન્ન થયો છે કે જેનું વર્ણન હું શબ્દો દ્વારાએ કરી શકવાને સમર્થ નથી. આજ સુધી મેં પ્રત્યેક ધર્મના ઘણા આચાર્યોની મુલાકાત લીધી છે અને તેમના ચારિત્રની પણ ઘટતી તપાસ કરી છે; પરંતુ ચારિત્રના વિષયમાં તેમાંથી એક પણ આચાર્ય આપની તુલનામાં આવે તેમ નથી. આપનું ચારિત્ર અલૌકિક છે. આપના જેવા દૈવી પુરુષનું દર્શન કરીને હું ખરેખર કૃતાર્થ અને પાવન થયો છું.”

સૂરિજી પોતાની પ્રશંસા સાંભળીને નીચું જોઈ રહ્યા. ક્ષણવાર એ પ્રમાણે રહ્યા પછી તેમણે શહેનશાહની સામે જોઈને કહ્યું. “આપને મારું ચારિત્ર અલૌકિક જણાય છે, એનું કારણ આપની નિર્મળ અને ગુણગ્રાહક ખુદ્દિનો પ્રતાપ જ છે; બાકી હું તો માત્ર એક અતિ સામાન્ય મનુષ્ય જ છું અને તેથી આપ કહો છો તેટલી પ્રશંસાને હું લાયક નથી.”

શહેનશાહે સૂરિજીની નિખાલસ વૃત્તિ જોઈને વિશેષ આનંદને પામતા કહ્યું. “ગુરુજી! હું આપની મિથ્યા પ્રશંસા કરતો નથી; પરંતુ મને જે સત્ય જણાય છે, તે જ પ્રમાણે આપના વખાણ કરું છું. આપ ભલે આપને સામાન્ય મનુષ્ય માનતા હો; પરંતુ હું તો આપને દૈવી પુરુષ વિના આવું નિખાલસ દિલ, આવો નિરાલિમ્બની સ્વભાવ, આવી શાંત ચિત્તવૃત્તિ અને આવું ચારિત્ર એક સામાન્ય મનુષ્યમાં હોવાં સંભવતાં નથી. સૂરીશ્વર! ખરેખર આપ જીન્નતના શીરસ્તા જ છો.”

ત્યારબાદ સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ વચ્ચે ધાર્મિક ચર્ચા ચાલી. ઈશ્વર, જગત, સુગુરુ અને સત્યધર્મ વિષે અનેક પ્રકારનો વાર્તાલાપ થયો. અંતે અકબર બહુ જ ખુશી થયો અને તેના દિલમાંથી કેટલાક સંશયોનો નાશ થયો.

અત્યાર સુધી તે સૂરિજના ઉત્તમ ચારિત્ર ઉપર મુગ્ધ થઈ રહ્યો હતો; પરંતુ હવે તો તે તેમની અપૂર્વ વિદ્વતા જોઈને બહુ જ પ્રસન્ન થઈ ગયો.

ક્ષણવાર રહી સૂરિજએ પોતાના આવશ્યક કાર્યોનો સમય થઈ ગયો હોવાનું જણાવી પોતાના નિવાસસ્થાને જવાની ઈચ્છા દર્શાવી એટલે બાદશાહે તેમને જવાની રજા આપતાં કહ્યું. “મહારાજ ! ભલે, આપની ઈચ્છા હોય તો પધારો. આપની સાથે ધાર્મિક ચર્ચા કરવાથી મને ઘણું જાણવાનું મળે છે; માટે ખીબા અનુકૂળ પ્રસંગે હું આપને યાદ કરીશ અથવા તો હું જ આવીને આપને મળીશ.”

સૂરિજ અને તેમના શિષ્યો જવાને માટે ઊભા થયા અને તેમની સાથે બાદશાહ અને સલાજનો પણ ઊભા થઈ ગયા. બાદશાહે કહ્યું. “સૂરી-શ્વર ! જતાં પહેલાં મારી એક અરજનો આપ સ્વીકાર કરો. આપ ત્યાગી અને સાધુ હોવાથી આપને હું ગમે તેટલી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ ભેટ કરીશ, તો તેને આપ લેશો નહિ; માટે મારી પાસે કેટલાંક હિન્દુ અને જૈન સાહિત્યનાં પુસ્તકો છે, તેના આપ સ્વીકાર કરો. આ પુસ્તકો પદ્મસુંદર નામક જૈનયતિ કે જેઓ ક્ષેત્રપુરમાં જ રહેતા હતા અને જેઓની સાથે મારો ખાસ પરિચય હતો, તેઓનાં છે. પદ્મસુંદર યતિના સ્વર્ગગમન પછી એ સર્વ પુસ્તકો મારા ખાનગી પુસ્તકાલયમાં મેં સંગ્રહી રાખેલાં છે, તે એવા હેતુથી કે જ્યારે કોઈ વિદ્વાન પુરુષનો મને મેળાપ થશે, ત્યારે તેને જ તે પુસ્તકો અર્પણ કરીશ. આપની અપૂર્વ વિદ્વતા જોઈને હું મુગ્ધ થઈ ગયો છું; માટે આપ જ આ સર્વ પુસ્તકોનો સ્વીકાર કરી મને ઉપકૃત કરો.”

સૂરિજએ ઘણી આનાકાની કર્યા પછી સદરહુ પુસ્તકોનો સ્વીકાર તો કર્યો; પરંતુ તે સર્વ પોતાની પાસે નહિ રાખતાં શહેનશાહ અકબરના નામથી આગ્રા નગરમાં પુસ્તકાલય બનાવીને તેમાં તેમને રાખવાની ગોઠવણ કરી દીધી. તે પછી બાદશાહના ફરમાનથી શાહીવાજિત્રો અને શાહીફોજના સરઘસ સાથે મારી મહોત્સવપૂર્વક આચાર્ય શ્રી હીરવિજયસૂરિ પોતાના નિવાસ-સ્થાને ગયા.

પ્રકરણ ૨૧મું

સ્નેહ સ્વીકાર

“સ્વપ્નમાં પણ અચળ દીકું સ્નેહનું સંભારણું,
પ્રેમનું પગલું થતાં ઉઘટે હૃદયનું ખારણું;
શુદ્ધ સાચા સ્નેહ પાસે તુરંત છે સુખ સ્વર્ગનું;
ના ચહે પ્રેમી વિના સુખ મોક્ષ કે અપવર્ગનું,”

— મેવાડની સંધ્યા

“બધા દિવસથી જેની મૂર્તિને હૃદયમાં ધારણ કરી રાખી છે, તેનું અચાનક અહીં આગમન થયું. તે મારા ભાગ્યની પરિસીમા નહિ તો ખીજું શું? પરંતુ સાંભળ્યું છે કે જ્યાં સુધી મેવાડનો પુનરુદ્ધાર ન થાય, ત્યાં સુધી ભોગવિલાસ અને પ્રેમચર્યાને સ્વપ્નમાં પણ સંભારીશ નહિ.” એવી તેમણે સખ્ત પ્રતિજ્ઞા લીધેલી છે. અને તેથી આવી વિરાગી અવસ્થામાં તે મારા સ્નેહનો સ્વીકાર કરશે ખરા? આ ઘટના જરા વિચારવા જેવી છે ખરી; પરંતુ શું તે મારા પ્રેમનો તિરસ્કાર કરશે? અને જે તે મારા પ્રેમનો તિરસ્કાર કરે, તો પછી આ જીવન શું કામનું છે? જીવનનો ઉદ્દેશ્ય પણ પછી શો રહે તેમ છે? ના, ના; તે મારા સ્નેહનો તિરસ્કાર કરે, એ તો મને સંભવિત લાગતું નથી. ત્યારે શું સ્વીકાર કરશે? અલખત, તેમણે મારા સ્નેહનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ! પરંતુ કદાચ ન કરે તો?” એક લગભગ અઢાર-વીશ વર્ષની અવસ્થાએ પહોંચેલી સુંદરી આ પ્રમાણે પોતાના મનથી વિચાર કરતી હતી અને અવનવી કલ્પનાઓને ઉપજાવતી હતી.

પ્રાતઃકાળેના સમય હતો, સૂર્યનારાયણનો ઉદય થઈ ગયો હતો. મીઠો, મધુર અને સુશીતલવાયુ વહન કરી રહ્યો હતો. બાગમાંહેના વિવિધ જાતિના પુષ્પો દિવાકરને માન આપવાને ખીલી ઊઠ્યાં હતાં. જુદા જુદા રસના ભોગી ભ્રમરો તેમની ઉપર ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા. વૃક્ષો ઉપર પંખીઓ આનંદથી કલ્લોલ કરી રહ્યાં હતાં અને શ્યામ રંગની પણ મીઠા કંઠની કાષલ ક્ષણે ક્ષણે પોતાનો ટહૂકાર કરીને આખા બાગને ગળવી રહી હતી. બરોબર આ સમયે એક યુવાન સુંદરી આત્રવૃક્ષના આશ્રયે બેસીને શુભાખના સુમધુર પુષ્પોની માળા ગુંથી રહી હતી.

આત્રવૃક્ષની છાયા નીચે જે સુંદરી બેઠી હતી, તેનાં રૂપનું જો અમે આલંકારિક ભાષામાં વર્ણન કરીએ, તો તેનાં મુખ અને નેત્રોથી પરાજય પામીને ચંદ્ર અને હરિણ ઉભય એકંત્ર થઈને પુનઃ વિજય મેળવવાનો વિચાર કરી રહ્યા હતા; કારણ કે જો તેમ ન હોય તો ચંદ્ર કે જે ગગનવિહારી છે અને હરિણ કે જે ભૂચારી છે, તેનો સહચાર શી રીતે સંભવી શકે?

“અલબત્ત, તેમણે મારા પ્રેમનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ; પરંતુ કદાચ ન કરે તો ?” તે બાળાના મુખમાંથી આ શબ્દો પુનઃ જરા જોરથી નીકળી પડ્યા.

આજ સમયે એક તરુણ રમણીએ આવીને કહ્યું: “કેમ નહિ કરે ? જો તમારો પ્રેમ સાચો જ હશે, તો તેનો સ્વીકાર અવશ્ય થવો જ જોઈએ.”

તે બાળાએ પરિચિત સ્વર સાંભળી જોયું મુખ કરીને જોયું તો પોતાની સામે એક પચીસેક વર્ષની તરુણી મંદ મંદ હસતી ઉભેલી હતી. તે બાળાએ જરા શરમાઈને વાતને ઉડાવી દેવાના હેતુથી પૂછ્યું: “લલિતા ! તું અહીં ક્યાંથી ?”

“હું અહીં ક્યાંથી, એ પ્રશ્ન શા માટે પૂછો છો, રાજકુમારી ? પ્રથમ તો એ જ ઉત્તર આપોને કે ક્યા લાગ્યશાળી વીર પુરુષને તમારા સ્નેહનો સ્વીકાર કરવાનો તમે તમારા મનથી આગ્રહ કરી રહ્યા છો ?” લલિતાએ સામે સવાલ કર્યો.

“પરંતુ એ જાણીને તું શું કરીશ ? તે જાણવાનું તને પ્રયોજન પણ શું છે ?” રાજકુમારીએ પુનઃ પૂછ્યું.

“તમારી ગુપ્ત વાત જાણીને હું શું કરીશ, એ સવાલ પૂછવાને તમને કાંઈ પ્રયોજન નથી; પરંતુ એને જાણવાનું તો મને પ્રયોજન છે. મારી પ્યારી સખીની ગુપ્ત વાત જાણવાનો શું મને અધિકાર નથી ?” લલિતાએ પ્રયોજન કહી ખતાવતાં પૂછ્યું.

રાજકુમારી વિચારમાં પડી ગઈ. લલિતાને હવે શો ઉત્તર આપવો, તેની એને સમજણ પડી નહિ. તે કેવળ નિરુત્તર જ રહી.

લલિતાએ જરા રોષપૂર્વક કહ્યું: “લલે, જો તમારી ગુપ્ત વાત જાણવાનો મને અધિકાર ન હોય, તો હું આ ચાલી. તમે તમારે એકલા બેઠાં બેઠાં વિચાર કર્યા કરો.”

એમ કહી લલિતા જરા ચાલી એટલે રાજકુમારીએ તેના પાલવ પકડી રાખીને કહ્યું. “ક્યાં જાય છે, લલિતા? શું તને મારા ઉપર રીસ ચડી છે?”

“હાસ્તો; વાતને મારાથી છુપાવો છો શા માટે?” લલિતાએ જવાબ આપ્યો.

“ધારી સખી!” રાજકુમારી તેને પોતાની પાસે બેસારતાં કહ્યું. “તારાથી મેં કોઈ વાતને છૂપી રાખી છે કે આ વાત તને ન કહું?”

“તો પછી જટ કહી નાંખોને? મોંઘા શા માટે થાઓ છો અલકા-બહેન!” લલિતાએ મજક કરતાં કહ્યું.

“તું સાંભળ તો ખરી; હું તને એ જ વાત કહું છું. મેવાડના મહારાણા પ્રતાપસિંહ દુઃખના માર્યા આપણા અતિથિ થઈને આવ્યા છે અને પિતાજીએ તેમને આશ્રય આપ્યો છે. એ વાતને તો તું જાણે છે ને?” અલકા-સુંદરીએ વાતની શરૂઆત કરી.

“હા, એ તો હું જાણું છું, પરંતુ તેથી તમે શું કહેવા માગો છો?” લલિતાએ અધિરતાથી પૂછ્યું.

એ જ કે હું તે મહારાણાને ચાહું છું અને તે હમણાંથી નહિ પરંતુ આજથી બે વર્ષ પહેલાં જ્યારે તેમની સ્વદેશપ્રીતિની અપૂર્વ વાત મેં સાંભળી હતી ત્યારથી તેમને ચાહું છું. મોગલોના ત્રાસથી કંટાળી અને તેમનાથી પરાજય પામીને તેમનું અચાનક આગમન અહીં થવાથી જો કે તેમનો પ્રેમ સંપાદન કરવાને મને સરલતા થઈ છે; તો પણ આજ સુધી મારા પ્રેમથી તેમને વાકેફ કરવાનું સાહસ હું કરી શકી નથી અને તેથી જ હું અત્યારે અહીં બેઠી બેઠી વિચારતી હતી કે તેઓ મારા સ્નેહનો સ્વીકાર કરશે કે નહિ?” અલકાસુંદરીએ પોતાની ગુપ્ત વાત પોતાની સખીને કહી બતાવી.

“વાહ, વાહ, અલકાબહેન! પ્રેમપાત્રની પસંદગી તો બહુ સારી કરી છે હો! પરંતુ આ વાતને મારાથી અત્યાર સુધી કેમ ગુપ્ત રાખી હતી?” લલિતાએ રાજકુમારીના ગુલાબી ગાલ ઉપર ચુંટી ખણીને પૂછ્યું.

અલકાએ પોતાના ગાલને પંપાળતા ઉત્તર આપ્યો. “પણ તેં મને ક્યારે પૂછ્યું? ને મેં વાત ગુપ્ત રાખી? જેમ આજસુધી તેં કોઈ મારા પ્રેમપાત્ર સંબંધી વાત પૂછી નહોતી, તેમ મેં તને તે વિષે કોઈ કહ્યું પણ નહોતું.”

“અલકાબહેન ! તમારી ચતુરાઈથી તો હું હારી ! જીએને બીજના માથે દોષારોપણ કરતાં કેવું આવડે છે ? મેં તમને વાત ન પૂછી, તેથી કાંઈ મેં તમને વાત કહેવાની બંધી તો નહોતી કરીને ?” લલિતાએ કહ્યું.

“બંધી તો નહોતી કરી; પરંતુ લલિતા ખરું કહું ? માત્ર લજ્જને લીધે હું તને એ વાત કરી શકી નહોતી.” અલકાએ ખરી હકીકત કહી.

“બહુ સારું. પ્રેમપાત્ર તો ઉત્તમ શોધી કાઢ્યું છે, એમાં જરાએ શક નથી; પરંતુ તારા એ પ્રેમપાત્રનો તારા તરફ કેવો ભાવ છે ?” લલિતાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“તે હું જાણતી નથી; કારણ કે તેઓ જો કે અહીં બે-ત્રણ માસથી આવ્યા છે; તો પણ તેમને મેં નજરે નજર કદિ પણ જોયા નથી અને તેથી તેમનો મારી તરફ કેવો ભાવ છે, તે હું શી રીતે કહું ?” અલકાએ જવાબ આપ્યો.

“હીક; પરંતુ પિતાજી તથા માતૃશ્રી તમારી આ વાતને જાણે છે કે નહિ ?” લલિતાએ પુનઃ પૂછ્યું.

“નહિ, તેઓ મારી આ વાતને જરા પણ જાણતાં નથી; કારણ કે મેં આ વાતને બહુ જ ગુપ્ત રાખી છે. જો કોઈ જાણતું હોય તો તે માત્ર તું જ છે અને તે પણ તને મેં અત્યારે તેનાથી જાણીતી કરી એટલે જ. પ્યારી સખી ! મારા આ પ્રેમનું શું પરિણામ આવશે ? એટલે કે મહારાણા તેનો સ્વીકાર કરશે કે નહિ ? તથા માતાપિતા તે કબૂલ કરશે કે નહિ એની મને બહુ ચિંતા થાય છે. શું તું મને આ ચિંતાસાગરમાંથી તરી પાર થવાનો કોઈ ઉપાય નહિ બતાવે ?” રાજકુમારી અલકાસુંદરીએ લલિતાના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપીને દીન વાણીથી પૂછ્યું.

“વાહ, વાહ ! અત્યારસુધી તો વાતને મારાથી ગુપ્ત રાખી અને હવે ઉપાય બતાવવા માટે વિનંતિ કરો છો, એ કેવી વાત ? હું તો કાંઈએ તમને ઉપાય બતાવવાની નથી.” લલિતાએ હસીને કહ્યું.

“લલિતા ! પ્યારી સખી ! મશ્કરીની વાત જવા દે અને કૃપા કરીને મને કોઈ ઉપાય બતાવ કે જેથી કરીને મારા દુઃખી જીવને આરામ થાય.” અલકાએ પુનઃ દીનતાથી કહ્યું.

“અલકાબહેન !” લલિતાએ ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું “મશ્કરી કરવાનો

મારો સ્વભાવ જ છે એટલે તમે મનમાં કાંઈ લાવશો નહિ. મને લાગે છે કે આ ચિંતામાંથી મુક્ત થવાના બે ઉપાય છે. એક તો એ છે કે તમારા માતાપિતાના કાને તમારા પ્રેમની વાત પહોંચાડવી અને તેમની પાસેથી તેની કબૂલાત લેવી અને બીજો ઉપાય એ છે કે મહારાણાના પ્રેમને જીતવો. હવે પેલા ઉપાયને તો હું અજમાવી જોઈશ; પરંતુ બીજા ઉપાયને તમારે અજમાવવો પડશે. કેમ ખરું કે નહિ ?”

રાજકુમારી એ સાંભળીને ક્ષણ વાર નિરુત્તર રહી. તે પછી તેણે કહ્યું. “બરોબર છે. જે માતાપિતાની પાસેથી તું મારી વાતની કબૂલાત મેળવીશ તો હું બીજો ઉપાય અજમાવી જોઈશ; પછી બને તે ખરું.”

“હું તો માતૃશ્રીને આજે જ તમારા પ્રેમની વાત કહીને તથા તેમને બરાબર સમજાવીને કબૂલાત મેળવી લઈશ; પરંતુ તમે મહારાણાના પ્રેમને શી રીતે જીતશો ?” લલિતાએ પૂછ્યું.

“હું પણ એ જ વિચાર કરી રહી છું કે તેમના પ્રેમને મારે શી રીતે જીતવો ? તું કાંઈ ઉપાય બતાવીશ ?” અલકાસુંદરીએ સામો સવાલ કર્યો.

“એનો ઉપાય તો એ જ છે કે તમે કાંઈ પણ રીતે તેમને એકાંતમાં મળો અને વખત જોઈને તમારા દિલની વાત તેમને કરો. આ સિવાય બીજો ઉપાય મારા સમજવામાં આવતો નથી.” લલિતાએ ઉપાય દર્શાવ્યો.

“પરંતુ મારાથી તેમને શી રીતે મળાય ? અને મળવાનું કદાચ બને, તોપણ દિલની વાત તેમને શી રીતે કહી શકાય ?” અલકાએ પુનઃ પૂછ્યું.

“મારા સમજવા પ્રમાણે તેમને બાગમાં આવવાનો સમય થઈ ગયો છે અને તે આવ્યા પછી હું જોઈ છું કે તેમને મળતાં અને તેમની સાથે વાત કરતાં તમને કેવીકેલજા આવે છે ? નાહક ઢોંગ શા માટે કરી રહ્યાં છો ? પોતાના પ્રેમપાત્રને મળવાને માટે તો આતુર થઈ રહ્યાં છો અને વળી ભાવ શું કામ ખાઓ છો ?” લલિતાએ સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું.

“ઠીક, લલિતા ! તું કહે તે ખરું. હું તેમને મળવાને માટે જ અત્રે આવી છું, પછી છે કાંઈ ?” અલકાએ આડંબરનો ત્યાગ કરીને કહ્યું.

“હવે કેવા ઠેકાણે આવ્યાં ?” એમ કહી લલિતાએ આસપાસ જોઈને સૂચના કરી. “જુઓ, અલકાબહેન ! સામેથી તમારા મનના મિલિલ આવે છે, તેની સાથે બરાબર વાર્તાલાપ કરજો અને તેમને તમારા પ્રેમપાસમાં જરૂર

સપડાવી લેજો. હું હવે જઈ છું.”

લલિતા હસતી હસતી એ પ્રમાણે સૂચના કરીને ચાલી ગઈ અને અલકાસુંદરીએ સામેથી મહારાણા પ્રતાપસિંહને આવતાં જોઈ સ્તબ્ધ થઈને જીભી રહી.

નિત્યના નિયમ પ્રમાણે પ્રતાપસિંહ પ્રાતઃકાલમાં વહેલાં જીડીને વિકસિત બનેલાં પુષ્પોની તાજી હવાનો ઉપભોગ કરવાને બાગમાં આવ્યો હતો. તેણે આ વખતે સાદાં અને શ્વેત વસ્ત્રો પરિધાન કરેલાં હતાં. અગાધ ચિંતા અને અસહ્ય દુઃખથી તેનું લવ્ય મુખ જો કે ઉદાસ જણાતું હતું અને તેની આંખો જો કે જીંડી પેસી ગઈ હતી; તો પણ તેના શરીરના મજબૂત બાંધામાં, તેના મુખની લવ્યતામાં અને તેની આંખોના તેજમાં બહુ ન્યૂનતા થઈ નહોતી. પ્રતાપસિંહ ફરતો ફરતો અને બાગની સુગંધી હવાનો ઉપભોગ કરતો કરતો અલકાસુંદરી જે આત્રવૃક્ષ નીચે નિશ્ચળ ભાવે જીભી હતી, તેની નજીક આવી પહોંચ્યો અને આવતાં જ ત્યાં અલકાને અવનત મુખે જીભેલી જોઈને તે ત્યાં જીભો થઈ રહ્યો. જ્યારથી પ્રતાપે મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવાને અને સ્વદેશી સ્વતંત્રતા સાચવવાને માટે સર્વ ભોગ વિલાસનો ત્યાગ કર્યો હતો, ત્યારથી તેનું હૃદય ઘણું ભારે શુષ્ક થઈ ગયું હતું અને તેમાંથી સ્નેહરૂપી અમૃત કેટલેક અંશે સુકાઈ ગયું હતું અને તેથી કોઈ પણ સુંદર સ્ત્રીને જોઈને તેના હૃદયમાં કશી પણ અસર થતી નહોતી; પરંતુ અત્યારે અલકાસુંદરીને જોઈને અને તેના અલૌકિક રૂપને અવલોકીને તેને સ્વાભાવિક રીતે જ અજબબી થઈ અને તેના હૃદયમાં ચમત્કારિક અસર પણ થઈ. તેણે અલકાને બરોબર ધ્યાનપૂર્વક જોઈ લીધી અને તે પછી તેને તેની સાથે વાર્તાલાપ કરવાની જાણાસા થઈ. તેણે તુરત જ મીડા અને મધુર અવાજે પૂછ્યું. “તમે કાણ છો અને અહીં શા માટે જાતા છો?”

અલકાએ કાંઈ પણ ઉત્તર નહિ આપતાં મૌન સેવવાનું જ ઉચિત વિચાર્યું.

પ્રતાપસિંહે ફરીથી પૂછ્યું. “કેમ ઉત્તર આપતાં નથી? મેં સાંભળ્યું છે કે ઠાકોર રાયધવલને એક અલૌકિક સૌંદર્યવતી પુત્રી છે; શું તે તમે તો નહિ ને!”

અલકાએ આ વખતે આડી નજરે પ્રતાપસિંહના મુખને એકવાર જોઈ લીધું; પરંતુ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહીં.

“અને જો તમે ઠાકાર રાયધવલના પુત્રી હો, તો મારા સમજવા પ્રમાણે તમારું નામ અલકાસુંદરી છે, કેમ ખરું ને?” પ્રતાપસિંહે પુનઃ પૂછ્યું.

અલકાની લજ્જા હવે પલાયન કરી ગઈ હતી. તેણે પોતાના અવનત મુખને જાંચું કરીને પ્રતાપસિંહના મુખ ઉપર પોતાના કમળ સમાન નેત્રો સ્થાપીને કહ્યું, “આપની ધારણા સત્ય છે. હું ઠાકાર રાયધવલની પુત્રી છું અને મારું નામ અલકાસુંદરી છે.”

“મેં તમને આજસુધી નજરોનજર જોયા ન હતા અને તેથી અત્યાર આગમ્ય હું તમને ઓળખી શક્યો નહોતો; પરંતુ તમને જોતાં જ મેં જે કલ્પના કરી હતી, તે તમારા કથનથી સત્ય નીવડી છે. અલકાસુંદરી ! જેવું તમારું નામ છે, તેવું તમારું રૂપ પણ અલૌકિક છે.” પ્રતાપસિંહે આનંદસહ કહ્યું.

અલકાસુંદરી પોતાનાં રૂપનાં વખાણ સાંભળીને શરમાઈ ગઈ. શરમથી તેના ગાલો ઉપર લાલ રંગની છટા વિલસી રહી.

પ્રતાપે તેને શરમાઈ જતી જોઈને કહ્યું “રાજકુમારી ! શા માટે શરમાઓ છો ? તમારા રૂપની મેં જે પ્રશંસા કરી છે, તે મિથ્યા નહિ; કિન્તુ કેવળ સત્ય છે અને તેથી તમારે શરમાવાનું કાંઈક કારણ નથી; પરંતુ તમે કોઈ દિવસ નહિ ને આજે સવારમાં વહેલા બાગમાં શા માટે આવ્યાં છો ? જ્યારથી અમે અહીં આવ્યા ત્યારથી આ બાગમાં હું હમેશાં દિલને આરામ આપવાને માટે સવારમાં આવું છું; પરંતુ આજ પર્વત તમને મેં જોયા નથી અને તેથી જ હું તમને એ સવાલ કરું છું.”

મહારાણાના પ્રશ્નનો શો ઉત્તર આપવો તેની અલકાને સમજણ પડી નહિ અને તેથી તે નિરુત્તર રહી. તેને નિરુત્તર રહેલી જોઈને પ્રતાપસિંહે પુનઃ સવાલ કર્યો. “કેમ ઉત્તર આપતા નથી, અલકાસુંદરી ! શું તમે શરમાઓ છો ?”

અલકાએ વિચાર્યું કે હવે ઉત્તર આપ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી અને તેથી તેણે કહ્યું. “મેવાડના પુણ્યશ્લોક મહારાણાના દર્શન કરવાની ઇચ્છા હૃદયમાં કેટલાએ દિવસોથી હતી અને તેથી એ ઇચ્છાને તૂટ કરવાની ખાતર હું અત્રે આવી છું. આજ આપના પવિત્ર દર્શન કરીને હું કૃતાર્થ થઈ છું.”

પ્રતાપસિંહે હસીને કહ્યું, “વાહ, વાહ, રાજકુમારી ! તમે ઉત્તર તો સારો આપ્યો; પરંતુ મેવાડનો પુણ્યશ્લોક મહારાણો પ્રતાપસિંહ આ દુનિયા

ઉપર નથી; હવે તો તેના બદલે સીધો-સાદો રાજપૂત પ્રતાપ જ છે અને તેથી તમે કાના દર્શન કરીને કૃતાર્થ થાઓ છો ?”

અલકાએ જવાબ આપ્યો. “મહાપુરુષો પોતાની પ્રશંસા સ્વમુખે કરતાં નથી; તેઓ તો હંમેશાં લઘુતા જ ખતાવ્યા કરે છે અને એ જ એમની પ્રભુતાનું લક્ષણ છે. આપ ભલે પોતાને સીધાસાદા રાજપૂત માનતા હો; પરંતુ હું તો આપને મેવાડના પુણ્યસ્ત્રોક મહારાણા ગણું છું અને તેથી આપનાં દર્શન કરીને કૃતાર્થ થઈ છું.”

અલકાસુંદરી! મારી પાસે નથી રાજપાટ કે વૈભવવિલાસ, નથી વિશાળ સૈન્ય કે નથી અખૂટ સંપત્તિ અને નથી ધનદોલત કે નથી રાજ્યચિન્હ, તે છતાં તમે મને મેવાડનો મહારાણો શી રીતે ગણો છો ? તે હું સમજી શકતો નથી.” પ્રતાપસિંહે કહ્યું.

“એ વાત ખરી છે કે આપની પાસે એ બધાં બાલ્ય સાધનો નથી; પરંતુ તેથી શું થઈ ગયું ? આપની ઓજસ્વિની મુખમુદ્રા, આપનો ભવ્ય દેખાવ, આપની તીવ્ર આંખો, આપના આગ્રનુ બાહુ અને તે ઉપરાંત આપની સ્વમાન સાયવવાની દૃઢતા અને આપની મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા આદિ હજુ પણ આપનામાં છે અને તેથી હું આપને જ મેવાડના મહારાણા ગણું છું.” અલકાએ જવાબ આપ્યો.

“આ વખતે હું મેવાડનો મહારાણો નહિ હોવા છતાં પણ જ્યારે તમે મને ઠરાવો છો, ત્યારે મને લાગે છે કે તમારો મારા તરફ પક્ષપાત છે.” પ્રતાપસિંહે કહ્યું.

“હા આપ જો એને પક્ષપાત ગણતા હો, તો હું પણ તેને પક્ષપાત ગણું છું.” અલકાએ કહ્યું.

“પરંતુ મારા તરફ પક્ષપાત રાખવાનું તમને શું કારણ છે ?” પ્રતાપસિંહે પૂછ્યું.

અલકાએ ક્ષણવાર વિચાર કરીને જવાબ આપ્યો, “કારણ ! કારણ તો કાંઈએ નથી; પરંતુ ગુણવાન પુરુષોનો કેણુ પક્ષપાત કરતું નથી ?”

“એ ઠીક છે; પરંતુ કારણ તો કાંઈક હોવું જ જોઈએ.” પ્રતાપે કહ્યું.

“કદાચ હોય પણ ખરું; તે જાણીને આપ શું કરશો ?” અલકાએ અર્થસૂચક સ્વરે પૂછ્યું.

“એને જાણીને હું શું કરીશ, એ સવાલ નિરાળો છે; પરંતુ તમારો મારા તરફ શા કારણથી પક્ષપાત થયો છે, એ જાણવાને તો હું બહુ જ આતુર છું.” પ્રતાપસિંહે ઉત્તર આપ્યો.

અલકાએ વિચાર કર્યો કે હવે ધીરે ધીરે અગત્યના સવાલ ઉપર આવવાની અગત્ય છે અને તેથી તેણે કહ્યું. “મહારાણા! આપની પ્રત્યે મારો પક્ષપાત ખાસ કરીને શા કારણથી છે. તે હું બરાબર જાણતી નથી; હું જાણું છું માત્ર એટલું જ કે આપ મેવાડના પુણ્યશ્લોક મહારાણા છો, દૈવી પુરુષ છો, વીરશિરોમણી છો અને સર્વગુણસંપન્ન રાજેન્દ્ર છો. આપની પ્રત્યેના મારા પક્ષપાતનું આથી અન્ય કારણ આપ શું જાણવા માગો છો?”

“અલકાસુંદરી!” પ્રતાપસિંહે કહ્યું. “એક માણસની માત્ર મોઢેથી પ્રશંસા કરવી, એ કાંઈ તેની તરફના પક્ષપાતનું ખરું કારણ નથી.”

“મહારાણા!” અલકાએ જરા સ્પષ્ટતાથી કહ્યું. “એક પુરુષ તરફ એક સ્ત્રીને કોઈ પણ પ્રકારના ખાસ કારણ વિના પક્ષપત હોવાનું પ્રેમ-સ્નેહ સિવાય બીજું શું કારણ કોઈ શકે? આપ આવા સીધા અને સરલ વિષયને સમજી શકતા નથી, એ કેવી વાત?”

અલકાસુંદરી! હું તમારી મર્મયુક્ત વાતને બરાબર સમજી શકતો નથી; માટે તમારે જે કહેવાનું હોય, તે હજુ પણ વધારે સ્પષ્ટતાથી કહો, તેમાં શું કંઈ હરકત છે?” પ્રતાપસિંહે જતાસાથી કહ્યું.

અલકા વિચારમાં પડી ગઈ. પોતાના મનથી વિચાર કર્યો કે હવે ખરી હકીકત કહ્યા સિવાય અર્થ સરે તેમ નથી. તેણે પોતાનાં વિશાળ લોચનાને પ્રતાપસિંહના મુખ ઉપર સ્થાપીને અતિ મીઠા અને કોમળ સ્વરે કહ્યું. “મહારાણા! આપના તરફ મારો પક્ષપાત હોવાનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે મેં મારા તન-મન અને ધન આપને અર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને તેથી આપની હું જેટલી પ્રશંસા કરું તેટલી થોડી જ છે. આપને મેવાડના મહારાણા તો શું પરંતુ સમસ્ત ભારત વર્ષના રાજધિરાજની ઉપમા આપું તો પણ તે મારા મનથી કાંઈ જ નથી.”

પ્રતાપસિંહે અન્યથા થઈને પૂછ્યું. “તમે તમારાં તન-મન અને ધન મને અર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એટલે શું? એનો અર્થ શા છે?”

“એનો અર્થ એ જ છે કે હું આપને ચાહું છું અને આજથી નહિ; પરંતુ જ્યારથી મેં આપની સ્વદેશ અને સ્વમાનનું રક્ષણ કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠાની વાત સાંભળી છે, ત્યારથી જ હું આપને ચાહતી આવી છું.” અલકાએ લજ્જાનો સર્વથા ત્યાગ કરીને ઉત્તર આપ્યો.

પ્રતાપ તેના સ્પષ્ટ ઉત્તરથી વિશેષ અઝગત થઈ ગયો. તેણે ગંભીર-તાથી કહ્યું: “અલકાસુંદરી ! તમે મારી સ્વદેશ અને સ્વમાનના રક્ષણ કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠાની વાત સાંભળી હશે, એ ઠીક છે; પરંતુ તેથી કરીને મને ચાહવામાં-તમારું દિલ મને અર્પણ કરવામાં તમે ઉતાવળ કરી છે.”

“એનું કારણ ?” અલકાએ જણાસાથી પૂછ્યું.

“એનું કારણ એ છે કે મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે મેં સર્વ ભોગવિલાસનો ત્યાગ કર્યો હોવાથી સંસારમાં રહ્યા છતાં પણ હું એક સંન્યાસી છું અને તેથી અલકાસુંદરી ! સંસારના ભોગ વિલાસને તિલાંજલી આપીને વિરકત જીવન ગુજરતા મારા જેવા એક સામાન્ય પુરુષને ચાહવામાં તમે ઉતાવળ કરી છે, એ મારું કથન શું સત્ય નથી ?” પ્રતાપસિંહે કારણ દર્શાવતાં પૂછ્યું.

“મહારાણા ! મને ક્ષમા કરજો; પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ છે કે આપનું કથન સત્ય નથી. મેવાડના ઉદ્ધાર માટે આપે ભોગવિલાસનો ત્યાગ કર્યો તો ભલે કર્યો; કારણ કે દેશના કલ્યાણને માટે એના જેવું ખીજું એક ઉત્તમ કાર્ય નથી; પરંતુ તેથી કાઈપણ કુમારી બાળાનો આપને ચાહવાનો અધિકાર શું ચાલ્યો જાય છે કે જેથી આપ તેને ઉતાવળ કહો છો ?” અલકાસુંદરીએ સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“અલકાસુંદરીના આ પ્રશ્નનો શો ઉત્તર આપવો, એની પ્રતાપસિંહને ખબર પડી નહિ અને તેથી તેણે કહ્યું: “અલકાસુંદરી ! તમારો એ પ્રશ્ન થોડો જ કઠિન છે અને તેથી તેના ખરો અને વ્યાજબી ઉત્તર શો આપવો, એની મને સમજણ પડતી નથી; પરંતુ તેમ છતાં તમે મને ચાહવામાં ઉતાવળ કરી છે એટલું જ નહિ, પણ મને ચાહવામાં તમે ભૂલો છો, એમ કહ્યા સિવાય મને ચાલતું નથી.”

અલકાએ તેનો પ્રતિવાદ કરતાં કહ્યું. “મહારાણા ! આપ જ્યારે મારા પ્રશ્નનો વ્યાજબી ઉત્તર આપી શકતા નથી, ત્યારે આપને ચાહવામાં મેં

ઉતાવળ કરી છે અથવા તો તેમ કરવામાં હું બૂલું છું એમ આપ શા ઉપરથી કહે છે ?”

“તમે વિચાર કરો કે જ્યારે મેં સર્વ ભોગવિલાસનો ત્યાગ કરીને સાધુજીવન ગુઝરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને જ્યાંસુધી મેવાડનો પુનરુદ્ધાર ન થાય, ત્યાંસુધી મારાથી સંસારનાં સુખોનો સ્વીકાર થાય નહિ, જ્યારે મારી આવી પ્રતિજ્ઞા છે, ત્યારે આવી સ્થિતિમાં તમે મને ચાહીને શું કરશો ? તમે મને ચાહો કે ન ચાહો એ બંને સરખું જ છે; કારણ કે મારા વર્તમાન સાધુ-જીવનમાં હું તમારો સ્વીકાર કરી શકું તેમ નથી અને તેથી જ હું કહું છું કે તમે મને ચાહવામાં ઉતાવળ કરી છે. મેવાડના મહારાજાને મોહીને જો તમે મને ચાહતા હો, તો તેમાં પણ તમારી ભૂલ થાય છે; કારણ કે મેવાડના મહારાજાનું પદ હું ખોઈ ખેઠો છું. અત્યારે મેવાડનું એક નગર, એક કિલ્લો કે એક નાનું સરખું ગામડું પણ મારા કબજામાં નથી. એ ઉપરાંત મારાં ધન-દોલત-સુખ સંપત્તિ ઈત્યાદિને પણ નાશ થયો છે અને તમે મને ચાહીને તેના બદલામાં મારો પ્રેમ સંપાદન કરીને જે સુખની આશા રાખી હશે, તેમાં તમને નિરાશા મળશે. અલકાસુંદરી ! આ બધી વસ્તુસ્થિતિના વિચાર કરી મને ચાહવાનું છોડી દો અને હું આગ્રહપૂર્વક કહું છું કે તેમ કરવામાં જ તમારું કલ્યાણ છે.” પ્રતાપસિંહે સવિસ્તર હકીકત કહીને તેને સલાહ આપી.

અલકાસુંદરીએ આ સાંભળીને એક નિઃશ્વાસ મૂક્યો. તેણે કાંઈક દિલગીરી ભરેલા અવાજે કહ્યું. “એક સ્ત્રીને એક પુરુષને તેના જૈશ્વ્ય અને તેની સંપત્તિને માટે ચાહતી હોય, તો તે તેના પ્રેમ નહિ; કિન્તુ મોહ જ છે અને તે અધમ છે—સ્વાર્થી છે. મહારાજા ! હું આપને ચાહું છું, તે આપના પદને કે આપના વૈભવવિલાસને માટે નહિ; પરંતુ આપના દેવી ગુણોને અને આપની સ્વદેશસેવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞાને માટે જ ચાહું છું અને તેથી આપ સાધુ હો કે સંન્યાસી હો, ગરીબ હો કે તવંગર હો, મહારાજા હો કે સામાન્ય રાજપૂત હો અને સુખી હો કે દુઃખી તે તરફ મારે શા માટે ધ્યાન આપવું જોઈએ ? મહારાજા ! આપને ચાહવામાં મેં સુખની લાલસા રાખી જ નથી અને તેથી આપે જો સર્વ ભોગવિલાસનો ત્યાગ કરીને સાધુજીવન ગુઝરવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય, તો તેની મને શી દર-કાર છે ? આપ જેવા નરજોષ અને પુરુષોત્તમ પુરુષનાં પવિત્ર ચરણોની સેવા

કરવાને અને આપના સ્વદેશસેવાના પુણ્ય કાર્યમાં એક સ્ત્રી જેટલી સહાય પોતાના પ્રાણનાથને કરી શકે તેટલી સહાય કરવાને માટે જ હું આપને ચાહું છું—ખરા હૃદયથી ચાહું છું અને તેથી મહારાણા ! હું આપને વિનંતિ કરીને કહું છું કે આપ મારા પ્રેમનો સ્વીકાર કરી મને અનાથને સનાથ બનાવો,”

પ્રતાપસિંહ અલકાસુદરીની આ લાંબી દલીલ સાંભળીને વિચારમાં પડી ગયો. તેણે ક્ષણવાર વિચાર કરીને કહ્યું. “અલકાસુદરી ! તમારા હૃદયની શુદ્ધ લાગણી અને તમારી શુભેચ્છા જોઈને મને ધણો જ આનંદ થાય છે; પરંતુ તમારી એ લાગણી અને શુભેચ્છા કાયમ ટકી રહેશે કે કેમ, એની મને શંકા રહે છે. તમે જાણો છો કે મોગલ શહેનશાહ અકબર મને નમાવવા, ખુવાર કરવા અને બની શકે તો પકડી કેદ કરવાને માટે બહુ જ આતુર થઈ રહ્યો છે અને તે માટે પોતાના સૈન્યને વારંવાર મોકલીને મને હેરાન કરવામાં કશી પણ મજા મૂકતો નથી. આવી વિપદગ્રસ્ત સ્થિતિમાં મારે આ સ્થળનો ક્યારે અને કઈ ધડીએ ત્યાગ કરવો પડશે, તે તથા આ સ્થળનો ત્યાગ કરીને મારે મારા આત્મજનોના બચાવ કરવાને ક્યાં નાસી જવું પડશે, તે ચોક્કસ નથી અને તેથી મને ચાહવામાં અને મારો સ્નેહ સંપાદન કરવામાં તમને સુખનો અંશમાત્ર પણ મળવાનો સંભવ નથી. આ કારણથી હું તમને આગ્રહપૂર્વક કહું છું કે તમારો પ્રેમ મને અર્પણ કરીને તેના બદલામાં મારો સ્નેહ મેળવવાની વાતને તમે વિસારી દેજો.”

અલકાસુદરીએ ગંભીર ભાવથી કહ્યું. “મહારાણા ! હવે ક્યાં સુધી કસોટી કરશો ? હું આપને એક વખત કહી ચૂકી છું અને હજુ પણ કહું છું કે હું આપને ખરા હૃદયથી ચાહું છું અને તેથી આપ જો કદાચ મારા સ્નેહનો તિરસ્કાર કરશો; તો પણ આપના પ્રતિ મારો જે સ્નેહ બંધાયો છે, તેમાં સહેજ પણ ન્યુનતા થશે નહિ.”

અલકાસુદરીની દૃઢતા જોઈને પ્રતાપસિંહ ધડીભર વિચાર સાગરમાં ગાથાં ખાવા લાગ્યો. તેને શો જવાબ આપવો, એની તેને સમજણ પડી નહિ અને તેથી તે તેના પ્રતિ અનિમિષ નયનોએ જોતો મૌનપણે જોતો રહ્યો.

અલકાસુદરીએ તેને નિરુત્તર રહેલો જોઈને આવેશપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું. “મહારાણા ! હવે શો વિચાર કરો છો ? આ આતુર હૃદય બાળાને હવે વધારે શા માટે તલસાવો છો ?”

પ્રતાપસિંહે તેના કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ અને પૂર્વવત્ મૌન-પણે તેની સામે જોતો બેસી રહ્યો.

આ વખતે પણ તેને નિરુત્તર રહેલો જોઈને અલકાસુંદરીની ધીરજ રહી નહિ તેણે પ્રતાપસિંહની નજીક જઈ તેના ચરણ ઉપર પોતાનું મસ્તક લગાવી દીધું અને પછી ગદગદિત કંઈ કહ્યું. “મહારણા ! હૃદયેશ્વર ! ભગવાન સૂર્યનારાયણની સાક્ષીએ હું મારું દિલ આપને અર્પણ કરીને મારું મસ્તક આપના ચરણમાં ધરું છું. ચાહે તો આપ તેના સ્વીકાર કરો કે ચાહે તો ઠોકર મારો, આપની ઈચ્છામાં આવે તેમ કરો; પરંતુ હું તો આજ્ઞથી-અત્યારથી આપની અર્ધાંગના બની ચૂકી છું અને આપ મારા સ્વામી બન્યા છો.”

આ શબ્દો બોલતાં બોલતાં અલકાનાં નેત્રોમાંથી અકુઓની ધારા નીકળીને પ્રતાપસિંહના ચરણોને પલાળવા લાગી. આ દ્રશ્ય જોઈને પ્રતાપસિંહનું હૃદય પીગળી ગયું અને તેથી તેણે તેના ઢામળ કર પકડીને તેને ઉઠાડતાં સ્નેહસૂચક સ્વરે કહ્યું. “અલકાસુંદરી ! તમે તમારી અડગ શ્રદ્ધાથી મારા નિશ્ચયને ચલિત કરી નાંખ્યો છે; મારા અતિ કઠિન હૃદયને પીગળાવી નાંખ્યું છે. જોડો, અલકાસુંદરી ! પ્યારી અલકા ! હું તમારા સ્નેહનો સ્વીકાર કરું છું અને બદલામાં મારો સ્નેહ-મારું દિલ તમને અર્પણ કરું છું. માટે જોડો.”

અલકા બેસી થઈ અને આનંદના અતિરેકથી પ્રિયતમની સામે જોઈ રહી. આ વખતે તેના લાવણ્યના ભંડાર સમાન મુખચંદ્ર ઉપર હાસ્યની અપૂર્વ છટા વિલસી રહી હતી અને તેથી તેના સૌંદર્યમાં ઓર શક્તિ થયેલી હતી.

પ્રતાપસિંહે તેને પૂછ્યું “પ્યારી અલકાસુંદરી ! ઠોકર રાખવલની આ વિષયમાં શી ઈચ્છા છે ? તે આપણો પ્રેમ સંબંધ કબૂલ રાખશે ખરા ?”

“તે સંબંધી આપને કશી પણ ચિંતા કરવાની નથી; કારણ કે મારા માતૃપિતાનો મારા ઉપર એટલો બધો પ્રેમભાવ છે કે તેઓ મારી ઈચ્છાને અવશ્ય કબૂલ રાખશે, એ નિઃસંશય છે.” અલકાએ જવાબ આપ્યો.

“બહુ સારું; પરંતુ અલકા ! તને એક વાત કહેવાની છે અને તે એ કે તારા પિતા આપણો પ્રેમસંબંધ કબૂલ રાખે એટલે આપણાં લગ્ન થશે; પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારની ધામધૂમ વિના કરવાના છે એટલું જ નહિ, પણ

લગ્ન પછી તારે મારી જેમ સર્વ ભોગવિલાસનો ત્યાગ કરીને સાધુ-જીવન ગુજારવું પડશે. કહે, આ તને કબૂલ છે?' પ્રતાપે પુનઃ પૂછ્યું.

“હૃદયેશ્વર ! આ તો શું, પણ આપની ગમે તે શરત મારે કબૂલ છે. આપ જ વિચાર કરો કે આપ જ્યારે સામાન્ય પશુકૂટીમાં રહીને આપનું જીવન ગુજારના હશે, ત્યારે શું હું રાજમહેલમાં રહીને એશઆરામ કરીશ ? કદિ નહિ. હું તો આપની છાયાની જેમ આપના સુખમાં અને દુઃખમાં ભાગ લેવાને આપની આજ્ઞાનુવર્તિની બનીને આપની સાથે જ રહીશ અને આપના ચરણની સેવા કરીને મને પોતાને ભાગ્યશાલિની ગણીને આનંદ માનીશ.” અલકાએ શરતનો સ્વીકાર કરતાં ઉત્તર આપ્યો.

પ્રતાપે હસીને કહ્યું. “બહુ સારું. હું હવે જાઉં છું.”

એમ કહીને પ્રતાપ પોતાની પ્રિયતમાને પ્રેમમયી દૃષ્ટિથી જોતો જોતો આગળ ચાલ્યો એટલે અલકાએ તેને સંબોધીને ઊભા રહેવાની ઈશારત કરતાં તે ઊભો રહ્યો. અલકા તેની પાસે ગઈ અને પોતાના હસ્તમાં ગુલાબના પુષ્પોની તૈયાર કરેલી જે માળા હતી, તે તેના કંઠમાં પહેરાવી દીધી. પ્રતાપ તેનું ચાતુર્ય જોઈને હસી પડ્યો. તે પછી તેણે એ માળાને પોતાના કંઠમાંથી લઈને અલકાના કંઠમાં તેને આરોપણ કરી અને ત્યાર પછી તે ત્વરાથી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. અને ગુલાબનાં પુષ્પોની એ માળા અલકાસુંદરીના સુંદર કંઠમાં અને તેના અતિ ઉચ્ચ સ્તનપ્રદેશ ઉપર સ્થાન મેળવીને કૃતાર્થ થઈ.

પ્રકરણ ૨૨મું

ભામાશાહની સ્વદેશભક્તિ

મોગલોના ત્રાસથી બચવાને માટે મહારાણા પ્રતાપસિંહે પોતાના પરિવાર સાથે આબુથી બાર ગાઉ પશ્ચિમમાં દૂર આવેલ સુધાના પહાડોમાં આવીને નિવાસ કર્યો હતો. આ પહાડોમાં દેવડા રાજપૂતોની વસતિ હતી અને તે સર્વમાં લોચાણાનો ઠાકોર રાયધવલ મુખ્ય રાજા હતો. ઠાકોર રાયધવલે મહારાણા પ્રતાપસિંહને આશ્રય આપ્યો હતો અને તેમને કોઈપણ પ્રકારની ઉણપ ન લાગે એવી રીતે તે તેમની આગતાસ્વાગતા કરતો હતો. સુધાના પહાડોમાં આવીને વસવાથી પ્રતાપસિંહને મોગલોના ત્રાસની ચિંતા એછી થઈ ગઈ હતી અને તેથી તે પોતાના મહારાણાના પદને છાજે તેવી સ્થિતિમાં આનંદપૂર્વક ત્યાં રહેતા હતા. પ્રતાપસિંહ જોકે અહીં આવીને સુખશાંતિમાં પડ્યો હતો; તો પણ તે પોતાની પ્રતિજ્ઞા વિસરી ગયો નહોતો. તે લોચાણા ગ્રામની બહાર એક સાદી પર્ણકુટિમાં રહેતો હતો અને નિરસ ભોજન જમીને તથા ભોગવિલાસને ત્યાગ કરીને સાધુ-જીવન ગુજારતો હતો. તેના આત્મજનો તથા તેના સરદારો વગેરે પણ તેની સાથે જ રહેતાં હતાં અને તેઓ પણ તેનું અનુકરણ કરતાં હતાં. પ્રતાપસિંહે આ સ્થળે પોતાના ચિત્તની પ્રસન્નતાને માટે એક વાવ અને એક વિશાળ બાગ બનાવ્યાં હતાં. * આ બાગ માંહેના વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષો અને પુષ્પોની મધુર હવામાં તે પોતાનો ધણોખરો સમય ગુજારતો હતો. સુધાના પહાડોમાં આવી નિવાસ કરવાથી તથા ઠાકોર રાયધવલના ઉત્તમ આતિથ્યથી પ્રતાપસિંહને કેટલેક અંશે શાંતિનું જો કે ભાન થયું હતું. તો પણ હજુ તેના હૃદયમાંથી મોગલો તરફની ચિંતાનો સર્વથા નાશ થયો નહોતો અને તેથી તે તેમનાથી સર્વદા સાવચેત જ રહેતો હતો. તેણે પોતાના વિશ્વાસુ ભીલોને મોગલોની હિલચાલની ખબર રાખવા માટે રાખેલા હોવાથી તેઓ પ્રસંગોપાત તેને ખબર મોકલાવતા હતા અને તેથી તે કેટલીક રીતે અગાઉ કરતાં નિશ્ચિંત હતો. તો પણ ચાલાક મોગલો તેના પત્તો કોઈ વખતે પણ મેળવી લેશે, એવી તેને ખાતરી હોવાથી તે બહુ જ સંભાળપૂર્વક રહેતો હતો. આ પ્રમાણે કેટલોક સમય

* પ્રતાપ પ્રતિજ્ઞા નાટકમાં તેના કર્તા રા. રા. નથુરામ શુક્લ લખે છે કે આ વાવ અને બાગ હજુ પણ મોજુદ છે.

ગુળર્થા બાદ પ્રતાપસિંહ એક વખતે પોતે બંધાવેલી વાવના આગળના ચોરા ઉપર બેઠો હતો અને અનેક પ્રકારના વિચારોમાં લીન થઈ ગયો હતો ત્યારે ભામાશાહ તથા ગોવિંદસિંહ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તેને નમન કરીને તેની સામે બેસી રહ્યા. પ્રતાપસિંહે વિચારનિંદ્રામાંથી જાગૃત થઈને તેમની સામે જોયું અને તે પછી મંદ સ્મિત કર્યું.

ગોવિંદસિંહે તથા ભામાશાહે પણ તેના પ્રત્યુત્તરરૂપે મંદ સ્મિત કર્યું. ત્યારબાદ ક્ષણવાર રહી ગોવિંદસિંહે કહ્યું. “મહારાજા ! મોગલોને આપણા આ નિવાસસ્થાનની પણ ખબર પડી ગઈ જણાય છે; કારણ કે બાદશાહને અત્યંત માનીતો સેનાપતિ અબ્દુલરહીમખાં ખાનખાના મોગલોનું વિશાળ સૈન્ય લઈને આ તરફ ચાલ્યો આવે છે, એવી ખબર આપણે એક ભીલ હમણાં જ લાવ્યો છે, મને લાગે છે કે આપણને આ સ્થળનો ત્યાગ એકદમ કરીને અન્યત્ર ચાલ્યા જવાની અગત્ય છે.”

પ્રતાપસિંહે આ ખબર સાંભળી લાંબા કાંઈક દિલગીરી યુક્ત સ્વરથી પૂછ્યું. “પરંતુ આપણે ક્યાં ચાલ્યા જઈશું ? મેવાડની આસપાસનું એક પણ સ્થળ આપણા નિવાસને માટે હવે યોગ્ય રહ્યું નથી; કારણ કે મોગલો પ્રત્યેક ગુપ્ત સ્થળથી જાણીતા થઈ ગયા છે અને તેથી તેઓ આપણને હવે જરા વાર પણ સુખે ખેસવા દેશે નહિ. આ સ્થિતિમાં મારી માન્યતા પ્રમાણે આપણને સિંધના રણની પેલે પાર ચાલ્યા જવાની અગત્ય છે. કેમ, ભામાશાહ ! તમારી શી માન્યતા છે ?”

ભામાશાહ પોતાને પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને જતો હતો; પરંતુ તે દરમ્યાન ઠાકોર રાયધવલ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને પ્રતાપસિંહને નમન કરીને પૂછ્યું, “શી વાતચીત ચાલી રહી છે, મહારાજા !”

મહારાજાએ ઠાકોર રાયધવલને હર્ષથી આવકાર આપી પોતાની પાસે ખેસાચો અને તે પછી ઉત્તર આપ્યો, “ઠાકોર ! હાલના સમયમાં બીજી શી વાતચીત હોય ? મોગલોને અમારા આ નિવાસસ્થાનની પણ ખબર પડી છે. અને તેથી તેઓ આ તરફ અમને પકડવાને માટે ચાલ્યા આવે છે, એવા સમાચાર અમારા એક દૂતે આપતાં અમે તે સંબંધી વિચાર કરીએ છીએ.”

“શું મોગલોને આ સ્થળનો પણ પતો મળી ગયો ! બહુ જ આશ્ચર્યની વાત; પરંતુ આપે તે સંબંધી શો વિચાર કર્યો છે ?” રાયધવલે આશ્ચર્ય દર્શાવતાં પૂછ્યું.

“અમે હજુ કાઈ પણ ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવ્યા નથી; પરંતુ મારો વિચાર આ સ્થળને ત્યાગ કરીને સિંધના રણની પેલે પાર ચાલ્યા જવાનો છે; કારણ કે હવે સ્વભૂમિના ત્યાગ કર્યા સિવાય અન્ય એક પણ માર્ગ અમારા માટે અવશેષ રહેલો નથી અને તેથી હવે તો દૂરના દેશમાં જઈને કેવળ અજ્ઞાત અવસ્થામાં બાકીના જીવનને વ્યતિત કરવું એ જ હિતાવહ છે.” પ્રતાપસિંહે જવાબ આપ્યો.

“મહારાજા !” રાયધવલે કહ્યું. “આપ કેટલેક અંશે નિરાશ થઈ ગયેલા હો, એમ આપનાં વચ્ચે ઉપરથી મને જણાય છે; પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ કે આપને આ સ્થળને ત્યાગ કરવાનું તથા નિરાશ થવાનું કશું પ્રયોજન નથી. આપ જેવા સ્વદેશાભિમાની મહાવીરને દરેક ઉપાયે સહાય કરવી એને હું મારી ફરજ સમજતો હોવાથી મોગલોની સામે બચાવ કરવાને મારી પાસે જેટલું સૈન્ય છે, તે આપની સેવામાં અર્પણ કરું છું, એટલું જ નહિ, પણ અન્ય ઠાકોરોને વિનંતિ કરીને તેમના સૈન્યોને પણ આપની સેવામાં અર્પણ કરાવીશ અને તેથી આપે આ સ્થળેથી ચાલ્યા જવાનો વિચાર માંડી વાળવો, એ જ ઉત્તમ છે.”

પ્રતાપસિંહે તેની આ ઉદારતા જોઈને કૃતજ્ઞતા દર્શાવતા કહ્યું. “ઠાકોર ! મને સહાય કરવાની તમારી તીવ્ર લાગણી જોઈને હું તમારો ધણો જ ઉપકાર માનું છું. તમે મને આજ સુધી આશ્રય આપીને તથા મારું યોગ્ય આતિથ્ય કરીને તમારો જે ઋણી બનાવ્યો છે, તેનો યોગ્ય બદલો વાળી આપવાની મારામાં શક્તિ નહિ હોવાથી હું તેમાં વધારો કરવાને હવે ઈચ્છતો નથી. મોગલોના વિશાળ સૈન્યની સામે તમારી નાની જગીરને લડાઈમાં ઉતારી તમને પણ મારી સ્થિતિમાં લાવી મૂકવા, એ મારી કેવળ મૂર્ખતા જ ગણાય અને તેથી હું હવે જેમ બને તેમ આ સ્થળને ત્યાગ કરી જવાના વિચાર ઉપર આવવા માગું છું.”

મહારાજાના ઉપયુક્ત વચ્ચે સાંભળીને રાયધવલ તેનો પ્રતિવાદ કરવા જતો હતો; પરંતુ તેને અટકાવીને મંત્રીશ્વર ભામાશાહે કહ્યું. “મહારાજા ! આ સ્થળને ત્યાગ કરીને દૂરના પ્રદેશમાં ચાલ્યા જવાથી મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવાની તથા તેની સ્વતંત્રતા પુનઃ મેળવવાની આપણા માથે જે જવાબદારી રહેલી છે, તેને શું આપણે વિસરી જશું નહિ ?”

“દૂરના પ્રદેશમાં ચાલ્યા જવાથી આપણે તેને જો કે સર્વથા વિસરી જશું નહિ; તો પણ વિસરી જવા જેવું કરીએ છીએ, એ સત્ય છે; પરંતુ અત્યારે આપણી જે દુર્ઘટ સ્થિતિ છે, તેમાં રહીને આપણે શું મેવાડનો પુનરુદ્ધાર કરી શકીએ તેમ છીએ કે? આપણે એ જવાબદારીને વળગી રહીને આપણા આશ્રયદાતાને પણ જોખમમાં શા માટે ઉતારવા જોઈએ?” મહારાણાએ ભામાશાહના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા પૂછ્યું.

ભામાશાહ તેનાં આ પ્રશ્નથી વિચારમાં પડી ગયો. તેણે ટેલોક સમય સુધી વિચાર કરીને કહ્યું. “મહારાણા! આપના વિચારો આપણી વર્તમાન સ્થિતિનો વિચાર કરતાં જો કે અસત્ય તો નથી; તો પણ આપણે ગમે તે ભોગે મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવો જ જોઈએ, એવો મારો દઢાગ્રહ છે.”

“અને મારો પણ તેવો જ આગ્રહ છે.” ગોવિંદસિંહે કહ્યું.

“તમારો ઉભયનો આગ્રહ ખરોખર છે; પરંતુ આપણે મેવાડનો ઉદ્ધાર શી રીતે કરવો? આપણી પાસે ધન નથી, સૈનિકો નથી અને તે ઉપરાંત યુદ્ધનાં સાધનો પણ નથી; તેમ છતાં મેવાડના ઉદ્ધારની જવાબદારીને વળગી રહીને આપણે શું કરવાના છીએ?” મહારાણાએ પૂછ્યું.

ભામાશાહે કે ગોવિંદસિંહે તેના કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ, એટલે તેણે પુનઃ કહ્યું. “ભામાશાહ અને ગોવિંદસિંહજી! આ સ્થળનો ત્યાગ કરીને અન્યત્ર ચાલ્યા જવાથી આપણે જે કઠોર પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, તેને ત્યજ દઈને આપણા કર્તવ્યથી ચલિત થવું, એવો મારો કથનનો ભાવાર્થ નથી. મારું કથન તો એટલું જ છે કે મેવાડના ઉદ્ધારની જ્યારે એક પણ આશા રહી નથી, ત્યારે આપણે અહીં પડ્યા રહીને અન્યને ભારૂંપ શા માટે થવું જોઈએ? આપણી પાસે જે ધન હોત, સૈન્ય હોત અને જે યુદ્ધનાં સાધનો હોત, તો શું આપણે આપણી માતૃભૂમિનો ત્યાગ કરીને અન્યત્ર ચાલ્યા જવાનું પસંદ કરત ખરા? નહિ જ; પરંતુ જ્યારે આપણી પાસે કાંઈ પણ સાધન નથી, ત્યારે નાહક આપણે અહીં શા માટે પડ્યા રહેવું જોઈએ?”

ભામાશાહે તુરત જ કહ્યું. “મહારાણા! આપણી પાસે કશું પણ સાધન નથી અને તેથી ‘અહીં’ શા માટે પડ્યા રહેવું જોઈએ’ એ આપની માન્યતા સત્ય છે; પરંતુ આપણે જે ધન વગેરે સાધનો મેળવી શકીએ, તો

પછી આપણને અહીં રહેવાને અને મેવાડના ઉદ્ધારને માટે પ્રયાસ કરવાની કાંઈ હરકત છે ખરી ?”

“નહિ, તો પછી કરી પણ હરકત નથી; પરંતુ આપણી પાસે ધન વગેરે સાધનો નથી, તેનું કેમ ?” પ્રતાપસિંહે તેની વાતનો સ્વીકાર કરતાં પૂછ્યું.

‘મહારાણા !’ ભામાશાહે કહ્યું. “આપની વાત ઠીક છે; પરંતુ જો આપ ધન વગેરે સાધનના અભાવે નિરાશ થઈને મેવાડનો ત્યાગ કરવા ઈચ્છા ધરાવતા હો, તો આપની એ ઈચ્છાને અંતરમાં જ સમાવી દો; કારણ કે મારી પાસે આપના રાજ્યની સેવા કરીને મારા પૂર્વજોએ મેળવેલું જે પુષ્કળ ધન છે, તેને મેવાડના ઉદ્ધારને માટે આપના ચરણોમાં નજર કરું છું, એ ધનથી પચીશ હજાર માણસના સૈયને બાર વર્ષ સુધી નભાવી શકાય તેમ છે; માટે મહારાણા ! મારી આ સામાન્ય પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરી દૂરના દેશમાં આઘ્યા જવાના વિચારને આપ તિલાંજલી આપી દો.”

ભામાશાહની આ અપૂર્વ સ્વદેશભક્તિ અને તેનું અલૌકિક સ્વાર્પણ જોઈને પ્રતાપસિંહે આશ્ચર્ય દર્શાવતાં પૂછ્યું. “મંત્રીશ્વર ! તમારી ઉદારતાને માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છું, પરંતુ જે ધન તમારું છે તેને મારે શા માટે લેવું જોઈએ ? અને તમારે મને શા માટે આપી દેવું જોઈએ ?”

ભામાશાહે કાંઈક દિલગીરી ભરેલા અને કાંઈક આવેશપૂર્ણ સ્વરથી કહ્યું. “મહારાણ ! આપ શું કહેા છો. તે હું સમજી શકતો નથી. જે ધન આપને હું અર્પણ કરવા માગું છું, તે અલગ્યત મારા કપાળમાં છે; પરંતુ તથા તે મારું શી રીતે થયું ? મારા પૂર્વજોએ આપના પૂર્વજોની સેવા કરીને તે ધન મેળવેલું છે અને તથા વસ્તુતઃ તે આપનું જ છે; મેવાડના મહારાણા તરીકે આપ જ તેના સ્વામી છો. સેવકની સંભાળ લેવાની અને તેના દુઃખમાં સહાય કરવાની જેમ સ્વામીને માથે ફરજ રહેલી છે, તેમ સ્વામીના દુઃખે દુઃખી થવાની અને પોતાનું અર્પણ કરીને પણ તેની યત્કિંચિત્ સેવા બળવવાની ફરજ સેવકની ઉપર પણ રહેલી છે. મારી આ ફરજના અંગે હું મારી પાસેના ધનને આપને જ્યારે અર્પણ કરવા માગું છું, ત્યારે આપે તેનો અસ્વીકાર શામાટે કરવો જોઈએ ? સ્વામી-સેવકના સંબંધને ઘડીભર બજુએ રાખીએ; તો પણ જે ભૂમિ મારી જન્મદાતા છે, જે ભૂમિમાં રહીને મેં મારું આટલું જીવન સુખપૂર્વક વ્યતીત કર્યું છે, જે ભૂમિના અન્નપાણીથી મારું શરીર પોષાયું છે, જે ભૂમિ મારા દેશબાંધવોની આશ્રયપ્રદાતા છે અને જે ભૂમિની

સુશીતલ છાયામાં વસીને મેં યથેષ્ટ આનંદને અનુભવ્યો છે, તે પ્રિય જન્મ-ભૂમિના ઉદ્ધારને માટે પણ મારે મારા સર્વસ્વનું સર્વાર્પણ કરવું, એ મારો ધર્મ છે અને એ ધર્મને બળવવાને માટે મારી પાસે જે દોલત છે, તે હું આપને અર્પણ કરતો હોવાથી 'તેને તમારે શા માટે આપી દેવી જોઈએ ?' એવો પ્રશ્ન પૂછવાની આપને અગત્ય નથી અને તેથી મારી માગણીનો સ્વીકાર કરવાની હું આપને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરું છું.

પ્રતાપસિંહે હર્ષપૂર્વક કહ્યું. “મંત્રીશ્વર ! તમારા વડિલોએ મારા વડિલોની સેવા કરીને જે ધન મેળવ્યું હોય, તે વાસ્તવિક રીતે જેતાં તમારું જ કહેવાય અને તેથી તેની ઉપર મારો જરા પણ અધિકાર ગણાય નહિ; પરંતુ તમે જ્યારે તેને મેવાડના ઉદ્ધારને માટે અર્પણ કરવાને તૈયાર થયા છો, ત્યારે હું તેનો સ્વીકાર કરવાનું ઉચિત માનું છું અને તમારી આવી અલૌકિક ઉદારતા માટે તમને શતકોટી ધન્યવાદ આપું છું. લામાશાહ ! “તમારા ધનથી મેવાડનો જે ઉદ્ધાર થશે, તેા તેનો સઘળો યશ તમને જ મળશે અને રાજપુત જાતિનું ગૌરવ તમે જ સાચવી રાખ્યું છે, એમ ભવિષ્યના ઇતિહાસમાં સુવર્ણક્ષેત્રે ક્રાંતરાઈ રહેશે.” તમારી આ ઉદાર સહાયથી મારામાં હવે નવિન ચૈતન્ય પ્રકટ્યું છે અને તેથી હું હવે દૂરના દેશમાં ચાલ્યા જવાના વિચારને માંડી વાળું છું અને મેવાડના કલ્યાણના કાર્યમાં પુનઃ જોડાવાની વધારે દઢાગ્રહથી પ્રતિજ્ઞા કરું છું.”

લામાશાહે પ્રતાપસિંહને નમન કરીને કહ્યું. “મહારાણા ! મારી મિથ્યા પ્રશંસાની વાતને જવા દો; કારણ કે મેં જે કાંઈ કયું છે; તે મારી ફરજથી વિશેષ નથી કયું. અને તેથી મારી પ્રશંસા કરવાની કે મને ધન્યવાદ આપવાની જરૂરીઆત નથી. આપે કૃપા કરીને મારી વિનંતિનો સ્વીકાર કર્યો, એ જ મારા મોટા ભાગ્યની વાત છે. મારું ધન મેવાડના ઉદ્ધારને માટે વપરાશે. એ વિચારથી મને ધણો જ આનંદ થાય છે.”

ઠાકોર રાયધવલે લામાશાહની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું. “મંત્રીશ્વર ! તમારી આવી ઉદારતા અને દેશનેા ઉદ્ધાર કરવાની તમારી તીવ્ર લાગણી જોઈને મને ધણો જ આનંદ થયો છે. જન્મભૂમિના કલ્યાણને માટે તમે આજે જે સર્વાર્પણ કયું છે, તે ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરોથી સર્વદા ક્રાંતરાઈ રહેશે અને તેથી મેવાડના ઉદ્ધારનું બધું માન તમને જ મળશે, એમ મહારાણાનું કહેવું છે, તે સર્વથા સત્ય છે. ધન્ય છે; લામાશાહ ! તમારા જેવા

પ્રતાપે કહ્યું - “લામાશાહ ! તમારા ધનથી મેવાડનો નો
ઉદ્ધાર થશે તો તેનો સધળો યશ તમને જ મળશે.”

પોતાના દેશ અને સ્વામીના સાચા સેવકને સહસ્રવાર ધન્ય છે !”

“અને હું પણ ઠાકોર રાયધવલજીના મતને મળતો થાઉં છું; કારણકે મંત્રીશ્વર ! તમે તમારું સધળું ધન દેશના ઉદ્ધારને માટે અર્પણ કરીને સ્વદેશ-ભક્તિનું જે ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે, તે માટે તમને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો થોડો જ છે અને તમારી જેટલી પ્રશંસા કરીએ, તે પણ થોડી જ છે. મારે નિર્વિવાદપણે કહેવું જોઈએ છે કે આજે તમે કરેલા સ્વાર્પણથી મેવાડીઓની ચાલી જતી આખરનું રક્ષણ થયું છે, એટલું જ નહિ, પણ તેનું નાશ પામતું ગૌરવ સચવાઈ રહ્યું છે.” ગોવિંદસિંહે પોતાના ખરા જીગરથી કહ્યું.

મંત્રીશ્વર લામાશાહે આ ઉભય વીરોએ કરેલી પોતાની પ્રશંસા સાંભળીને કહ્યું. “ઠાકોર રાયધવલજી તથા સલુંખરરાજ ! મારા પ્રત્યેની તમારી ઉભયની શુભ લાગણી જોઈને હું તમારો અત્યંત ઉપકાર માનું છું; પરંતુ તમે મારી જે પ્રશંસા કરો છો, તેને માટે હું યોગ્ય નથી; કારણ કે મેં જે કાંઈ યત્નક્રિયા સ્વાર્પણ કર્યું છે, મારી ફરજના અંગે જ કરેલું છે.”

આ વાતચીત થઈ રહ્યા પછી મહારાણા પ્રતાપસિંહે કહ્યું : “લામા-શાહ ! તમે હવે તમારું ધન કે જે મેવાડના ઉદ્ધાર માટે અર્પણ કરવાને તૈયાર થયા છો; તેને અત્રે લાવવાની વ્યવસ્થા કરવાને આપણા કેટલાક વિશ્વાસુ ભીલોને લઈને જાઓ અને અમે આસપાસના પ્રદેશમાંથી સૈનિકોને એકત્ર કરવાના કાર્યમાં જોડાઈએ છીએ.”

“જેવી મહારાણાની આજ્ઞા.” એમ કહીને લામાશાહ ત્યાંથી તેને નમન કરીને પોતાને સોંપવામાં આવેલા કાર્ય ઉપર જવાને રવાના થઈ ગયો અને તે પછી પ્રતાપસિંહ પણ યુદ્ધનાં સાધનોની તૈયારી કરવાને ત્યાંથી જવાની તૈયારી કરતો હતો તેને ઠાકોર રાયધવલે અટકાવીને નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું. “મહારાણા ! મંત્રીશ્વર લામાશાહની વિનંતિનો સ્વીકાર કરીને જેમ આપે તેમને કૃતાર્થ કર્યા છે, તેમ મને પણ મારી વિનંતિનો સ્વીકાર કરીને કૃતાર્થ કરશો.”

મહારાણાએ આનંદપૂર્વક કહ્યું. “ઠાકોર ! તમારે જે કહેવું હોય તે, ખુશીથી કહો. હું તેનો અવશ્ય સ્વીકાર કરીશ.”

રાયધવલે કહ્યું. “મારી વિનંતિ એ છે કે આપ જેવા સ્વદેશભક્ત, વીરશિરોમણી, પુણ્યસ્ત્રોત, દૃઢપ્રતિજ્ઞ અને પુરુષોત્તમ મહારાણાએ અત્રે આવીને મને જે માન આપ્યું છે, તે માટે આપનો હું જેટલો ઉપકાર માનું

તેટલો થોડો જ છે, પરંતુ મને કહેવાને દિલગીરી થાય છે કે આપને જોઈએ તેવી અને તેટલી આગતાસ્વાગતા મારાથી થઈ નથી, એટલું જ નહિ પણ આપને યોગ્ય એવી એક પણ વસ્તુ મારાથી આપની સન્મુખ નજર કરી શકાઈ નથી અને તેથી મારી પુત્રી અલકાસુંદરી કે જે ૩૫ અને ગુણમાં આપને સર્વથા યોગ્ય છે, તેનું પાણીગ્રહણ કરીને મને કૃતાર્થ કરશો.”

પ્રતાપસિંહને ઠાકોરની આ માગણીથી આશ્ચર્ય થયું નહિ; કારણ કે અલકાસુંદરીની પ્રેરણાથી જ તે આ પ્રમાણે તેનું પાણીગ્રહણ કરવાને માટે કહે છે, એમ તેના અલકાસુંદરી સાથે થયેલા મીલનથી તેને જણાયું; તેમ છતાં તેણે કહ્યું : “રાયધવલજી ! મારા દુઃખના અને ખરેખરી કટોકટીના સમયે તમે મને મારા પરિવાર સહિત આશ્રય આપીને જે આગતાસ્વાગતા કરી છે, તેના યોગ્ય બદલો મારાથી આવી હાલતમાં શી રીતે વાળી શકાશે, તેના હું રાત્રિ દિવસ વિચાર કરું છું. તેમાં વળી તમે મને તમારી પુત્રીનું પાણીગ્રહણ કરવાનું કહીને તમારા મારા ઉપરના ઉપકારમાં વૃદ્ધિ કરો છો, એ કેવી વાત ? તમે મને ખરા સમયે આશ્રય આપીને જે સહાય કરી છે, તેને લઈને હું તમારી માગણીના અસ્વીકાર કરવાનું ઉચિત માનતો નથી; પરંતુ મારી પ્રતિજ્ઞાને અંગે તમારી પુત્રી સાથે હાલ તુરત હું લગ્ન કરી શકીશ નહિ અને હું આશા રાખું છું કે તે માટે મને માફ કરશો.”

રાયધવલે કહ્યું : “મહારાજા ! આપની પ્રતિજ્ઞાને હું જાણું છું અને તેથી આપ ધામધૂમથી મારી પુત્રી સાથે લગ્ન કરી શકો નહિ એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે, પરંતુ હું આપની પ્રતિજ્ઞાને કોઈ પણ પ્રકારની હરકત આવે તેમ કરવાને માગતો નથી. મારી વિનંતિ માત્ર એટલી જ છે કે આપે મારી પુત્રીનું પાણીગ્રહણ કરીને તેને આપની અર્ધાંગના બનાવી આપની સેવામાં જ રાખવી. આ ક્રિયા કોઈ પણ પ્રકારની ધામધૂમ વિના આજે સંધ્યા સમયે કરવાની મેં સર્વ ગોઠવણ પણ કરી રાખી છે; માટે આપ તેનો સ્વીકાર કરીને મને વિશેષ ઉપકૃત બનાવશો, એવી મને સંપૂર્ણ આશા છે.

“બહુ સાનું. જ્યારે તમે મારી પ્રતિજ્ઞાથી પરિચિત છો અને કોઈ પણ પ્રકારની ધામધૂમ વિના તમે તમારી પુત્રીને મારી અર્ધાંગના માત્ર વાગ્દાનથી બનાવવાને ઇચ્છો છો, ત્યારે મને તેનો સ્વીકાર કરવાની કશી પણ હરકત નથી. અને તેથી આજ સંધ્યા સમયે તમારી ઇચ્છા મુજબ વર્તવાને હું તૈયાર છું. રાયધવલજી ! તમે મને ખરા સમયે આશ્રય આપીને મારા ઉપર જે ઉપકાર

કર્યો છે અને વિશેષમાં તમારી પુત્રી પણ મને આપવા તૈયાર થયા છે, તેના યોગ્ય બદલો મારે તમને શી રીતે આપવો, તેના મને હમેશાં વિચાર થયાં કરે છે. હાલની મારી વિચિત્ર અવસ્થામાં હું તમને કાંઈ કિમતી ભેટ કે અમુક સારી જગીર આપી શકતો નથી, એ જો કે દિલગીરી ભરેલું છે; તો પણ તમારા ઉપકારનો બદલો વાળવાની ખાતર હું તમને ‘રાણા’ની પદ્ધતિ વિબૂધિત કરું છું.” પ્રતાપસિંહે અલકાસુંદરીના સ્વીકાર કરવાની કબૂલાત આપતાં કહ્યું.

“મહારાણા!” રાયધવલે કહ્યું “આપને આશ્રય આપીને મેં આપની જે આગ્રતા સ્વાગતા કરી છે તે માટે આપને મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંદેહ રાખવાની જરૂરીયાત નથી; કારણ કે જાતિભાઈએ જાતિભાઈને સહાય કરવી, એને હું મારી ફરજ સમજું છું, તેથી મારાથી બનતી આપની જે સેવા મેં કરેલી છે, તેના બદલો આપવાની કશી પણ અગત્ય નથી, તેમ છતાં જ્યારે આપ મને ‘રાણા’ની માનવંત ઉપાધિથી વિબૂધિત કરો છો, ત્યારે હું તેના સ્વીકાર કરું છું. અને હવે હું મારી પુત્રીના વાગ્દાનની ક્રિયાની જરૂરજોગ તૈયારી કરવાને જવાની રજા માગું છું. યોગ્ય સમયે મારો કુમાર આપને તેડવાને માટે આવશે; માટે આપ તે વખતે બે-ત્રણ સરદારો સાથે મારા મહેલે પધારશો.”

પ્રતાપસિંહે ઈશ્વરતથી હા કહી એટલે રાયધવલ ચાલ્યો ગયો અને તે પછી તે તથા સરદાર ગોવિંદસિંહ પણ ભવિષ્યમાં થનારા યુદ્ધની તૈયારી કરવાને અને આસપાસના પ્રદેશમાંથી સૈનિકો મેળવવાનો પ્રયાસ કરવાને પોતાના નિવાસસ્થાને ગયા. પ્રતાપસિંહે પોતાની પશુકુટીમાં જઈને દેવી પન્નાવતીને રાયધવલની માગણી કહી દર્શાવી એટલે તેણે પણ અલકાસુંદરીના સ્વીકાર કરવાને આગ્રહ કર્યો. સંધ્યા સમયે યોગ્ય મુહૂર્તે પ્રતાપસિંહે અગ્નિ-દેવની સાક્ષીએ અલકાસુંદરી સાથે પાણિગ્રહણ કરીને તેને પોતાની અર્ધાંગના બનાવી અને તે વખતથી અલકાસુંદરી પોતાના પ્રિયતમની પશુકુટીમાં જઈને તેણે જે પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, તે પ્રમાણે પોતે પણ પ્રતિજ્ઞા લઈને રહેવા લાગી.

કરણુ ૨૩મું

શાહનદા સલીમ

“દુનિયામેં અચ્છી ચીજ ને કુચ્છ હય વેા શરાખ હય;
ઇસ્કે શિવા ને ચીજ હય બિલકુલ ખરાખ હય.
ને પીતા હય ઇસે આલમમેં વેા સરદાર હોતા હય;
ને બેવકુફ હય ઇસ્સે ઇન્કાર હોતા હય.”

શાહનદા સલીમે શરાખની બે ત્રણ પ્યાલીઓ ઉપરા ઉપરી ગટગટાવીને ઉપરની બેત કહી. એટલે તેના જની મિત્ર મહમદ કે જે તેની સામે જ બેઠો હતો, તેણે તેને વધાવી લઈને કહ્યું. “શાહનદા સાહેબ ! આપે કહેલી બેત બિલકુલ રાસ્ત છે; કાં કે આ દુનિયામાં પુદાતાલાએ ને કોઈ અચ્છી ચીજ ખનાવી હોય, તો તે શરાખ છે. શરાખની મીઠા અને તેના નીશા ખરેખર અજબ છે અને તેથી જે ઈસમ તેના ઇન્કાર કરે છે, તે ખરેખર બેવકુફ અને ઉલ્લુનો સરદાર જ છે; પરંતુ મારા મહેરબાન ! ગુલામની ગુસ્તાખીને માફ કરજો; કાં કે દુનિયામાં શરાખ એ ને કે બહુત અચ્છી ચીજ છે; તો પણ મારે કહ્યા સિવાય નથી ચાલતું કે ગુલામી બદનની નવજુવાન નાજુક પરી પણ શરાખથી જરાએ કમતી નથી.”

શાહનદા એ સાંભળીને ખડખડાટ હસી પડ્યો. તેણે શરાખની એક પ્યાલી પુનઃ ગટગટાવી જઈ કહ્યું. “વાહવાહ, દોસ્ત તં પણ ખૂબ કરી. પુદાતાલાએ ખનાવેલી શરાખ અને સુંદરી એ બે અજબ કરામતોમાં સુંદરી સર્વત્રોષ છે; કારણ કે શરાખનો નીશો તો મારે મન સાધારણ ખીના છે; પરંતુ સુંદરીના બેનમૂન રૂપનો નીશો એટલો બધો બેહદ છે કે તને તેની શી વાત કહું ? પેલી મહમાતી નવજુવાન સુંદરી મહેર-અમીર આયાસબેગની પુત્રી અને શેર અફઘાનની ખીખી-ને તો તે જોઈ છે ને ? તેના અજબ રૂપનો મને એવો તો નીશો ચડ્યો છે કે હજી પણ તેની મનમોહન મૂરત મારા જીગરમાંથી દૂર થઈ નથી. હાલ તો ને કે બાબાએ તેને મારી નજરથી દૂર કરવાને માટે નાલાયક શેર અફઘાન સાથે પરણાવી દીધી છે; તો પણ હું તેને જુલૂ ત્રયો નથી અને તેથી કોઈને કોઈ વખતે હું એ રૂપસુંદરી મહેરને મેળવીશ અને તેને મારી રાજરાણી ખનાવીને સુખી થઈશ.”

“શાહજહા સાહેબ ! શું એ મનમોહન સુંદરી મહેરને આપ હજુ બૂલી ગયા નથી ? ઘણી જ આશ્ચર્યની વાત ! પરંતુ આપ તેને મેળવશો શી રીતે ?” મહમદે સવાલ કર્યો.

“મહમદ ! દોસ્ત ! તું હજુ ઉલ્લુ જ રહ્યો છે; શી રીતે મેળવશો, એ કાંઈ સવાલ છે ! જમીન આસમાન એક થાય; તો પણ હું તેને છોડનાર નથી. જ્યારે દિલ્હીના તખ્તેતાઉસ ઉપર તારો આ મિત્ર વિરાજમાન થશે, ત્યારે બિચારા શેર અફગાનની શી તાકાત છે કે તે મહેરને સાચવી શકે ? ગમે તે ભોગે અને ગમે તે ઉપાયે હું મહેરને મારી દિલ્લખર બનાવીશ, એ ચોકસ છે. અને જ્યારે એમ કરીશ, ત્યારે જ મારા દિલ્હીના આગ છુઝાશે.” શાહજહાએ આંખો ફાડીને જવાબ આપ્યો.

મહમદે હસીને કહ્યું. પાક પરવરદેગારની મહેરબાનીથી આપની ઈચ્છા જલદી પાર પડે, એમ હું ઈચ્છું છું; પરંતુ શાહજહા સાહેબ ! જ્યારે આપ એ લલિત લલનાને મેળવશો, ત્યારે પેલી ગુલબદન રજયાનું શું થશે ! શું તેને વિસરી જશો ?”

“રજયા !” શાહજહાએ આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું : “નહિ, રજયાને વિસારી મેલવી મને પાલવે. તેમ નથી; કારણ કે મને તેની કેટલાક રાજકીય કામોમાં ખાસ કરીને અગત્ય છે, પરંતુ મહેરની આગળ રજયા તુચ્છ છે; કાંઈ વિસાતમાં નથી.

મહમદે શરાબની ધ્યાલી લઈને કહ્યું : “સાહેબ ! આપ મહેરને વધુ મહત્ત્વ આપો છો; પરંતુ મારા મતાનુસાર મદમાતી સ્થૂલકાય સુંદરી રજયા મહેરથી જરા પણ ઉતરતી નથી. પછી તો આપ જે ધારતા હો, તે ખરું.”

“દોસ્ત ! તારું કથન ઠીક છે; પરંતુ મહેર તે મહેર જ છે; તેની તુલનામાં રજયા ટકી શકે તેમ નથી. યા ખુદા ! યા પરવરદેગાર ! મહેર હો, મહેરને જ હું મારી રાજરાણી બનાવીશ.” શાહજહા શરાબના ખેહદ નીશામાં બોલી બહુ.

બરોબર આ સમયે પચીસેક વર્ષની એક તરુણીએ શાહજહા સલીમની સન્મુખ આવીને કહ્યું : “શાહજહા સાહેબ ! કોને આપની રાજરાણી બનાવવાને માગો છો ?”

શાહજહાએ નીશામાં જ જવાબ આપ્યો. “તને, પ્યારી રજયા !

તને જ. ખીજ કોને ?”

તે આવનાર તરુણી ઉમરાવ ફૈજની ખીખી રજ્યા જ હતી. તેણે કહ્યું. “ખોટી વાત ! આપ તો પેલી નાદાન છોકરી મહેરને આપની રાજરાણી બનાવવાને માગો છો; કેમ ખરું ને ?”

“મહેર ! હા, મહેરને. પછી છે કાંઈ ?” શાહજહાંએ પુનઃ નીશામાં જ જરાબ આપ્યો.

“ઠીક, તો પછી મને વિસારી મૂકશો ને ? અને જો મને આ પ્રમાણે વિસારી મૂકવાને માગતા હતા, તો પછી મારી સાથે પ્રેમ-સંબંધ શા માટે બાંધ્યો ?” રજ્યાએ કંકશતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

રજ્યાના કંકશ સ્વરથી શાહજહાંને જરા ભાન આવ્યું. તેને લાગ્યું કે નીશામાં તેણે કાચું કાચું હતું અને તેથી પોતાની થયેલ જુલને સુધારી લેવાને માટે તે એકદમ જિલો થઈ ગયો અને રજ્યાના કામળ કરને પ્રેમથી પકડીને તેને પોતાની તરફ ખેંચીને બોલ્યો. “કાણુ પ્યારી રજ્યા ! જીનનતની હુરી ! તું અહીં ક્યાંથી ? તું અહીં કેટલા સમયથી આવીને જિલી છો ?”

રજ્યા કાંઈ કાચીપોચી નહોતી કે શાહજહાંનાં આ ઉપર ઉપરનાં મીઠાં વચનોને ન સમજી શકે. તેણે ઝટ લઈને તેના હાથને તરછોડી નાંખીને કહ્યું. “નહિ. શાહજહાં સાહેબ ! હું હવે તમારાં મીઠાં મીઠાં વચનોથી ભોળવાઈ જવાની નથી. તમે મહેરને ચાહતા હો અને તેને આપની રાજરાણી બનાવવાને માગતા હો, તો બલે; હું મારે આ ચાલી. આપના જેવા ચંચળ ચિત્તના પુરુષ સાથે પ્યાર બાંધવાથી જો આવું ફળ મળતું હશે, એવી મને પ્રથમથી ખબર હોત, તો હું મારા ખાવિંદનો વિશ્વાસઘાત કરીને કદિ પણ આપની સાથે પ્રેમ જોડવાને આવત નહિ.”

આ પ્રમાણે કહીને રજ્યા ત્યાંથી રીસાઈને ચાલી જવા લાગી એટલે શાહજહાંએ તેનો હાથ પકડીને તેને જિલી રાખી અને મંદ સ્મિત કરતાં કહ્યું. “પ્યારી દિલબર ! શા માટે રીસાય છે ? શા માટે તારા નાજુક દિલને દુઃખી કરે છે ? શરાબના બેહુદ નીશામાં મારાથી કાંઈ તને અપમાનકારક શબ્દો કહી જવાયા હોય, તો તે માટે તું મને માફ કર, કારણુ કે શરાબના નીશામાં મારાથી ધણીવાર ન બોલવાના શબ્દો બોલી જવાય છે, તે તું ક્યાં નથી બચતી કે નાહક મારા ઉપર ક્રોધ કરે છે ?”

રજીઆએ કાંઈક શાંતિને ધારણ કરીને કહ્યું. “શાહજાદા સાહેબ ! હું આપના ઉપર ક્રોધ કરતી નથી; પરંતુ જે આપ મહેરને-પેલી એક વખતની કંગાલ છોકરીને ચાહતા હો અને તેને જ તમારી રાજરાણી બનાવવાને માગતા હો, તો પછી આપને મારી શી જરૂર છે ? અને આપ જ્યારે તેને વધારે મહત્ત્વ આપવાને માગો છો, ત્યારે મારે અહીં આવવાનું પ્રયોજન પણ શું છે ?”

“રજીયા ! જુઓ !” શાહજાદાએ રજીયાને મનાવતાં કહ્યું, “તું નાહક વહેમાય છે. નીશાના આવેશમાં મહેર વિષે હું કાંઈ આડું અવળું બોલી ગયો હોઈ, તો તે તરફ તારે જરા પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ નહિ. મહેર ગમે તેવી રૂપસુંદરી હોય, તો તેની મને શી પરવા છે ? હું તો બસ તને જ ખરા હૃદયથી ચાહું છું અને તેથી જ્યારે હું હિન્દુસ્થાનનો શહેનશાહ થઈશ, ત્યારે તને જ મારી શહેનશાહબાનુ બનાવીશ, એવું મેં જે વચન તને આપ્યું છે, તેને હું વિસરી જશે નથી. વળી આજે તને પુનઃ પણ કહું છું કે હું મારા એ વચનને ગમે-એમનેમને પાળવાને તૈયાર જ છું. હવે તને મારા પ્રેમનો વિશ્વાસ આવે છે, ખાતરી ?”

રજીયા શાહજાદાના ભોળા દિલને જાણતી હતી અને તેથી તેણે હસીને જવાબ આપ્યો. “ખાતરી આપના પ્રેમનો મને વિશ્વાસ જ છે અને તેથી આપે આપેલ વચનને ગમે તે ભોગે આપ પાળશો, એવી મને સંપૂર્ણ ખાતરી જ છે; પરંતુ આપ હવે શરાબના વ્યસનની કાંઈ હદ રાખો તો ઠીક; નહિ તો પછી આપની તનિષ્ઠતાને મોટા ધક્કો લાગશે.”

શાહજાદાએ રજીયાને પોતાના આસન ઉપર પોતાની પાસે જ બેસારીને અને તેનાં ગુલાબી શાલ ઉપર ચુંબન ભરીને કહ્યું. “ખાતરી ! હું ધણું જ બહુ છું કે શરાબનું વ્યસન ખરાબ છે; પરંતુ મને તેનો એટલો બધો રસ લાગી ગયો છે, કે અસંધી તેને છોડાવું નથી; તેમ છતાં તારી વ્યાજબી સલાહને માન આપીશું-હું તેને ઓછું કરવાનો પ્રયાસ અવશ્ય કરીશ. જોધા અને જગત પણ મને તે વિષે બહુ જ શિખામણ આપે છે; પરંતુ ખરાબ દોસ્તાના સહવાસથી સસળતે હું છોડી શકતો નથી. ઠીક, પણ મહમદ કયાં ગયો ?”

“તે તો હું જ્યારે અહીં આવી, ત્યારનો ચાલ્યો ગયો છે.” રજીયાએ કહ્યું.

“હું, રજીયા, પણ પેલા કાગળનું શું થયું ? મને લાગે છે કે બાબાના હાથમાં એ કાગળ ગયો હોવા જોઈએ.” સલીમે કહ્યું.

“હા, આપની ધારણા સત્ય છે; કારણ કે જે વખતે વિજયને એ કાગળ આપીને હું તેને સમજાવતી હતી તે વખતે ખુદ શહેનશાહ હિન્દુના પોષાકમાં સજ્જ થઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા. તેમના આગમનથી હું તો તુરત જ પલાયન થઈ ગઈ હતી; પરંતુ વિજય ત્યાંને ત્યાં જ બિભો રહ્યો અને શહેનશાહે તેની સાથે ઘણીવાર સુધી વાર્તાલાપ કર્યો હતો અને તેથી મારો એ કાગળ અવશ્ય તેમના હાથમાં જ ગયો હશે.” રણયાએ સલીમની ધારણાને સ્વીકારતાં પોતાની માન્યતા કહી બતાવી.

“એ કાગળ જો બાબાના હાથમાં ગયો હશે, તો તો આપણી પૂરી ફજેતી થવાની છે; પરંતુ રણયા! તે તે કાગળમાં શી હકીકત લખેલી હતી? સલીમે જણાસાથી પૂછ્યું.”

“શી હકીકત લખેલી હતી, કેમ? શહેનશાહ વિરુદ્ધ આપણે જે બળવો જગાડવાનાં છીએ અને આપણા તથા પાક ઈસ્લામ ધર્મના વિરોધી અબુલફઝલ વગેરેના કાંટા આપણા માર્ગમાંથી દૂર કરવાની આપણે જે ઈચ્છા ધરાવીએ છીએ, તે વિષે કેટલાક ખુલાસા અને ગુપ્ત બાતમીઓને તે કાગળમાં લખવામાં આવેલી હતી અને તેથી તે કાગળ જો શહેનશાહના હાથમાં ગયો હશે તો આપણી બધી ગોઠવણ ધૂળમાં મળવાનો સંભવ છે. અને લાગે છે કે આપણે વિજયને એ કાગળ વિષે પૂછીએ તો શી હકીકત છે?” રણયાએ કાગળની હકીકત કહેતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“નહિ, તેને હવે એ વિષે કાંઈપણ પૂછી શકાય તેમ નથી; કારણ કે તે બાબાનો માનીતો થઈ પડ્યો છે અને તેથી તેને કાગળની હકીકત પૂછવાથી કાંઈ અર્થ સરે તેમ નથી.” શાહજાદાએ જવાબ આપ્યો.

“ઠીક, જવાદો એ વાતને, પરંતુ બળવો જગાડવા સંબંધી આપ હવે શું નિશ્ચય ઉપર આબ્યા છો?” રણયાએ વિવચન બદલીને સવાલ કર્યો.

“બળવો જગાડવો એ ચોક્કસ છે, પરંતુ ક્યારે અને શી રીતે જગાડવો, તે વિષે મેં હજુ કશો પણ નિશ્ચય કર્યો નથી. બાદશાહને રાજધાનીના ત્યાગ કરીને દૂરના દેશમાં યુદ્ધાદિ કારણસર જવાનું થાય, તો બળવો જગાડીને રાજધાનીના કબજે મેળવવાનું કાર્ય સહેલું થઈ પડે તેમ હોવાથી હું તેની જ રાહ જોઈ રહ્યો છું. કેટલાક મુસલમાન સરદારોને તો મેં આપણા પક્ષમાં સામેલ કરી દીધા છે; પરંતુ રાજપૂત અને અન્ય હિન્દુ

સરદારો અને અમીરો આપણા પક્ષમાં આવતા નથી. તેઓ તો બાદશાહને માટે પોતાના પ્રાણ આપવાને પણ તૈયાર છે અને તેથી બળવો જગાડવાનું કાર્ય હાલ તુરત સહેલું નથી. અબદુલકાદરે મને ગઈ કાલે જ ખબર આપી છે કે બાદશાહ દક્ષિણમાં ખાનદેશ તરફ યુદ્ધ કરીને માટે જવાના છે અને જો આ ખબર ખરી હોય અને તેઓ રાજધાનીના ત્યાગ કરીને દક્ષિણમાં જવાના હોય તો પછી રાજધાની અને ખમ્મનાનો કબજો મળવાનું કાર્ય આપણને બહુ જ સરલ થઈ પડે તેમ છે. તથા એક વખત તેનો કબજો આપણા હાથમાં આવી ગયો કે પછી બાદશાહથી ડરવાનું આપણને કશું પ્રયોજન નથી.” સલીમે બળવો જગાડવાની પોતાની ગોઠવણ કહી બતાવી.

“આપની ગોઠવણ તો ઘણી જ સારી છે અને ખુદાતાલાની રહેમથી તે પાર પણ પડશે; પરંતુ તે પછી-એટલે કે આપ શહેનશાહ થયા પછી આપની આ નામીજ દાસીને બૂલી તો જશો નહિ ને ?” રજયાએ સૂચક દષ્ટિથી પૂછ્યું.

“નહિ પ્યારી રજયા !” સલીમે રજયાને આલિંગન આપીને કહ્યું. “તને તો હું કદિ પણ બૂલી જવાનો નથી; કિન્તુ જ્યારે હું સમસ્ત હિન્દુ-સ્થાનનો શહેનશાહ થઈશ ત્યારે તને મારી સામ્રાજી બનાવીશ.

રજયા શાહબદા સલીમની અપૂર્વ પ્રીતિ જોઈને ખુશી થઈ ગઈ. આનંદના અતિરેકથી તેનું સુંદર મુખ ખીલી ઊઠ્યું. તેણે સોનાની પ્યાલી શરાબથી ભરીને શાહબદાને પ્યારથી આપતા કહ્યું. “નામવર શાહબદા ! પ્યારા જીવ ! મારા તરફની આપની અપૂર્વ પ્રીતિ જોઈને હું આપની ઘણી જ અહેસાનમંદ છું.”

શાહબદાએ રજયાના હાથમાંથી શરાબની પ્યાલી લઈને તેને ગટગટાવીને કહ્યું. “વાહવાહ, રજયા ! શરાબકી ક્યાં મૌજ ? ક્યા આનંદ ?”

રજયાએ પુનઃ ખીજ પ્યાલી ભરીને આપી અને તેને પણ તે પૂર્વવત્ ગટગટાવી ગયો. તે પછી શાહબદાએ નીશાના જોરમાં રજયાને અનેક પ્રકારની રાજખટપટની વાતો કહી દીધી અને તે પણ વધારે ને વધારે ગ્રસ્ત વાતો તેની પાસેથી પ્રેમનાં મીઠાં વચ્ચનાથી લોભાવીને કઢાવતી હતી. જ્યારે આ પ્રમાણે શાહબદા સલીમ અને અમીર ફૈજની ખીખી રજયા શરાબમાં મસ્ત બનીને એકબીજાને ભોગવતાં હતાં ત્યારે શહેનશાહ અકબર અને તેનો મિત્ર ફૈજ

તેમની આ ખિલતસ એટલાને ગુપચુપ નિહાળીને મનમાં મનમાં આશ્ચર્ય પામતા હતા. શાહનદાને વધારે બેલાન અવસ્થામાં જોઈને શહેનશાહ અકબર તથા ફૈઝ ઓરડામાં દાખલ થયા. રજયાએ શરાબ પીધેલો નહિ હોવાથી તેને નીશો ચડેલ નહોતો અને તેથી તે અકબર તથા ફૈઝને આવેલા જોઈને આશ્ચર્ય પામી ગઈ અને બેઠી હતી ત્યાંથી એકદમ ઊભી થઈ ગઈ. શાહનદો તો હજુ બેલાન અવસ્થામાં પડ્યો હતો અને મુખેથી “શરાબકી કયા મૌજ ? શરાબકી કયા ખાત ? પ્યારી રજયા ? કયા આનંદ ?” એમ વારંવાર અરુપજ સ્વરે બરાડતો હતો. ખાદશાહે તેની પાસે જઈને તેના ખભા ઉપર જોરથી પોતાનો હાથ મૂકીને ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું “સલીમ !”

સલીમે નીશામાં જ જવાબ આપ્યો. “દિલોબન રજયા ! શરાબકી કયા મૌજ ? શરાબકી કયા ખાત ?”

અકબરે રૌપપૂર્વક પુનઃ ગંભીરતાથી કહ્યું, “સલીમ !”

આ વખતે શાહનદાએ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ; પરંતુ નીશાના આવેશમાં ખડખડાટ હતી પડ્યો.

અકબરે તેને સંપૂર્ણ બેલાન બનેલો જોઈને તેને જાગૃત કરવાની ખાતર તેના હાથ જોરથી ધેર્યાને કહ્યું. “સલીમ ! સાવધ થા અને જરા નિહાળીને જો કે હું કોણ છું ? હું રજયા નહિ, પણ તારો બાબા અને સમગ્ર હિન્દુસ્થાનનો શહેનશાહ અકબર છું, શું તું શરાબના નીશામાં એટલો બધો ચકચૂર થઈ ગયો છે કે મને ઓળખતો પણ નથી ?”

સલીમની કર્ણેન્દ્રિયમાં શહેનશાહ અકબર એ બે શબ્દોનો પ્રવેશ થયો અને તેમ થતાં જ તેની જ્ઞાનેન્દ્રિય સતેજ થઈ ગઈ. તે આંખો ફાડીને અકબરની સામે પ્રથમ તો જોઈ રહ્યો; પરંતુ ત્યારબાદ તેને સંપૂર્ણ ઓળખવાથી મંત્ર-મુગ્ધ થઈ ગયો અને શરમથી અવનત મુખે ઊભો થઈ રહ્યો.

અકબરે તેને શુદ્ધિમાં આવેલો બાણીને પૂછ્યું, “કેમ, સલીમ ! હજુ તો શરાબના ત્યાગ નથી કર્યો ? તારા બાબાના હુકમનો તું આવી જ રીતે અમલ કરે છે કે ? ઠીક, પણ આ સ્ત્રી કોણ છે અને તે શા માટે અત્રે આવેલી છે ?”

શાહનદો તેના બાબાનાં ઉપરા ઉપરી પ્રશ્નો સાંભળીને જરા ગભરાઈ ગયો અને તેથી તેણે કાંઈ જવાબ નહિ આપતાં ચુપ જ રહેવું પસંદ કર્યું.

અકબરે પુનઃ કહ્યું, “કેમ જવાબ આપતો નથી. સલીમ ? કહે, આ સ્ત્રી કેવળ છે અને તે શા કારણથી અને આવેલી છે ?”

સલીમે આ વખતે પણ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ, એટલે ફૈઝને જરા આગળ આવીને કહ્યું, “નામવર શહેનશાહ ! શાહબદા સાહેબને હવે શરમાવો નહિ, તેઓ મને અહીં હાજર જોઈને જવાબ આપતાં અચકાય છે અને તેથી હું જ આપના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું છું કે એ સ્ત્રી મારી બેવફા બીબી રજયા છે; પણ અહીં આ શું કારણથી આવી છે, તે હું આપને કહી શકતો નથી.”

“આ બાબુ તમારી બીબી છે, એ હું સારી રીતે જાણું છું; પરંતુ તે વાત મારે શાહબદાના મુખમાંથી જ કહાવવી હતી.” શહેનશાહે ફૈઝને એ પ્રમાણે કહીને સલીમ તરફ જોઈને પૂછ્યું, “સલીમ ! રજયાબાબુ અહીં કેમ આવેલાં છે અને તેમની સાથે તું શી ખાનગી મસલત યઠાવતો હતો ?”

સલીમે પોતાના બાબાના મુખ સામે એકવાર આડી નજરે જોઈ લીધું; પરંતુ તેને થોડો જવાબ આપવા જેટલી હિંમત તેનામાં નહોતી અને તેથી તે મૌન જ રહ્યો.

શહેનશાહે તેને કેવળ નિરુત્તર રહેલો જોઈને કહ્યું, “સલીમ ! તું મારો યુવરાજ પુત્ર હોવાથી મારી પાછળ તું જ આ સમગ્ર શહેનશાહતનો સમ્રાટ થવાનો છે. વળી મારી ઉમ્મર પણ જઈક થવા આવી છે અને તેથી હું હવે જેટલું જીવ્યો છું, તેટલું જીવવાનો નથી, એ ચોક્કસ છે; તેમ છતાં તું મારી વિરુદ્ધ બળવો જમાડવાની ખટખટ શા માટે કરી રહ્યો છે, હું સમજી શકતો નથી. તૌહિદ-ઈ-ઈલાહીના મતની સ્થાપનાથી કેટલાક મુસલમાનો મારી વિરુદ્ધ થઈ ગયા છે અને તેમણે જ તને આડું અવળું જાહેરીને મારી સામે ઉરફેશવાની પેરવી કરી છે; પરંતુ યાદ રાખજે સલીમ ! કે તું તારી ખુરી મતલબમાં કદિ પણ સફળતા મેળવવાનો નથી. પાક પરવરદેગાર હમેશાં સત્તનો-ધર્મનો-નીતિનો જ વિજય કરે છે અને અસત્ય-અનીતિનો, પરાજય કરે છે અને તેથી તે તથા તારા દુષ્ટ સલાહકારોએ મારી વિરુદ્ધ મમે તે પ્રકારની ખટખટ રચી હશે; તો પણ તમે અનીતિના માર્ગે ચાલતા હોવાથી તેમાં ફલિભૂત થશો નહીં. સલીમ ! તારા સ્થળે જે કેાષ બીજો શખ્સ હોત, તો મેં તેને શાહનશાહત વિરુદ્ધ ખટખટ કરવાના ચુંદા માટે ક્યારનોએ ફાંસીના લાકડે લટકાવી દીધો હોત; પરંતુ તું મારો બેટો છે-અતિ

વહાલો બેટો છે અને તેથી તને સખ્ત શિક્ષા કરવાને મારું હૃદય ચાલતું નથી. શાહનશાહતના રક્ષણને માટે ન્યાયદૃષ્ટિએ મારે તને સખ્તમાં સખ્ત એટલે કે દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવી બેઈએ અને તારાં અનિષ્ટ આચરણો જોતાં તું એવી શિક્ષાને લાયક છે; પરંતુ પ્યારા બેટા ! તારા માટે મારા હૃદયમાં એટલો બધો અત્રાધ પ્રેમ ભર્યો છે કે હું તેમ કરી શકતો નથી. સલીમ ! કાંઈક સમજ અને વિચાર કર કે તું કેાણુ છે ? તું કેાનો બેટો છે ? તારા બાબા કેાણુ છે ? તારો અધિકાર શેા છે ? અને તારું મહત્ત્વ શું છે ? તું પોતે ભવિષ્યનો શહેનશાહ જ છેા અને તેથી દિનરાત શરાબના નીશામાં અને દુષ્ટ સ્ત્રીઓના સહવાસમાં પડ્યા રહેવાનું તને યોગ્ય છે ? વહાલા બેટા ! ખરાબર વિચાર કરીને મને જવાબ આપ કે તને તારું હાલનું વર્તન ઉચિત લાગે છે ?”

શહેનશાહનાં પ્રેમાળ અને શિક્ષાનાં વચનો સાંભળીને શાહનદા સલીમનું હૃદય ભેદાઈ ગયું અને તેથી તેની આંખોમાંથી અશ્રુઓની ધારા વહેવા લાગી. તેણે તેના બાબાના કદમે ઉપર પડીને ગદ્ગદિત અવાજે કહ્યું. “પ્યારા બાબા ! આપના આ બેવક્ફા બેટાને ફાંસીના લાકડે લટકાવી દો, કારણુ કે તેને એ જ શિક્ષા યોગ્ય છે.”

બાદશાહ અકબરે સલીમને હાથ પકડીને જીભો કર્યો અને તે પછી પુનઃ પ્રેમાળ સ્વરથી કહ્યું. “સલીમ ! બેટા ! તું મોતની શિક્ષાને યોગ્ય નથી; કિન્તુ આત્રાના જગદ્વિખ્યાત તખ્ત ઉપર બેસીને લાખો મનુષ્યોને યોગ્ય ન્યાય કરવાને લાયક છેા. મારો તને ખાસ કરીને આગ્રહ છે કે તું તારા હાલના દુષ્ટ ચારિત્રને સુધાર અને ખરાબ દોસ્તોને ત્યાગ કર અને પછી જો કે તારી આખર કેટલી બધી વધી જાય છે. માણસ માત્ર જૂલને પાત્ર છે અને તેથી આજ સુધી તેં કરેલી બૂલોનો તને જો હવે ખરાબર પશ્ચાત્તાપ થતો હોય, તો તે જ શિક્ષા તને પૂરતી છે. બોલ તને પશ્ચાત્તાપ થાય છે ?”

“પશ્ચાત્તાપ !” સલીમે આશ્ચર્યસૂચક અવાજે કહ્યું. પશ્ચાત્તાપ તો શું; પરંતુ આ પૃથિવી માર્ગ આપે તો તેની અંદર સમાઈ જઈ, તેટલી શરમ પણ થાય છે અને તેથી આપને અરજ ગુજરીને કહું છું કે મને યોગ્ય દંડ આપો—મને ઉચિત શિક્ષા કરો. પ્યારા બાબા ! તે વિના—યોગ્ય ઠાકર વાગ્યા વિના હું સુધરી શકવાનો નથી.”

“નહિ, બેટા !” શહેનશાહે કહ્યું. “તને પૂરતો પશ્ચાત્તાપ થતો હોવાથી હવે શિક્ષા આપવાની જરૂર નથી. પશ્ચાત્તાપ અને શરમ એ બે જ એવી

શિક્ષાઓ છે કે જોથી ગમે તેવા દુષ્ટ માણસ પણ સુધરી જાય છે, તેથી તને કાંઈ પણ શિક્ષા નહિ કરતાં માફી આપું છું.”

“પરંતુ પ્યારા બાબા ! શું હું આપની રહેમને યોગ્ય છું કે આપ મને માફી આપો છો ?” સલીમે આતુરતા સૂચક સ્વરે પૂછ્યું.

“હા, તું મારી રહેમને સર્વદા યોગ્ય જ છે; કેમકે પુત્ર કપુત્ર થાય છે; પરંતુ માવતર કદિ પણ કમાવતર થતાં નથી અને તેથી તું માફીને પાત્ર છે. સલીમ તું હવે જ અને મારા ખાસ ઓરડામાં મારી રાહ જો; હું હમણાં જ તારી પાસે આવી પહોંચું છું.” એમ કહી બાદશાહ અકબરે તેને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાની ઈશારત કરી એટલે તે તેને નમીને તુરત જ ચાલ્યો ગયો.

તે ગયા પછી શહેનશાહે પોતાના દોસ્ત ફૈજને કહ્યું, “પ્યારા મિત્ર ! તમારી બીબીને માટે હવે તમે શું કરવા માગો છો ? તમને જો કાંઈ હરકત ન હોય અને તમારી કબૂલાત હોય, તો હું તેને કેદ કરવાને માગું છું. કારણ કે સર્વ ખટપટનું મૂળ તે જ છે.”

“નામવર શહેનશાહ !” ફૈજએ કહ્યું. “મારી ખેવફા બીબીને માટે આપ ગમે તે કરવાને મુખત્યાર છો; મને તેમાં કાંઈ પણ પ્રકારની હરકત નથી.”

“બહુત ખૂબ.” બાદશાહ અકબરે એમ કહીને પોતાના અંગરક્ષકોને જોરથી ખૂમ મારી. તુરત જ બે હથિયારબંધ કર્મચારીઓ બાદશાહની સન્મુખ આવીને કુર્નિસ બબ્બીને ઊભા રહ્યા. બાદશાહ અકબરે તેમને કરડા અવાજે હુકમ કર્યો. ‘આ બાબુને ભયંકર કારાગૃહમાં લઈ જાઓ અને તેમાં તેને કેદ કરીને મને સત્વરે ખબર આપો.’”

કર્મચારીઓ રજયાને લઈને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. રજયાએ જતી વખતે શહેનશાહને તથા તેના શૌહર ફૈજને પોતાને પણ શાહજહાની જેમ માફી આપવાને ધણી ધણી અરજ ગુજારી હતી; પરંતુ સંગ દિલના શહેનશાહે કે ફૈજએ તે પ્રતિ જરા પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહોતું. શાહજહા સલીમ તેના બાબાની રહેમથી છુટી ગયો અને રજયાને કેદમાં સપડાવવું પડ્યું એ વિધિની વિચિત્ર લીલા નહિ તો બીજું શું ?

તે પછી શહેનશાહ અને ફૈજ ત્યાંથી અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા.

પ્રરણ ૨૪મું

સ્થિત્યંતર

સુખ અને દુઃખ, ચડતી અને પડતી તથા ઉદય અને અસ્ત એ પ્રકૃતિના સામાન્ય નિયમો છે અને તે એવી રીતે સંકળાયેલા છે કે વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ ઉપર તેઓ અનુક્રમે પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવતા જોવામાં આવે છે. આ નિયમો એ બીજું કંઈ જ નહિ; પરંતુ પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મોનાં ફળવિશેષ જ હોવાથી તેને સહન કર્યા સિવાય અન્ય એક પથ ઉપાય મનુષ્યને માટે રહેતો નથી. કર્મના એ ફળ અનુકૂળ બનીને સહન કરવાં, એમાં ખરો પુરુષાર્થ રહેલો છે અને તેથી જ માનવો તે પ્રમાણે સુખ અને દુઃખ ઉભય સ્થિતિઓને શાંતિથી અનુભવીને પોતાનાં જીવનને ઉજ્જવળ બનાવે છે, તેઓ જ ખરેખરો મહાપુરુષો છે. મેવાડના મહારાણા પ્રતાપસિંહ અને મંત્રીશ્વર ભામાશાહ આદિ વીર પુરુષોએ પોતાની જન્મભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવાને, પોતાનું સ્વમાન સાચવી રાખવાને, પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરવાને, પોતાની કીર્તિને ટકાવી રાખવાને અને પોતાની સ્વતંત્રતાને પુનઃ મેળવવાને જે જે પ્રયાસો કર્યા હતા, તે સર્વ પ્રયાસોનું યોગ્ય ફળ તેમને તત્કાળ મળ્યું નહોતું; કિન્તુ દરેક વખતે તેમને દુઃખ અને પરાજયને જ અનુભવવા પડ્યાં હતાં, એ અત્યાર સુધી બનેલી ઘટનાઓથી વાચક મહાશયો સારી રીતે પરિચિત છે; પરંતુ સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ, એ જેમ અનુક્રમે આવ્યા કરે છે, તે પ્રમાણે હવે પ્રતાપસિંહની વર્તમાન સ્થિતિમાં ફેરફાર થવાનો વખત સ્વભાવિક રીતે આવી પહોંચ્યો હતો. દેશભક્ત ભામાશાહે પોતાની સધળી સંપત્તિ મેવાડના ઉદ્ધારને માટે મહારાણા પ્રતાપસિંહને અર્પણ કરવાથી તે તેની સહાયવડે સૈનિકોને મેળવી શક્યો હતો. આ ઉપરાંત રાયધવલ અને બીજા ઠાકોરએ પણ પોતાનાં સૈન્યો પ્રતાપસિંહની મદદમાં આપ્યાં હતાં અને તેથી તે પોતાની પાસે સારું લશ્કર જમા કરવાને શક્તિવાન થયો હતો. લશ્કરને એકત્ર કર્યા પછી પ્રતાપસિંહે ભામાશાહને મુખ્ય સેનાપતિની પદવી આપીને કેટલુંક સૈન્ય તેને સુપ્રત કર્યું અને બાકીનું બીજું સૈન્ય અમરસિંહ, રણવીરસિંહ, કર્મસિંહ, ગોવિંદસિંહ, કૃષ્ણલાલ વગેરના કમળમાં સાંપીને અબ્દુલરહીમખાંની સરદારી નીચે આવતાં દુમોગલ સૈન્યની સામે થવાને સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરી લીધી. સિપાહસાધાર અબ્દુલરહીમખાં બહુ જ દિલાવર દિલનો હોવાથી તેણે પ્રતાપસિંહને હેરાન

કરવાને અને તેનાં સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરવાને હજુ સુધી કાંઈ પણ પ્રયાસ કર્યો નહોતો; કિન્તુ તે તો પોતાનાં વિશાળ સૈન્યને આસપાસ ગોઠવી દઈને એક સ્થળે નિરાંતે બેસી રહ્યો હતો. આ તકનો લાભ લઈ પ્રતાપસિંહના કુમાર અમરસિંહે મોગલોના શેરપુરના થાણા ઉપર હુમલો કર્યો. આ થાણામાં મોગલ-સૈન્ય બહુ જ થોડું હોવાથી ક્ષણવારમાં તેણે તેને કબજે કરી લીધું અને તેની અંદરના મનુષ્યોને કેદ કરીને પ્રતાપસિંહ આગળ લઈ ગયો. પ્રતાપસિંહ તથા ભામાશાહ આ સમયે મોગલસૈન્યનાં ખીખાં થાણાંઓને શી રીતે જીતી લેવા, તે વિષે યોગ્ય સ્થળે વિચાર કરી રહ્યા હતા. અમરસિંહ કેદ કરેલા મનુષ્યોને લઈને ત્યાં હાજર થયો અને પોતે શેરપુરના થાણાને કેવી રીતે જીતી લીધું, તે વિષેની સઘળી વાત તેને કહી દર્શાવી. પ્રતાપસિંહે તેની સઘળી વાત સાંભળી લઈને કહ્યું, “પ્રિય પુત્ર અમરસિંહ ! શરૂઆતમાં જ તે મોગલસૈન્યના થાણાને જીતી લીધું, તે માટે તને હું મુખારકમાદી આપું છું અને ઈચ્છું છું કે ખીખાં થાણાંઓને કબજે કરવામાં પણ તું વિજયી થઈશ; પરંતુ આ મનુષ્યો કોણ છે ? તેમને તું અહીં શા માટે લાવ્યો છે ?”

અમરસિંહે સહાસ્યવદને જવાબ આપ્યો. “પિતાજી ! તેઓ કોણ છે, તે હું જાણતો નથી; પરંતુ શેરપુરના થાણામાંથી તેમને કેદ કરેલા છે. મને લાગે છે કે તેઓ કોઈ મોગલ સરદારના કુટુંબનાં મનુષ્યો હોવા જોઈએ.”

પ્રતાપસિંહે જરા કરડા અવાજે કહ્યું. “અમરસિંહ ! આ નિરાધાર સ્ત્રીઓ અને બાળકોને કેદ કરવામાં તેં કહાપણનું કાર્ય કર્યું નથી; કેમકે સ્ત્રીઓ કે બાળકોને કેદ કરવાનો આપણા ક્ષત્રિયોનો ધર્મ નથી. ક્ષત્રિયોએ તો નિરાધાર મનુષ્યોને હમેશાં મદદ કરવી જોઈએ, તેના બદલે તું આમને પકડીને અહીં લઈ આવ્યો તે યોગ્ય કાર્ય નથી; માટે તેમને તત્કાળ મુક્ત કરીને તેઓ કહે તે સ્થળે તેમને પહોંચતાં કરવાની ગોઠવણ તુરત જ કરીને પાછો અહીં ચાલ્યો આવજો.”

અમરસિંહે કહ્યું. “પિતાજી ! આપનું કથન સત્ય છે; કારણ કે તેમને પકડવામાં મારી ભૂલ થયેલી છે, એ હું કબૂલ કરું છું અને તે માટે આપની ક્ષમા માગું છું. આપની આજ્ઞા મુજબ તેમને યોગ્ય સ્થળે પહોંચાડીને હમણાં જ પાછો આવું છું.”

એ પ્રમાણે કહીને અમરસિંહ પકડી લાવેલા સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને લઈને ત્યાંથી જવાનું કરતો હતો, એટલામાં પ્રતાપસિંહે તેને જતાં અટકાવ્યો

અને તે માહેના એક દશેક વર્ષના બાલક તરફ જોઈને પૂછ્યું. “તારું નામ શું છે ?”

“મારું નામ ?” બાળકે જરા અન્યથા દર્શાવતાં જવાબ આપ્યો. “મારું નામ સીકંદરખાં છે.”

“સીકંદરખાં !” પ્રતાપસિંહે કહ્યું. “તારી પાસે બહેલો આ પરિવાર કાનો છે તથા તું કાનો બેટા છે ?”

“મોતલસૈન્યના શેરમદૈ સિપાહસાહાર ખાનખાના અબ્દુલરહીમખાંના સુપ્રસિદ્ધ નામને તો તમે સાંભળ્યું છે ને ? આ પરિવાર તેમનો જ છે અને હું પણ તેમનો જ બેટા છું.”

“બહુ સારું. હું તમને સર્વેન તમારા પિતાના નિવાસસ્થાને સુખરૂપ પહોંચાડવાની ગોઠવણ કરું છું. તમે સર્વે મારા કુમાર અમરસિંહ સાથે જાઓ; તે તમને તમે કહેશો ત્યાં પહોંચતાં કરશે.” પ્રતાપસિંહે એ પ્રમાણે કહીને અમરસિંહને તેમની સાથે જવાની સૂચના કરી.

અમરસિંહ પોતાના પિતાની આજ્ઞા મુજબ તેમને સર્વેન લઈને ત્યાંથી ચાલ્યો ચલ્યો. તે પછી પ્રતાપસિંહે લામાશાહ તરફ જોઈને કહ્યું. “મંત્રીશ્વર ! આ સમયે શરુઆતમાં જ મોગલોનું થાણું આપણે કબજે થવાથી મને લાગે છે કે હવે આપણો વિજય જ થશે. કેમ, તમારી શી માન્યતા છે ?”

લામાશાહે પોતાનો અભિપ્રાય આપતાં કહ્યું. “મહારાજા ! આપની ધારણાં સત્ય છે; કારણ કે શરુઆતમાં જીત થઈ, એ ભવિષ્યમાં મળનારા મોટા વિજયનું શુકન છે અને તેથી હવે આપણો વિજય જ થશે, એ નિઃસંદેહ વાત છે. જેથી આપની માન્યતા છે, તેવી જ મારી પણ માન્યતા છે; પરંતુ તે સાથે મારો અભિપ્રાય એવો છે કે આપણે હવે જેમ બને તેમ જરૂરીથી મોગલોનાં ખીન્ન થાણાંઓ ઉપર ચડાઈ લઈ જવાની અત્યંત છે.”

“મારો અભિપ્રાય પણ એવો જ છે અને તેથી હું તથા તમે ઉભય આપણી પાસેના સૈન્ય સાથે એકદમ દેલવાડાના કિલ્લા ઉપર ચડાઈ લઈને જઈએ; કારણ કે એ કિલ્લામાં શાહબાજખાં પોતાના થોડા જ સૈન્ય સાથે પડેલો છે અને તેથી એ કિલ્લો આપણા કબજામાં સહજમાં આવી શકશે. સિપાહસાહાર ખાનખાના કયાં છે, તેનો પતો આપણને હજુ મળ્યો નથી અને જો કદાચ મળશે, તો પણ તેનાં વિશ્લેષ સૈન્ય સામે થવાની આપણામાં હજુ શક્તિ નથી અને તેથી પ્રથમ શાહબાજખાંને દબાવી દેવો, એ જ આપણા માટે યોગ્ય છે.”

પ્રતાપસિંહે લામાશાહના અભિપ્રાયને અનુમોદન આપતાં પોતાના વિચારો કહી બતાવ્યા.

“આપે કહી બતાવેલા વિચારો સ્તુત્ય છે. એ પ્રમાણે વર્તવાથી દેલવાડના કિલ્લાને હસ્તગત કરવાની સાથે કામલમેરના કિલ્લાને પણ આપણે તુરતમાં જ હસ્તગત કરી શકશું અને બંને કિલ્લાઓ એટલા બધા મજબૂત છે કે તેના કબજે મેળવ્યા પછી આપણે મોગલોની સાથે ઘણી જ સરલતાથી યુદ્ધને ચાલુ રાખી શકવાને શક્તિમાન થઈ શકશું” લામાશાહે પ્રતાપસિંહના વિચારો સાથે સંમત થતાં કહ્યું.

“અને આપણાં સૈન્યની બીજી ટુકડીઓને મોગલોનાં બીજાં થાણાંએ ઉપર હુમલો લઈ જવાની અને અરસપરણ સહાય આપવાની સૂચના આપી દેઐ.” પ્રતાપસિંહે એમ કહીને પોતાની પાસે પણ જરા દૂર જાહેલા બે સૈનિકોને બોલાવી ગોવિંદસિંહ, અમરસિંહ તથા કર્મસિંહ વિગેરેને યુદ્ધની ગોઠવણ સંબંધી ઘટતી સૂચનાઓ આપવાને માટે યોગ્ય સ્થળે રવાના કરી દીધા.

આ પ્રમાણે બધો વ્યૂહ રચીને પ્રતાપસિંહ તથા લામાશાહ પોતાના સૈન્ય સાથે દેલવાડના કિલ્લા ઉપર ચડાઈ લઈ ગયા અને ત્યાં પહોંચીને સદરહુ કિલ્લાને તેમણે ઘેરા પણ નાંખી દીધો. શાહબાજખાંને શત્રુસૈન્યના આગમનની ખબર પડતાં તે પ્રથમ તો અજબબ થઈ ગયો; પરંતુ તે પછી હિંમતને ધરીને પોતાની પાસે જે થોડું ધણું સૈન્ય હતું, તેને તૈયાર કરી કિલ્લાને બચાવ કરવા પ્રયાસમાં પડ્યો. દેલવાડના કિલ્લાની ચોતરફ પોતાના સૈનિકોને યોગ્ય રીતે ગોઠવી દીધા પછી મહારાણાએ પોતાના એક દૂતને શાહબાજખાંની પાસે કિલ્લો પોતાને વગર હરકતે સોંપી દેવાને માટે વાતચીત કરવા મોકલ્યો; પરંતુ શાહબાજખાંએ તેનું અપમાન કરીને તેને ફેદ કરી દીધો. મહારાણા પ્રતાપસિંહને આ વાતની ખબર પડતાં તે બહુ જ ગુસ્સે થયા અને તેથી તેમણે તુરત જ કિલ્લા ઉપર હુમલો કરવાને અને તેને તોડી પાડવાનો હુકમ આપી દીધો. રાજપૂત સૈનિકો આજ્ઞા મળતાં જ કિલ્લા ઉપર તુટી પડ્યા અને દૈણવારમાં તેને એક બાજુએથી તોડી નાંખીને અંદર દાખલ થઈ ગયા. શાહબાજખાં પણ પોતાના સૈનિકો સાથે યુદ્ધ કરવાને સામે દોડી આવ્યો. મંત્રીશ્વર લામાશાહે તેને તુરત જ પકડી પાડ્યો અને તેને પોતાનાં શસ્ત્રો સંભાળવાની સૂચના આપી દીધી. આ ઉભય થોડાંઓ વચ્ચે બહુ જ સખ્ત રીતે યુદ્ધ ચાલ્યું. કેટલીક વાર સુધી તો કોણે કોને હરાવશે, એ કહી શકાય તેમ નહોતું; પરંતુ તે પછી

તુરત જ લામાશાહે કોધે ભરાઈને શાહખાજખાંના શસ્ત્ર પકડેલા હાથ ઉપર પોતાની તલવારનો સખ્ત ફટકો લાગ જોઈને લગાવી દીધો અને તે જ ક્ષણે શાહખાજખાંના હાથમાંથી તેની તલવાર ખળુખળાટ કરતી દૂર જઈને ભડી પડી. લામાશાહે આ તકનો લાભ લઈને શાહખાજખાંનાં મસ્તક ઉપર પોતાની તલવાર ઉગામી અને જો તેણે ધા કર્યો હોત, તો તે ખુદાના દરબારમાં પણ મૂકેાંચી ગયો હોત; પરંતુ નિઃશસ્ત્ર પ્રતિસ્પર્ધિને નહિ મારવાનો વિચાર કરીને તેણે પોતાની તલવારને મ્યાનમાં નાંખી દીધી. તલવારને મ્યાન કર્યા પછી તેણે અનુકંપા દર્શાવતાં કહ્યું. “ખાં સાહેબ ! તમે મારા પ્રતિસ્પર્ધિ છો અને તે ખાતર તમને ખુદાતાલાની હજુરમાં મોકલવાની આ તકને ચૂકી જવી જોઈએ નહિ; પરંતુ અત્યારે તમે નિઃશસ્ત્ર છો અને તેથી તમારા ઉપર ધા કરવાનું મને વ્યાજખી લાગતું નથી. મારી ઈચ્છા છે કે તમે કાં તો શસ્ત્રને પુનઃ ધારણ કરો અને કાં તો અહિંથી સુખ રૂપ પલાયન કરી જાઓ.”

શાહખાજખાંએ કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તે દિલગીરી ભરેલા મુખથી આસપાસ જોઈ રહ્યો. તેને ચૂપ રહેલા જોઈને લામાશાહે કહ્યું. “શો વિચાર કરો છો; ખાંસાહેબ !”

આ વખત પણ તેણે કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ; કિન્તુ તે તો પૂર્વવત્ આસપાસ જોઈ રહ્યો હતો. આ ઉપરથી તેની નક્કી જવાની ઈચ્છા જાણીને ઉદાર દિલનો લામાશાહ તેને તેવી તક આપવાની ખાતર કાંઈ પણ બોલ્યા વિના અન્યત્ર ચાલ્યો ગયો. શાહખાજખાંને પણ એટલું જ જોઈતું હતું. લામાશાહને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયેલો જોઈને તે તુરત જ સાવધ થયો અને પોતાના થોડાઘણા સૈનિકો જે આ યુદ્ધમાંથી બચવા પામ્યા હતા, તેમને લઈને ત્યાંથી નાસી ગયો. આ પ્રમાણે દેલવાડા કિલ્લાનો કબજો પ્રતાપસિંહના હસ્તગત થતાં તેણે પોતાની આજુ ત્યાં વર્તાવી દીધી અને ત્યાર પછી લામાશાહને કામલમેરના કિલ્લા ઉપર ચડાઈ લઈ જવાની આજ્ઞા આપી દીધી. પોતાના મહારાજાની આજ્ઞા મુજબ મંત્રીશ્વર લામાશાહ કેટલાક સૈનિકો સાથે કામલમેરના કિલ્લા ઉપર હુમલો કરવાને તુરત ચાલ્યો ગયો. લામાશાહે કામલમેર નજીક આવીને કિલ્લાની ચોમરફ પોતાનું સૈન્ય ગોઠવી દીધું. એટલામાં પ્રતાપસિંહ પણ દેલવાડાના કિલ્લાનો ભાર સલુબરરાજ ગોવિંદસિંહને સોંપી તુરત રણવીરસિંહ તથા કર્મસિંહની સાથે તેની મદદે આવી પહોંચ્યો. કામલમેરના કિલ્લાદાર અબ્દુલખાં રજપુત સૈન્ય સાથે ઘણી જ બહાદુરીથી લડ્યો; પરંતુ રજપૂતોના પ્રબળ ધસારા

સામે તે ટકી શક્યો નહિ. એટલું જ નહિ, પણ તેના ધણાખરા સૈનિકો સાથે તેનો નાશ થયો. કોમલમેરનો કબજો આ રીતે હસ્તગત થતાં મહારાણાને ઉત્સાહ દ્વિગુણિત વધી ગયો અને તેથી તેમણે અનુક્રમે બીજા અનેક કિલ્લાઓ, દુર્ગો, ગ્રામો, શહેરો અને નગરો કબજે કરવા માંડ્યાં. દેસવાડાના યુદ્ધમાં શાહ-બાજાખાનો પરાજય થવાથી બાદશાહ અકબર તેના ઉપર ધણો જ નારાજ થયો અને તેથી તેણે તેને પાવરીમાં નીચે ઉતારી નાંખ્યો હતો. આ સમય દરમિયાન શહેનશાહ અકબરને જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિના ઉપદેશની ધણી સારી અસર થઈ હતી. તેમજ તેનું ધણું ખરું ધ્યાન ઉતરતથા પશ્ચિમ-માં ચાલતી રાજકીય ખટપટોમાં અને ખુદ આગ્રામાં પણ પોતાના વિરુદ્ધ કેટલાક ઉમરાવોની સલાહથી પોતાના બેટા સલીમની મારફત ઠાવાઠાવા ચાલતા હોવાથી તેમાં રોકાયેલું રહેતું હતું અને તેથી તેણે મહારાણા પ્રતાપસિંહની બહુ દરકાર રાખી નહોતી. તેણે અખંડુલરહીમખાને તુરત જ પાછો ખેલાવી લીધો અને બીજી કામગીરી ઉપર તેને રોક્યો. આ તકનો લાભ લઈને પ્રતાપ-સિંહે મેવાડનો ધણો ખર્ચે ભાગ પોતાને કબજે કરી લીધો. શહેનશાહે મહારાણાને પુનઃ પકડવાને જગન્નાથ કચ્છવાહને વિશાળ સૈન્ય સાથે મોકલ્યો. તેણે મેવાડમાં આવીને મહારાણાને પકડવાને માટે ધણી તજવીજ કરી; પરંતુ તેમને કાંઈ પત્તો નહિ લાગવાથી છેવટે તે થોડું ઠંટાળીને પાછો ચાલ્યો ગયો. તેના આગમન પછી બાદશાહ અકબરે ફરીથી કાંઈ પણ સિપાહસાલારને મેવાડમાં યુદ્ધ કરવાને માટે મોકલ્યો નહિ અને મહારાણા પ્રતાપસિંહે ચિતોડ, અજમેર અને માંડલગઢ સિવાય મેવાડના તમામ પ્રદેશને છૂટી લીધો હતો. ત્યારબાદ મહારાણાએ રાજ માનસિંહ તથા જગન્નાથ કચ્છવાહને પોતાના બહુબળને સ્વાદ્યખાવાની ખાતર તેમની રાજધાનીના નગરો ઉપર ચડાઈ કરી અને તેમની સંપત્તિ લુટી લઈને પોતાની કીર્તિને ચોતરફ પ્રસારી દીધી.

આ રીતે મેવાડનું સ્થિત્યંતર થયું. જે મેવાડને પુનઃ મેળવવાની એક પણ આશા પ્રતાપસિંહને રહી નહોતી, તે મેવાડના ધણા ભાગને ધણી જ સરલતાપૂર્વક કબજે કરવાથી તેને ધણો જ હર્ષ થયો. સંસારની ઘટમાળ આ પ્રમાણે જ ચાલી રહી છે. ઉદય અને અસ્તના ત્રિકાલાગ્રસ્ત નિયમનું સત્ય આ ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ. મેવાડનો પરાજય અને ત્યારબાદ તેનો પુનરુદ્ધાર એ જ આ નિયમનું રહસ્ય છે. મંત્રીશ્વર ભામાશાહના સ્વર્ણચુથી મેવાડનો પુનરુદ્ધાર થયો, એ પ્રત્યેક ઇતિહાસકાર સ્વીકારે છે અને તેથી તેની કીર્તિ મેવાડના ઉદ્ધારકર્તા તરીકે “યાવચ્ચંદ્ર દિવાકરૈ” બનવા પામી છે.

પ્રકરણ ૨૫મું

પ્રેમી યુગલ.

“અગાધ લવ સિંધુ તરન, ઔર ન કોઈ ઉપાય;
પ્રેમ નાવ કે આશરે, પ્રેમી-જન તર નાય.”

વર્તમાન સમયમાં વિધાતાની વિચિત્ર લીલાથી શુદ્ધ અને નિર્મળ પ્રેમને હૃદયમાં ધારણ કરનારાં મનુષ્યો થોડાં જોવામાં આવતાં હશે; તો પણ તેવાં પ્રેમી યુગલો આ પુનિત ગણ્યાતા હિન્દુસ્થાનમાં પૂર્વે ઘણાં થઈ ગયાં છે, એ નિર્વિવાદ સત્ય છે. હિન્દુસ્થાન દેશ તો આજે પણ એના એ જ છે; પરંતુ સમય અને સ્થિતિમાં ફેરફાર થઈ ગયેલો હોવાથી માનવ-પ્રાણીઓનાં હૃદયોમાં પણ તફાવત પડી ગયો છે. અને તેથી જ પ્રેમનું સ્થાન મોઢે લઈ લીધું છે. આ ઉપરથી પૂર્વે મોહનું સ્થાન અસ્તિત્વમાં જ નહોતું, જેમ કહેવાને અમારો આશય નથી, તેમ એ પ્રમાણે માની લેવાનું પણ નથી; પરંતુ અમારો કહેવાનો ભાવાર્થ માત્ર એટલો જ છે કે હાલમાં મોહનું જે પ્રબળ સામ્રાજ્ય જમી ગયું છે, તેવું પૂર્વે સર્વથા નહોતું. તે સમયે એવાં ઘણાં પ્રેમીયુગલો હંપાતી ધરાવતાં હતાં કે જેમણે પોતાના ધર્મની ખાતર, પોતાના સમાજની ખાતર, પોતાની કીર્તિની ખાતર અને પોતાના ગૌરવની ખાતર પોતાના પ્રિય પ્રાણની પણ દરકાર રાખી નહોતી. આ વાતને માત્ર એમ જ કહીએ છીએ એમ નથી; કિન્તુ ઇતિહાસ તેની સાક્ષી પૂરે છે અને તેથી ઇતિહાસનાં રસિકજનો અમારી વાતને સારી રીતે સમજી શકે તેમ છે. વિજય અને ચંપાનું યુગલ પણ આવાં પ્રેમીયુગલો માંહેનું એક હતું. શહેનશાહ અકબરની રૂપશાલિની શાહજહાનીના પ્રેમમાં નહીં ફસાતાં વિજયે જેમ પોતાનાં હૃદયને સ્વસ્થ રાખ્યું હતું, તેમ ચંપાએ પણ તેના પિતાના તેને કોઈ લાયક અને શ્રીમંત યુવક સાથે પરણાવવાના આગ્રહની સામે પોતાની દબતાને ટકાવી રાખી હતી. આ ઉલ્લેખ પ્રેમીઓનાં હૃદયોમાં શુદ્ધ અને નિર્મળ પ્રેમનો જન્મ થયેલો હોવાથી તેઓ પોતાની દબતાને છેવટ સુધી જાચવી શક્યાં હતાં અને તેથી જ તેઓ પોતાની ધારણામાં ફલિભૂત થતાં હતાં. ચંપાએ ફરેલા વ્રતના ઉત્સવ પછી થાનસિંહ શેઠ તેનું વિજય સાથે લગ્ન તુરતમાં જ કરી નાખ્યું હતું. આ સમયે ખુદ શહેનશાહ અકબરે જાતે હાજર રહીને તેમને અખૂટ સંપત્તિથી નવાજ્યાં હતાં. લગ્ન થયા પછી વિજય અને ચંપાનું પ્રેમીયુગલ પ્રેમનો અનુભવ કરતું સુખમાં દિવસો વ્યતિત કરતું હતું. આજ સુધી નવલકથાની અન્ય ઘટનાઓમાં આપણે ગુંથાયેલા રહેવાથી

તેમને વિસરી ગયા હતા; પરંતુ હવે તેની સમાપ્તિ થવાની હોઈ તેમનાં સુખી સંસારનું એકાદ ચિત્ર આજેખવાની અમારી તીવ્ર ઈચ્છાને અમે રોકી શકતા નથી. આ બધા સમય દરમિયાન વિજય પોતાની પ્રિયતમા ચંપાના સુખલયાં સહવાસમાં રહેવાથી શાહજાદી આરામભેગને સર્વથા વિસરી ગયો હતો; પરંતુ શાહજાદી તેને તેની પેઠે વિસરી ગઈ નહોતી. શહેનશાહ અકબરે શાહજાદીની પ્રત્યેક ચંચા ઉપર સખ્ત દેખરેખ રાખેલી હોવાથી તે પુનઃ વિજયને કદાપી મળી શકી નહોતી. પરંતુ તેથી કરીને તેનાં હૃદયમાંથી વિજયની સ્મૃતિ ભૂંસાઈ ગઈ નહોતી. તે પોતાના આવાસમાં અને તાતારિણી સ્ત્રીઓ અને હબસી ગુલામોના સખ્ત ચોક્ષી પહેરામાં રહ્યાં છતાં પણ વિજયને પ્રતિદિન સંભારતી હતી અને તેનું સદૈવ ધ્યાન ધરતી હતી.

અમે ઉપર કહી ગયા તેમ વસંતઋતુ તો ચાલતી જ હતી અને વર્ણા વિશેષમાં જે સમયની ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરવાનો પ્રસંગ અત્રે અમે હાથમાં લીધો છે; તે સમય પ્રાતઃકાળનો હતો. મધુર અને સ્નિગ્ધ પવનની લહરીઓ ઓરડામાં વાતાયનની પાસે જ સુશોભિત આસન ઉપર બેઠેલા વિજયને આનંદનો મીઠો અનુભવ કારવતી હતી. પ્રાતઃકાળના આવશ્યકીય કાર્યોથી પરવારી જે વખતે વિજય નિર્મળ ચિત્તે એકાદ ધાર્મિક પુસ્તકનું અધ્યયન કરી રહ્યો હતો, તે વખતે તેના નોકરે આવી તસ્લીમ કરીને કહ્યું. “સાહેબ! આપને એક સ્ત્રી મળવાને માટે આવી છે અને તે આપની આજ્ઞાની રાહ જોતી બહાર દરવાજે બેલી છે.”

વિજયે પુસ્તકમાંથી પોતાની દૃષ્ટિને બહાર કાઢીને તેને પૂછ્યું. “તે સ્ત્રી કોણ છે અને મને શા કારણથી મળવાને માંગે છે?”

“તે વિષે હું કાંઈ પણ જાણુનો નથી અને તેથી આપની આજ્ઞા હોય તે પ્રમાણે અમલ કરું.” નોકરે નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો.

“ઠીક, એને અહીં આવવા દે.” વિજયે આજ્ઞા આપી.

નોકર તુરત જ ચાલ્યો ગયો અને થોડીવારમાં એક સ્ત્રી સાથે તે પુનઃ વિજય સન્મુખ આવીને બેસી રહ્યો. તે સ્ત્રીને આવેલી જોઈને વિજયે પોતાના નોકરને બહાર ચાલ્યા જવાની ઈશારત કરી અને તે ગયા પછી તેણે આવનાર સ્ત્રી તરફ જોઈને પૂછ્યું. “તમે કોણ છો અને અત્રે શા કામ માટે આવેલાં છો?”

આવનાર સ્ત્રીએ વિજયના મુખ સામે તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિમાત કરતાં જવાબ

આપો, “હું અત્રે શા માટે આવેલી છું, એની પછી વાત; પરંતુ આપ મને ઓળખતા નથી, એ ઘણું જ અન્યખી ભરેલું છે.”

“હું સત્ય જ કહું છું કે હું તમને ઓળખતો નથી અને કદાચ ઓળખતો હોઈ; તો પણ હાલ મને તમારો પરિચય યાદ આવતો નથી.” વિજયે નિખાલસ દિલથી કહ્યું.

“આપ મને ઓળખો તો છો; પરંતુ હાલ મને ભૂલી ગયા હશે, એ આપની વાત સત્ય છે; કારણ કે ઘણે ભાગે દરેક માણસ ઉચ્ચ પદને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે આગલા પરિચયવાળાં માણસોને ભૂલી જાય છે. આપના સંબંધમાં પણ આમ જ થયું છે આપ જ્યારે મારા પરિચયને ભૂલી ગયા ત્યારે મારે આપને યાદી આપવી જોઈએ કે હું શાહજહાં આરામખેગમની ખાંદી છું અને મારું નામ જુલિયા છે.” ખાંદી જુલિયાએ પોતાનો પરિચય કરાવતાં કહ્યું.

“જુલિયા?” વિજયે અન્યય થઈને કહ્યું, “તમને તો હું સારી રીતે ઓળખું છું; કારણ કે આજથી કેટલોક સમય પૂર્વે યમુના નદીના કિનારેથી તમે જ મને શાહજહાં સાહિબાની હજુરમાં લઈ ગયાં હતાં; પરંતુ તેને આજ ઘણો સમય થઈ ગયો હોવાથી હું તમને ઓળખી શક્યો નહોતો. ઠીક, પણ તમારું આગમન અત્રે શા કારણથી થયું છે? શાહજહાં સાહિબાની તખ્તીયત કેવી છે?”

“વિજયકુમાર !” જુલિયાએ જવાબ આપ્યો. “હું અત્રે શા કારણથી આવી છું તથા શાહજહાં સાહિબાની તખ્તીયત કેવી છે, તે સંબંધી વિગતવાર વાત કહેવાને મને અવકાશ નથી; કારણ કે હું અત્રે આવી છું, તે ઘણી જ જુપી રીતે આવેલી છું અને તેથી શાહજહાં સાહેબાએ આપને આપવાને એક કાગળ આપ્યો છે, તે આપીને જ અત્રેથી ચાલ્યા જવાની રજા લઉં છું.”

જુલિયાએ એ પ્રમાણે કહીને વસ્ત્રમાં છૂપાવી રાખેલો એક કાગળ કાઢીને વિજયને આપ્યો. વિજયે તે કાગળને પોતાના હાથમાં લીધો, તે પછી જુલિયાએ કહ્યું. “આપની જુદાઈથી શાહજહાં સાહિબાના કેવા હાલ થયા છે, તે આપ સરહદ કાગળના વાચનથી જાણી શકશો. હવે હું જાઉં છું અને કહું છું કે આપને શાહજહાં સાહિબાના આ કાગળના પ્રત્યુત્તરમાં કાગળ લખવો હોય, તો લખીને આપના વિશ્વાસુ માણસ સાથે યમુના નદીના કિનારે એક્કસ સ્થળે રાત્રિના આઠ વાગે મોકલવાની વ્યવસ્થા કરજો. હું તેની રાહ

જોતી ત્યાં જાહેરી હોઈશ.

આટલું કહીને બાંદી જુલિયા ઝપાટાબંધ ઝોરકાની બહાર નીકળી ગઈ અને ક્ષણવારમાં આગ્રાના વિશાળ રાજમાર્ગમાં મળીને અદ્દશ મઈ મઈ. જુલિયાના ગમન પછી વિજયે કાગળને બરોજર તપાસીને જોયો તો તે એક બંધ કરેલું પરખીડિયું હતું. તેણે તુરત જ ઉપરનાં પરખીડિયાને ફાડી નાંખીને અંદરથી લાલ રંગનો કાગળ કાઢ્યો અને તેને નીચે મુજબ વાંચવા માડ્યો :-

“વિજયકુમાર !”

ધણી દિવસે આ પત્ર લખું છું. તેથી તમને જાણ્યો તો મરો; પરંતુ મારા હૃદયમાં તમારા માટે જે લાગણી રહેલી છે, તેને આપણાં પુનઃ મીલનની અશક્યતાને લઈ પત્ર દ્વારાજે તમને છેલ્લીવાર દર્શાવવાની આવશ્યકતા મેં સ્વીકારી છે અને તેના પરિણામે મેં ઈચ્છાએ કે અનિચ્છાએ આ કાગળ તમારા તરફ લખી મોકલ્યો છે. મારા મહાલયમાં તે રાત્રિએ જ્યારે આપણું મીલન થયું હતું, ત્યારે મેં તમને સ્પષ્ટતાથી કહ્યું હતું કે હું તમને ધણી સમય પૂર્વેથી એટલી કે મારી સખી ચંપાના આવાસમાં તમને મેં પ્રથમવાર જોયા, ત્યારથી માહતી આવી છું અને હજુ પણ કહું છું કે મારા હૃદયમાં તમારા તરફ જે આહવા છે, તેમાં જરા પણ ન્યુનતા થયેલી નથી અને તેથી હું તમને પ્રથમ જે રીતે માહતી હતી, તે જ રીતે હાલ પણ ચાહું છું. સમસ્ત હિંદુસ્થાન જેનાં અરણ્યમાં મસ્તક નમાવી રહ્યું છે, તેવા પ્રમળ પ્રદાપી સમ્રાટ અકબરશાહની હું જાતિ વહાલી શાહજાદી છું, એ જાણવા છતાં પણ તમે મારા ખરા જીવરના પ્રેમને તિરસ્કારો છો, ત્યારે કાંઈ નહિ તો માત્ર સ્વમાનની ખાતર પણ મારે તમારી ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ; પરંતુ એવું જાણે શાથી એ મારાથી તેમ મળી શક્યું નથી. મારા હૃદયમાં તમારી મનમોહન મૂરતિ એટલી બધી સચોટ રીતે જ્ઞાત થયેલી છે કે તેને દૂર કરવાનો પ્રમળ પ્રવાસ કરવા છતાં પણ તેમ મળી શક્યું નથી. હું જાણું છું કે તમે હિંદુ છો, હું મુસલમાન છું અને તેથી તમારા પ્રત્યેની મારી મને તેવી અને મને તેટલી આહવા છતાં પણ મારું અને તમારું એક થવું, એ સર્વથા અશક્ય છે, આ સ્પષ્ટ વાત જાણવા છતાં પણ મારા તમારા તરફ જે પ્રેમ છે, તેને તથા ખુદ તમને હું કોઈ પણ રીતે વિચારી જઈ શકું તેમ નથી અને તેથી શકે પરવરદેવારને હાજર જાણી પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે તમારા વિના ખીજ કોઈ પણ પુરુષને મારા હૃદયમાં સ્થાન આપીશ નહિ.

હિન્દુ અને જૈન શાસ્ત્રોના મેં જરૂરજોગ અભ્યાસ કરેલો હોવાથી હું એ પણ જાણું છું કે તમારા શાસ્ત્રકારોએ પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતને માન્ય રાખેલો છે. અમારો ઈસ્લામ ધર્મ જે કે આ સિદ્ધાંતને માન્ય રાખતો નથી. અને તેથી એક ઈસ્લામી તરીકે મારે તેમાં યકિન ન રાખવું જોઈએ: તો પણ મારો તમારા તરફ જે પ્રેમ છે, તેને લઈને તમારી સન્મુખ જાહેર કરું છું કે જે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત ખરો હોય અને મૃત્યુ પછી કર્મોનુસાર ખીજે જન્મ ધારણ કરવો પડતો હોય, તો ભવિષ્યમાં હું અને તમે એક જ જાતિ અને એક જ ધર્મમાં જન્મીને પણ પ્રેમપ્રીતિથી જોડાઈને સુખી થઈ શકીશું. પુણતાલા મારી આ ઇચ્છાને પાર પાડો, એ છેવટની તેમના પ્રતિ અને કોઈવાર પત્ર લખી મને યાદ કરશો, એવી તમારા પ્રતિ પ્રાર્થના છે. અસ્તુ.

લી. શાહજાદી આરામબેગમ

વિજયે ઉપયુક્ત કાગળને બે-ત્રણ વાર વાંચ્યો અને તેમાં લખેલી હકીકતથી તથા શાહજાદીને પોતાના પ્રત્યેના નિઃસ્તીમ પ્રેમ જોઈને તે આશ્ચર્ય-મુગ્ધ થઈ ગયો. કાગળમાં છેવટે પોતાને કરેલી પ્રાર્થના મુજબ શાહજાદીને પત્ર લખવો કે નહિ, તેના ત્રણીસ વિચારમાં તે પડી ગયો અને એટલે સુધી કે તેની પ્રિયતમા ચંપા તેની સન્મુખ આવીને ઊભી રહી; તો પણ તેને તેની ખબર પડી નહિ. ચંપાએ પોતાના પ્રિયતમને વિચારસાગરમાં ગોથાં ખાતાં નિહાળીને તેનું ધ્યાન પોતાની તરફ ખેંચવાને માટે વિજયને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું: “શું વિચારી રહ્યા છો, નાથ?”

વિજયે ચંપાનો મધુર સ્વર સાંભળીને ઘોર નિદ્રામાંથી જાગૃત થઈ સ્મિત હાસ્યપૂર્વક કહ્યું. “પ્યારી! તું અહીં કેટલા સમયથી આવીને ઊભી છે?”

ચંપાએ હસીને જવાબ આપ્યો. “પ્રિયતમ! મને અહીં આવ્યાને બહુ સમય થયો નથી: પરંતુ મારા આગ્રમન પૂર્વે આપ શો વિચાર કરી રહ્યા હતા, તે હરકત ન હોય તો કૃપા કરીને કહો.” “ચંપા!” વિજયે કહ્યું. “મારા મનની વાત અથવા તો મારા મનનો વિચાર ગમે તેવો ગુપ્ત હોય તો પણ તને કહેવાને કશી પણ હરકત છે જ નહિ. પ્રિય દેવી! તું જાણે છે કે હું કોઈ અજન્મ સંયોગને લઈ શહેનશાહ અકબરની પ્રીતિ સંપાદન કરી શક્યો છું; પરંતુ તે શા કારણથી સંપાદન કરી શક્યો છું, એ વિષેની હકીકત મેં તને કે થાનસિંહ શેઠને કહી નથી. જ્યારે તેં મને એ હકીકત જાણવાને

માટે પૂછ્યું હતું, ત્યારે મેં તને થોડ્ય વખતે તે વિષે કહેવાનું વચન આપ્યું હતું. આજ એ વચનને પાર પાડવાનો વખત આવી લાગ્યો હોવાથી હું તને સઘળી વાતથી વાકેફ કરું છું.”

એ પ્રમાણે કહીને વિજયે ચંપાના મહાલયનો ત્યાગ કર્યા પછી શાહ-જાદીનું મીલન, તેના પ્રેમ, પોતાને કેદમાં પડવું, કેદમાંથી છુટકારો, બાદશાહની સાથે વાતચીત અને છેવટે તેની પ્રીતિને સંપાદન કરવી, એ આદિ બનેલી ઘટનાઓનું સવિસ્તર વર્ણન કરી બતાવ્યું. ચંપા આ સર્વ અભયથી ભરેલી હકીકત સાંભળીને ક્ષણવાર તો મંત્રમુગ્ધ બની ગઈ; પરંતુ ત્યારપછી સાવધ થઈને તેણે આશ્ચર્ય દર્શાવતાં કહ્યું. “શું મારી સખી શાહજાદી આરામભેગમ તમને ચાહે છે? શું આ હકીકત સંભવિત છે?”

“પ્રિયતમા!” વિજયે જવાબ આપ્યો. “હા, મેં તને જે હકીકત કહી, તે સંભવિત છે. એટલું જ નહિ પણ સત્ય છે અને જો તને મારા કથનમાં વિશ્વાસ ન આવતો હોય, તો શાહજાદીના હમણાં જ આવેલો આ કાગળ બરાબર વાંચી જો એટલે તારી શંકાનું આપોઆપ સમાધાન થશે.”

ચંપાએ વિજયના હાથમાંથી કાગળ લેતાં લેતાં કહ્યું. “પ્રાણનાથ! મને આપના કથનમાં સહેજ પણ અવિશ્વાસ નથી; પરંતુ શાહજાદી આરામભેગમ આપને ચાહે છે, એ વાત જાણીને મને આશ્ચર્ય થયું છે અને તેથી જ મેં આપને એ સવાલ કર્યો છે.”

“ચંપા!” વિજયે કહ્યું. “એમાં આશ્ચર્ય પામવાનું કાંઈપણ પ્રયોજન નથી. તું એક વખત શાહજાદીનો કાગળ વાંચી જો એટલે તારું આશ્ચર્ય પલાયન થઈ જશે.”

ચંપાએ તે પછી શાહજાદીનો કાગળ અથેતિ બે-ત્રણ વાર વાંચી જોયો અને તે પછી તેની શંકાનું સમાધાન થઈ ગયું. તેણે અંતરમાં આનંદને ધારણ કરીને કહ્યું. પ્રિયપતિ! શાહજાદીના કાગળના વાંચનથી મારી શંકાનું સમાધાન થઈ ગયું છે અને તેથી તત્સંબંધી હવે કાંઈપણ સવાલ આપને પૂછવાનો રહેતો નથી; પરંતુ મને તેના કાગળના વાંચનથી દિલગીરી તથા આનંદની લાગણી એકી સાથે જ થાય છે. દિલગીરી એટલા માટે કે તે બિચારી પોતાની ઇચ્છા ફલિભૂત થઈ નહિ અને વિશેષમાં તેના પિતાની અકૃપાનો ભોગ થઈ પડતાં તેને નજરકેદ રહેવું પડે છે. અને આનંદ એટલા માટે કે આપે આરામ-

બેગમ જેવી મહાન ઐશ્વર્યશાલિની તથા રૂપશાલિની શાહજહાનીના ખરા જીવનના પ્રેમમાં નહિ ફસાતાં મારા પ્રત્યેના પ્રેમને દૃઢતાથી વળગી રહેવામાં ધર્મને માન્યો છે. પ્રિયતમ ! ખરેખર આપ મનુષ્ય નહિ, પણ દેવ છો; કારણ કે શાહજહાની જેવી પરમ નવયૌવના તરુણીના પ્રેમમાં નહિ ફસાતાં આપ આપના ધર્મને વળગી રહ્યા, એ કાંઈ સહજ વાત નથી. સુંદરીની સૌંદર્ય-જ્વાલામાં ધણી મહાન ગણાતા પુરુષો પણ અંધ બનીને ફૂદી પડ્યા છે, એ ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ વાત છે; પરંતુ આપે સૌંદર્યને, મોહને, ઐશ્વર્યને, લોભને અને કામને ઠોકરે મારીને હૃદયની નિર્મળતા દર્શાવી આપી છે અને તેથી આપ દેવના ઉપનામને સર્વથા લાયક છો. પ્રાણનાથ ! હું આપને તે માટે ધન્યવાદ આપું છું.”

વિજયે પોતાની પ્રિયતમાનું લંબાણ લાપણું સાંભળીને આનંદ પામતાં કહ્યું. “પ્યારી ! તું મારા ગુણાનુવાદ ગાઈને મને દેવની ઉપમા આપી ધન્યવાદ આપે છે, એ ઠીક છે; પરંતુ તેં પણ મારા પ્રત્યેના તારા પ્રેમને તારા પિતાની વિરક્તતા છતાં દૃઢતાથી વળગી રહેવામાં ધૈર્ય દર્શાવ્યું છે, તે કાંઈ જેવું તેવું સામાન્ય કાર્ય નથી અને તેથી તને પણ હું સ્વર્ગલોકની દેવીની ઉપમા આપી તને શતકોટી ધન્યવાદ આપું, તો તેમાં જરાપણ અતિશયોક્તિ કરી કહેવાશે નહિ. પ્રિય ચંપા ! હાલ મારી સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે; પરંતુ જે સમયે મેં તારા આવાસનો ત્યાગ કર્યો, તે સમયે મારી સ્થિતિ તદ્દન દુર્જન હતી અને મને ચાહવામાં તારા જેવી શ્રીમંત પિતાની પુત્રીને લેશ માત્ર પણ સુખ મળવાનો સંભવ નહોતો; તેમ છતાં મારા ચાલી ગયા પછી પણ તું મને વિસરી ગઈ નહિ એટલું જ નહિ, પણ તારા પિતાની વિરક્ત થઈને પણ તેં મારા તરફ તે પ્રેમને તારા હૃદયમાં સાચવી રાખ્યો, એ એક સામાન્ય સ્ત્રીથી બની શકે તેવું સરલ કાર્ય નથી; કિન્તુ તે તો એક પરમ સુશીલા અને સતી સાધ્વી દેવીથી જ બની શકે તેવું છે અને તેથી ખરેખરા ધન્યવાદને પાત્ર તો તું જ છે.”

ચંપા પોતાના ગુણાનુવાદ ગવાતાં સાંભળીને શરમાઈ. શરમથી તેના ગુલાબી ગાલો ઉપર લાલીમા તરી આવી. તેણે શરમથી મૃદુ સ્વરે કહ્યું : “પ્રાણપતિ ! મારી મિથ્યા પ્રશંસા શા માટે કરેા છો ? એક આર્ય રમણી જે પુરુષને પોતાનું દિલ એક વખત અર્પણ કરે છે, તેના પ્રેમને ગમે તે ભોગે વળગી રહેવું, તેને તે પોતાનું કર્તવ્ય ગણે છે. હું પણ મારા પિતાની વિરક્તતા

છતાં આપના પ્રેમને વળગી રહી, એ મેં મારા કર્તવ્યથી કાંઈ વિશેષ ક્યું નથી અને તેથી મારી પ્રશંસા કરવાની કાંઈ પણ અગત્ય નથી.

વિશ્વ પોતાની પ્રિયતમાની નિરાભિમાન વૃત્તિ જોઈને આનંદમગ્ન થઈ ગયો. તેણે આનંદના અતિરેકથી આસન ઉપરથી ઊઠી નવચૂવના ચંપાને પોતાની બાથમાં લઈ તેને દહાલિંગન આપતાં કહ્યું. “વહાલી ચંપા ! મારી કે તારી ઉભયની પ્રશંસાની વાંતને જવા દઈએ; કારણ કે આપણે આપણાં કર્તવ્યથી કાંઈ વિશેષતા કરી નથી. કેમ મારું કથન તને સત્ય જણાય છે કે નહીં?”

રૂપસુંદરી ચંપા કે જે અત્યારસુધી પોતાના પ્રિયતમના સુખકર આલિંગનની મજા માણતી હતી, તેણે સ્મિત હાસ્ય કરી જવાબ આપ્યો. “પ્રાણેશ ! આપનું કથન સર્વથા સત્ય છે.”

પ્રકરણ ૨૬મું

આનંદોત્સવ.

મહારાણા પ્રતાપસિંહે મેવાડના ધન્યાખરા પ્રદેશને જીતી લીધો હતો; પરંતુ અમે અગાઉ કહી ગયા તેમ ચિતોડ, અજમેર તથા માંડલગઢ એ ત્રણ કિલ્લાઓ અને તેની આસપાસનો મુલક તે જીતી શક્યા નહોતા અને તેથી તેમણે પોતાની રાજધાની ઉદયપુરમાં રાખીને મેવાડના મહારાણાના પદને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી રાજ્ય કારભાર વ્યવસ્થાપૂર્વક ચલાવવાની ગોઠવણ કરી લીધી હતી. શહેનશાહ અકબરે પણ પ્રતાપસિંહને હેરાન કરવાનો વિચાર માંડી વાળેલો હતો અને તેથી તેણે પોતાનું સૈન્ય મેવાડમાં પુનઃ કદિ પણ મોકલ્યું નહોતું. મોગલોનો ત્રાસ આ પ્રમાણે દૂર થવાથી મહારાણા પોતાના પરિવાર સાથે જોડે આનંદમાં દિવસો વ્યતીત કરતા હતા, તો પણ તેમને ચિતોડ કબજે ન થઈ શકવાથી સંપૂર્ણ શાંતિ મળી નહોતી અને તેથી તે માટે તે ચિંતાતુર પણ રહેતા હતા; પરંતુ એકંદર રીતે તેમનું જીવન સુખ અને શાંતિમાં વ્યતીત થતું હતું. આ શાંત અને સુખની યોગ્ય તકનો લાભ લઈ તેમણે લાંબા સમયના બુદ્ધ દરમ્યાન જે માણસોએ પોતાના દુઃખમાં લાગ લીધો હતો, તે માણસોની યોગ્ય કદર કરવાને અને તે નિમિત્તે આનંદોત્સવ કરવાને માટે તેમણે થોડા જ સમયમાં એક દરબાર ભરવાનું નક્કી કર્યું હતું. આ દરબારનો દિવસ પણ મુકરર કરવામાં આવેલો હોવાથી તે માટેની જરૂરી તૈયારીઓ પણ ચાલી રહી હતી. યોગ્ય સમયે દરબારને માટે મુકરર કરેલો દિવસ આવી પહોંચ્યો. તે દિવસે પ્રાતઃકાળથી જ રાજમહાલયમાં માણસોની દોડધામ થઈ રહી હતી. જે વિશાળ ઓરડામાં દરબાર ભરવાનું નક્કી થયેલું હતું, તેને અચ્છી રીતે શણગારવામાં આવ્યો હતો. એક બાજુ મધ્યમાં મહારાણા અને યુવરાજના સિંહાસનો અને તેની બંને બાજુએ રાજ્યના લાયાતો, સરદારો, અધિકારીઓ, વિદ્વાન પડિતો અને પ્રજાજનોના જુદાંજુદાં આસનો ગોઠવેલાં હતાં. પ્રાતઃકાળના બીજા પ્રહરની નોખતો વાગી ગયા પછી માણસોની આવ-જા વધી પડી. કારણ કે દરબારનો સમય નજીક આવતો જતો હતો અને તેથી દરબારમાં ખેટક લેનારાં માણસો ઉતાવળાં ઉતાવળાં ક્રમાનુસાર અલીને પોતપોતાના આસનો ઉપર ખેસતાં હતાં. રાજ્યના લાયાતો મૂંછાને વળ દેતા હતા. સરદારો છાતી કાઢીને ટટ્ટાર ખેડા હતા. વિદ્વાનો અને પડિતો પરસ્પર વર્તાલાપ કરતા હતા અને પ્રજાના આગેવાનો આનંદમગ્ન જણાતા હતા. સમસ્ત દરબાર ચિકાર ભરાઈ ગયો હતો. વચ્ચે રાજ્યના આશ્રિત કવિઓ પલાંઠી વાળીને આતુરતાથી

ખેટેલા હતા. આ ઓરડાની લગોલગ એક ખીન્ને પથ્થુ ઓરડો હતો અને તેની વચ્ચેની દિવાલમાં દ્વાર રાખેલું હોવાથી ત્યાં ચક્ર નખાવીને સ્ત્રીવર્ગને માટે ખેસવાની ગોઠવણ કરવામાં આવેલી હતી સ્ત્રીવર્ગમાં મહારાણી પદ્માવતી, અલકાસુંદરી, રાજકુમારી કમળા, સલુબરરાજનીકન્યા યમુના રાજ રઘુવીરસિંહની કન્યા રૂકિમણી, ભામાશાહની પુત્રી કુસુમ, કૃષ્ણલાલની પત્ની મનોરમા અને તે ઉપરાંત અન્ય સરદારો અને પ્રજના આગેવાનોની સ્ત્રી, બહેનો અને પુત્રીઓ હાજર હતી. તેઓ સર્વ ચક્રની આડમાંથી દરબારના કાર્યક્રમને જોતી હતી અને પરસ્પર ઝાણી ઝીણી વાતો કરતી હતી. રાજ્યના મુખ્ય સરદારો, મંત્રીશ્વર ભામાશાહ તથા પ્રતાપસિંહના ખીજા કુમારો પથ્થુ આવી ગયા હતા અને પોતાને યોગ્ય એવા આસને ઉપર ખેટેલા હતા. દરબારનો સમય થઈ ગયો હોવાથી બધાં મહારાણાની આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યા હતા. તે દરમિયાન નેકીનો અવાજ સંભળાયો અને તે સાથે જ મહારાણા પ્રતાપસિંહ અને યુવરાજ અમરસિંહ પોતાના ખાસ અંગરક્ષકો સાથે દરબારમાં આવી પહોંચ્યા. બધાએ ઊભા થઈને તેમને ઘટિત માન આપ્યું અને દરબારની ચોતરફ ગોઠવેલા સૈનિકોએ પોતાની ઉઘાડી રાખેલી તલવારો નમાવીને તેમનો આદરસત્કાર કર્યો. મહારાણા પ્રતાપસિંહ અને યુવરાજ અમરસિંહ પોતપોતાના આસને ઉપર ખેસી ગયા કે તુરત જ બધા સભાજનો પથ્થુ ખેસી ગયાં. ત્યારબાદ મંત્રીશ્વર ભામાશાહની સૂચનાથી રાજ્યના મુખ્ય કવિએ નીચે પ્રમાણે કવિત જુસ્સાભેર ગાયું:-

“વીર મહીપતિ નરપતિ જય જય,
રવિકુલ-રવિ તુમ ભારત-રક્ષક,
કાંપત શત્રુ સદા તુમ્હરે ભય,
પ્રગટે ગગન પ્રતાપ પ્રબલ તવ,
હોહી સદા-પ્રભુ રિપુદલબલ છય.” *

કવિતા શ્રવણથી સમસ્ત દરબારમાં વીરોચિત ભાવનાની અસર પ્રસરી ગઈ. સર્વ દરબારીઓ મૂંછોના આંકડા વાળવા લાગી ગયા અને સૈનિકો પોતાની તલવારોને ઊંચી નીચી કરવા મંડી ગયા. ક્ષણવાર પછી મહારાણા પ્રતાપસિંહે નેત્રસંકેત કર્યો અને તે સાથે જ દરબારમાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય જામી ગયું. ત્યારબાદ મહારાણા પ્રતાપસિંહ સિંહાસન ઉપરથી ઊભા થયા કે તુરત જ સમસ્ત સભાજનોએ તેમને આનંદના ઉદ્ગારોથી વધાવી લીધા.

* મેવાડ પતન નાટકમાંથી.

આ આનંદનો ધ્વનિ શાંત થયા પછી મહારાણાએ બોલવાની શરૂઆત કરતાં કહ્યું:-

“મારા પ્રિય સરદારો, અધિકારીઓ અને પ્રબળનો ! મોગલ સમ્રાટ શહેનશાહ અકબરની સાથે ઘણાં લાંબા સમયથી જે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું, તેમાં છેવટે આપણને લગવાન એકલિંગળની કૃપાથી વિજય મળ્યો છે, તે વાત તમે સર્વ જાણો છો. હવે આ યુદ્ધમાં પોતાના આત્મજનો અને પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર કર્યા સિવાય જે જે માણસોએ મારી સાથે રહીને તથા વને વને ભટકીને મને જે અમૂલ્ય સહાય કરી છે, તે તે માણસોની યોગ્ય કદર કરવાને અને તે નિમિત્તે આનંદોત્સવ ઉજવવાને માટે આ દરબાર ભરવામાં આવ્યો છે. મારે ધણી જ આનંદપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે મારી સાથે દુઃખ સહન કરવામાં જે સરદારો હતા તે સર્વેએ મને ઘણી અમૂલ્ય સહાય કરેલી છે; પરંતુ તે સર્વમાં મંત્રીશ્વર ભામ શાહે મને-કહો કે સમસ્ત મેવાડને-જે સહાય કરી છે, તેની કયા શબ્દોમાં પ્રશંસા કરવી, તે મને સૂજતું નથી. મંત્રીશ્વર ભામાશાહે મારા દુઃખના દિવસોમાં મારી સાથે રહી મારી નિરાશાના વખતે યોગ્ય સલાહ અને ઉત્સાહ આપવાની સાથે ચરખનના પ્રદેશમાં થયેલા યુદ્ધમાં મોગલ સરદાર ચંદ્રસિંહની તલવારને લોગ થતાં મને ખચાવી લીધો હતો. આ ઉપરાંત મેવાડના પુનરુદ્ધાર માટે પોતાની સકળ સંપત્તિનો લોગ આપીને તેમણે દેશના રક્ષણને માટે જે સ્વર્પણું કર્યું છે, તે ખરેખર મારા એકલાના જ નહિ; કિન્તુ સમસ્ત મેવાડના ધન્યવાદને પાત્ર છે. મારે ખાસ ભાર દઈને કહેવું જોઈએ છે કે - મંત્રીશ્વર ભામાશાહે પોતાના અખૂટ ધનને મેવાડના પુનરુદ્ધાર માટે જો મને અર્પણું ન કર્યું હોત, તો આજે પણ મેવાડ પરતંત્ર દશામાં જ હોત અને તમારો આ મહારાણો કાણ જાણે કેટલાએ દૂરના દેશમાં નિરાશ બનીને ચાલ્યો ગયો હોત. આ કારણથી એટલે કે તેમના અલૌકિક સ્વર્પણથી જ મેવાડનો વિજય થયો છે અને તેથી તેના સધળો યશ તેમને જ મળ્યો છે. મંત્રીશ્વર પોતાની જન્મભૂમિના રક્ષણ માટે અને પોતાના દેશના ઉદ્ધારને માટે જે કિંમતી સહાય કરેલી છે, તે ખદ્દલ તેમની શી અને કેવી કદર કરવી તે મને જો કે સૂજતું નથી; તો પણ કૂલ નહિ ને કૂલની પાંખડી, એ ન્યાયે મારાથી બનતી કદર કરવાની આ તકનો લાભ લેવાનું મને ઉચિત લાગે છે. મંત્રીશ્વર ભામાશાહે વંશપરંપરાને માટે મેવાડની ટેટલીક જગીરે આપવાની છે, તે વિષે હું આગળ ઉપર વિચાર કરીને જાહેર કરીશ; પરંતુ તે દરમ્યાન અત્યારે તો મેવાડના ઇતિહાસમાં તેમનું નામ સૂવર્ણક્ષેત્રે કોતરાઈ

રહે એવી નવાજેશ તેમને કરવાની મારી ઈચ્છા છે અને તેથી તેમને મેવાડના ભાગ્યવિધાયક અને તેમના વંશજોને મેવાડના ઉદ્ધારકતાની માનવંત ઉપાધિ હું આપીથી જ આપીને મારી એ ઇચ્છાને પૂર્ણ કરું છું. સલામતો ! મેવાડના ભાગ્યવિધાયક અને ઉદ્ધારકતાની પદવીઓ તેમને અને તેમના વંશજોને સ્વયંથી યોગ્ય છે; કારણકે તેમની જ સહાયથી મેવાડનો પુનરુદ્ધાર થયો છે, એ વારંવાર કહેવાની અમત્ય હવે રહેતી નથી અને તેથી તેમને જે પદવીઓ આપવાની હું આ તક લઉં છું, તેમાં તમે સર્વ સંમત થશો.”

દરબારમાં ચોતરફથી અવાજ આવ્યો. “અમે સર્વ મહારાણાની ઇચ્છાને સંમતિ આપીએ છીએ. લાયક માણસની યોગ્ય કદર કરવી, એ રાજાનો ધર્મ છે અને તેથી મંત્રીશ્વરને આપ જે પદવીઓ આપો છો, તે સર્વથી ઉચિત જ છે.”

અરાજ બંધ થતાં મહારાણાએ આગળ ચલાવ્યું. “પ્યારા ભાઈઓ ! ભગવાન એકલિંગજીની કૃપાથી અને તમારા સર્વના પ્રયાસથી મેવાડનો પુનરુદ્ધાર થઈ શક્યો છે અને જે સ્વાધીનતાને માટે આપણે અથાગ પરિશ્રમ કરતા હતા અને દુઃખને સહેતા હતા, તે આપણે પ્રાપ્ત કરી શક્યા છીએ અને તેથી તે માટે આપણે ગૌરવ ધરવાનું છે. મેવાડના પુનરુદ્ધારનો ખરો જશ તો તમને જ મળ્યો છે; કારણકે તમે જો મને સહાય ન કરી હોત, તો હું એકલો શું કરી શકત ? આ આનંદના પ્રસંગે લાંબા સમયના યુદ્ધ દરમ્યાન ઝાલાકુલતિલક રાજા માનસિંહ વગેરે વીર સરદારો તથા રાજપુતો કે જેઓએ પોતાના પ્રાણને પશુ દેશના રક્ષણને માટે પુશીની સાથે જતાં કર્યાં છે, તેમના માટે દિલ્લગીરી દર્શાવવાની તકને પશુ હું જતી કરતો નથી; પરંતુ તે દિલ્લગીરી સાથે આપણે આનંદને પશુ ધરવાનો છે અને તે એ છે કે તેમણે પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા મેળવવાને માટે પ્રાણાર્પણ કરેલું હોવાથી તેમનાં નામો અમર થઈ ગયા છે. એટલું જ નહિ પશુ તેઓ અક્ષય કીર્તિને સંપાદન કરીને સ્વર્ગલોકમાં ગયા છે. હવે મંત્રીશ્વર ભામશાહ સિવાય સંતુષ્ટરાજ ગોવિંદસિંહજી, ચંદાવત કૃષ્ણ, રણવીરસિંહ, કમલસિંહ, ભીલ નાયક ભીલસરદારો, ઠાકોર રાયધવલ તથા ખીજા ઠાકોરો અને ખીજા જે જે સરદારો તથા સૈનિકોએ દેશના રક્ષણના કાર્યમાં જે કિમતી સહાય મને કરી છે તે સર્વ વીર પુરુષોની તથા જેમણે પોતાના પ્રાણને યુદ્ધમાં ભોગ આપ્યો છે, તેમના વંશજોની યોગ્ય કદર કરવાનું હું વિચારી જતો નથી. તેઓ સર્વને પોત

પોતાને યોગ્ય એવા ઈનામો અમે જાગીરો અર્પણ કરવાનું જાહેર કરું છું. આ ઈનામો તથા જાગીરોની સવિસ્તર હકીકત હું થોડા સમયમાં તમને જણાવવાનું વચન આપું છું. આ ઉપરાંત યુદ્ધના કાર્યમાં મેં મારું સઘળું જીવન વ્યતિત કરેલું હોઈને હવે મારી પ્રભુભક્તિ કરવાની ઈચ્છા હોવાથી મને શાંતિવાસની જરૂર છે અને તેથી મેવાડનો ચિરસ્મરણીય મુકુટ થોડા જ વખતમાં હું યુવરાજ અમરસિંહને સુપ્રત કરવા માગું છું અને તેથી તે માટેની તથા મારા અત્યંત પ્રીતિપાત્ર સરદાર રાજ રઘુવીરસિંહની કન્યા રૂકિમણી સાથે યુવરાજ અમરસિંહનું લગ્ન કરવાની સર્વ પ્રકારની તૈયારી કરવાની સૂચના મંત્રીશ્વરને આપું છું. વળી મારા જણવામાં આવ્યું છે કે મંત્રીશ્વર ભામાશાહ પણ પોતાની પુત્રી કુસુમનું લગ્ન કર્મસિંહ સાથે કરવાને ઈચ્છા ધરાવે છે અને તેથી તેમનાં લગ્ન ॥ સર્વ વ્યવસ્થા પણ મારા રાજ્ય તરફથી કરવાની આજ્ઞા કરું છું. ઉવટમાં જે ૧ કૃપાથી આપણે પુનઃ આનંદના દિવસો જોવા ભાગ્યશાલી થઈ શક્યા છીએ, તે ભગવાન એકલિંગજીનો જય બોલી હું મારું વ્રતવ્ય સંપૂર્ણ કરું છું.”

મહારાજા પ્રતાપસિંહ પોતાના સિંહાસન ઉપર એ પ્રમાણે બોલીને ખેંસી ગયા કે તુરત જ દરબાર ‘ભગવાન એકલિંગજીનો જય, મેવાડના મહારાજાનો જય, સ્વતંત્રતાદેવીનો જય’ એ વાક્યોથી ગાળ ઊઠ્યો. આ હર્ષની ગર્જના શાંત પડ્યા પછી મંત્રીશ્વર ભામાશાહ પોતાના આસન પરથી ઊઠ્યો અને તેને પણ સભાજનોએ વધાવી લીધો. ત્યારબાદ તેણે બોલવાની શરૂઆત કરતાં કહ્યું : “ક્ષત્રિયકુલતિલક મહારાજા ! વીરશિરોમણી સરદારે ! અને સદૃશ હસ્થે ! મેવાડનો પુનરુદ્ધાર કરવાની આપણી ઘણા દિવસોની જે તીવ્ર ઈચ્છા હતી, તે ભગવાન એકલિંગજી તથા પરમાત્મા મહાવીરના કૃપા પ્રસાદથી ફલિભૂત થઈ છે અને તેથી તે ખાતર આપણે જેટલો આનંદ દર્શાવીએ તેટલો થોડો જ છે. આપણા પ્રિય દેશ મેવાડના થયેલ પુનરુદ્ધારનો ખદો યશ મહારાજા મને આપે છે અને તે માટે મારી પ્રશંસા કરે છે તે તેઓશ્રીનાં હૃદયની નિર્મળતાનું દર્શન કરાવે છે; પરંતુ ખરી રીતે જોતાં મેં જે કાંઈ સ્વાર્પણ કયું છે, તે મારી ફરજથી જરા પણ વિશેષ નથી. સ્વદેશની સ્વતંત્રતા માટે ભોગ આપવો, દેશના રક્ષણને માટે સ્વાર્પણ કરવું અને સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિને માટે દુઃખો સહન કરવાં, એ પ્રત્યેક સ્વદેશભક્ત માણસની ફરજ છે. અને મેં આ ફરજથી શું વિશેષ કાર્ય કયું છે કે મારી આટલી

બધી પ્રશંસા કરવામાં આવે છે ? મેવાડના ઉદ્ધારને માટે આપણે બધાએ સાથે મળીને ઉદ્ધમ કરેલો છે અને તેથી તેનો યશ મને એકલાને જ નહિ; કિન્તુ આપ સર્વને મળવો જોઈએ છે. વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવા છતાં પણ મહારાણાશ્રી મારા યત્કિંચિત સ્વાર્પણને માટે મારી જે કદર કરે છે, તેનો સેવકભાવે સ્વીકાર કરું છું અને પરમાત્મા પાસે પ્રાર્થના કરું છું કે દેશની, સમાજની અને ધર્મની સેવા કરવાનો શુભ પ્રસંગ મને પુનઃ પુનઃ મળે. છેવટે ભગવાન એકલિંગજી તથા પરમાત્મા મહાવીર સર્વનું કલ્યાણ કરે, એવી અંતરની ઈચ્છા સહિત બેસી જવાની રજા લઉં છું.”

ભામાશાહ એ પ્રમાણે કહીને બેસી ગયા કે તરત જ ફરીથી દરબાર વિજયધોષણથી ગાળ રહ્યો. તે પછી સલુબરરાજ ગોવિંદસિંહે બીલા થઈને કહ્યું. “મેવાડના મુકુટમણિ મહારાણા ! વહાલા સરદારો, અધિકારીઓ ! તથા પ્રજાજનો ! આપણા મહારાણાશ્રીએ મેવાડના ઉદ્ધારને માટે મંત્રીશ્વર ભામાશાહ તથા અન્ય સરદારો, સૈનિકો અને લીલોની જે કદર કરી છે, તે સર્વથા યોગ્ય જ છે, કારણ કે તેમણે બધાએ દેશના ઉદ્ધારના કાર્યમાં ધણે જ ભોગ આપેલો છે અને તેથી લાયક માણસોની કદર થાય, એ સર્વથા સ્વાભાવિક અને ઉચિત જ છે. મારા પોતાના અનુભવ ઉપરથી હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે મેવાડના ઉદ્ધારને માટે મંત્રીશ્વર ભામાશાહે જે સ્વાર્પણ કર્યું છે, તે અદૌકિક જ છે અને તેથી મેવાડના ઉદ્ધારનો બધો યશ તેમને આપવાને મહારાણાશ્રીએ જે ઉદ્દગારો દાઢ્યા છે, તે સત્ય જ છે. મેવાડનો ઉદ્ધાર કરનારા મંત્રીશ્વર ભામાશાહ જ છે; તેમની જ સહાયથી આપણને વિજય મળ્યો છે અને તેમની જ સલાહથી આપણે આ શુભ દિવસ જોવા ભાગ્યશાલી થઈ શક્યા છીએ. ગુણવાન પુરુષો પોતાના ગુણની થતી પ્રશંસાને સાંભળવાનું પસંદ કરતાં નથી, એ ન્યાયે જો મંત્રીશ્વર ભામાશાહ પોતાની પ્રશંસાને સાંભળવાને ઇચ્છતા ન હોય તો તે સ્વાભાવિક જ છે; પરંતુ તેમણે પોતાના અખૂટ ધનનો દેશના ઉદ્ધારને માટે જે ભોગ આપ્યો છે, તે પ્રશંસાને જ પાત્ર છે.”

આ પ્રમાણે બોલીને ગોવિંદસિંહે બેસી જતાં પુનઃ ‘મહારાણા પ્રતાપસિંહનો જય, મેવાડના ઉદ્ધારકર્તાનો જય અને જન્મભૂમિ મેવાડનો જય’ એ ત્રણ જયકારોથી દરબાર ગાળ રહ્યો.

ધન્ય છે પ્રતાપસિંહ તમારી દબતાને ! ધન્ય છે ભામાશાહ તમારી ઉદ્ધારતાને.

સંપૂર્ણ

